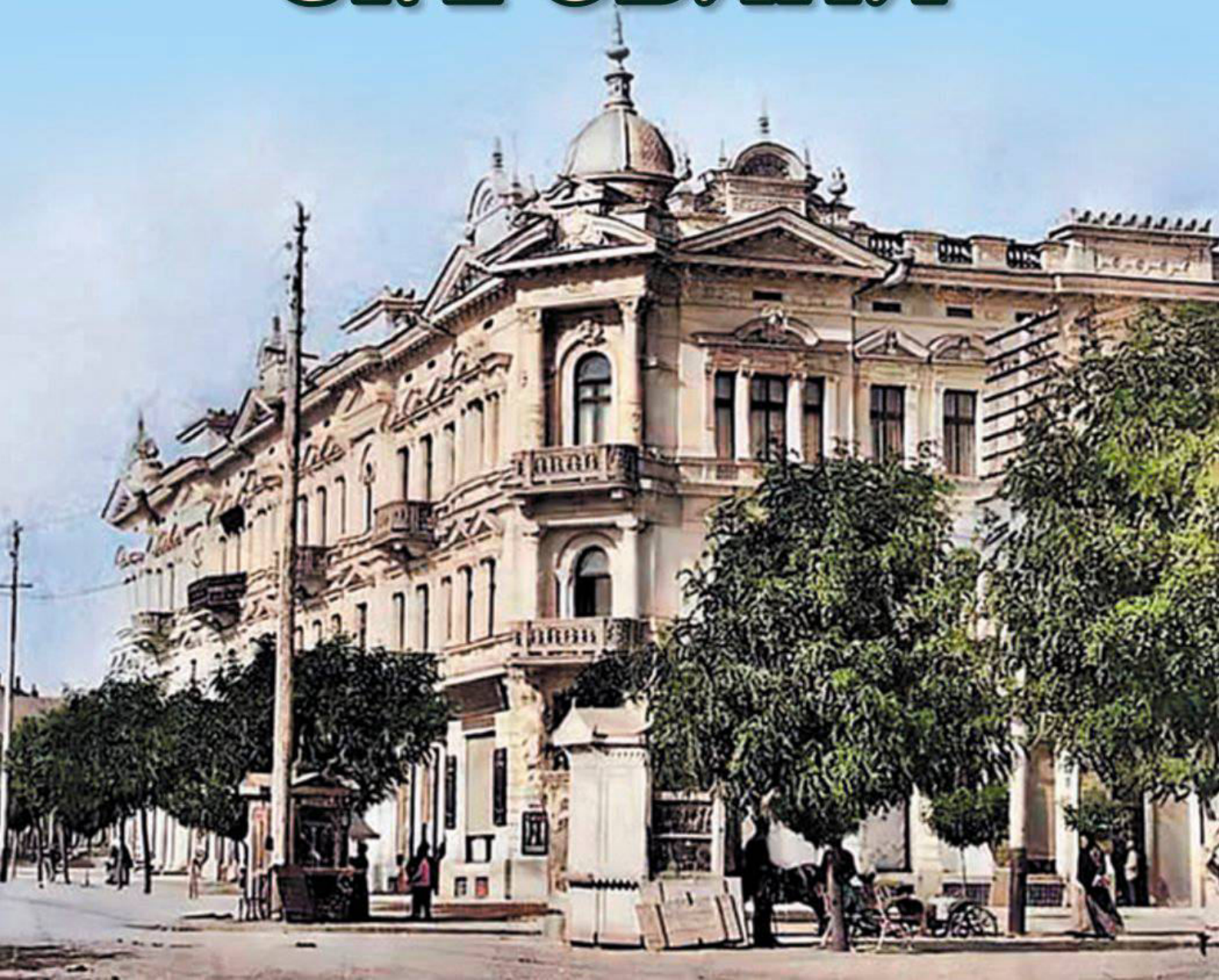


— Валерій Єрмілов —

НАРИСИ МИКОЛАЇВСЬКОЇ СТАРОВИНИ



7 Національний
Науковий медичний бібліотеці
від автора

Вчений. 25.02.25.

Валерій Єрмілов

НАРИСИ МИКОЛАЇВСЬКОЇ СТАРОВИНИ



Миколайів
2024

УДК 908(477/73)"18/20"

Є 73

Валерій Єрмілов

Є 73 Нариси миколаївської старовини. Миколаїв: Видавництво Ірини Гудим, 2024. – 204 с.

У книзі представлені нариси з такої маловіомої історії дорадянського Миколаєва, як долі жінок із різних верств жителів міста, боротьба з венеричними хворобами, контроль і регулювання проституції, поширення інфекційних хвороб від тварин на людей, захист тварин від жорстокої експлуатації. Також представлені типові для Миколаєва сторінки його колишнього злочинного світу і короткий опис історії розроблення проєктів водного шляху (територіально дотичного до нашого міста) із Чорного до Балтійського морів.

Книга адресована краєзнавцям і любителям рідної історії.

ISBN 978-617-579-203-5

© Валерій Єрмілов, 2024

© Видавництво Ірини Гудим, 2024

Перегмова

За останні десятиліття вийшли друком цікаві краєзнавчі книги, присвячені історії нашого краю. Відомі дослідники ретельно дослідили та докладно висвітлили історію міста Миколаєва як центру кораблебудування на Чорному морі, управління військово-морським флотом Російської імперії, міста, у якому жили та діяли визначні державні та громадські діячі, відомі спеціалісти різних галузей науки, промисловості, культури тощо. Проте з виходом у світ кожного нового краєзнавчого видання ми пересвідчуємося, що відкриваються все нові забуті сторінки нашої історії. Це свідчить, що миколаївська старовина ще недостатньо досліджена. Безперечно, що попереду істориків, краєзнавців, усіх, хто досліджує історію минулого, чекають цікаві відкриття.

Автор представлених у цій книзі нарисів відійшов від своєї тематики та знайомих нам публікацій з історії медицини Півдня України і показав нові сторінки нашого минулого. Він не підлаштовується під сучасну кон'юнктуру і стереотипи ідеологічної доцільності (які були, є і будуть у всі часи), а намагається об'єктивно подати факти повсякденного життя жителів Миколаєва. Доречно підкреслити, що в більшості відомих краєзнавчих публікацій побут і життя простих містян залишилися поза уваги дослідників. У даній книзі автор широко використав архівні та літературні джерела, а також газетний матеріал південного регіону (Миколаєва і Одеси) другої половини XIX ст. і початку XX ст. Це дало можливість у нарисній формі вперше висвітлити такі маловідомі сторінки повсякденного життя пересічних жителів міста, як шлюбні аспекти («Миколаїв – місто наречених»), різноманітні долі миколаївських жінок в умовах повної залежності їх від тогочасного суспільства і сильної статі – чоловіків. Уперше показаний розвиток проституції у військовому, портовому і промисловому місті, доля жінок у вимушених тенетах офіційної і таємної розпусти, намагання лікарів і місцевої влади контролювати проституцію і пов'язану з нею венеричну захворюваність.

Зовсім новим є дослідження стану інфекційної захворюваності жителів міста від домашніх, робочих і промислових тварин, намагань гуманно налаштованих громадян до захисту цих тварин, надмірна експлуатація яких і зневажливе до них ставлення були вимушеними в тяжких умовах життя бідних людей. На занесення і поширення різних хвороб також впливало проведення з 1895 р. в Миколаєві Борисо-Глібського ярмарку, коли в місті було скупчено багато робочого і промислового скоту (коней, корів, волів, свиней тощо).

Автор уперше спробував висвітлити окремі, але характерні для Миколаєва, сторінки злочинного світу міста. Поліція хоч і намагалася захистити містян від злочинців, проте недосконалість організації боротьби з ними, слабкий контроль за її діяльністю робили поліцію недостатньо ефективною. Це з часом призводило до зловживань повноваженнями як нижніх чинів, так і деяких керівників поліції (поліцмейстер Бирильов), сповзання її до стану репресивної структури в умовах наростання соціальних і національних конфліктів.

У вказаних нарисах показане життя жителів міста, як представників заможних прошарків громади, так і переважно бідних її членів. Висвітлені факти в більшості негативні, адже у використаних джерелах (особливо в газетах) публікували саме такі повідомлення. Зрідка позитивно висвітлювалося життя тільки можновладців і багатіїв. Така правда

життя була в розглянутий період. Автор для порівняння також показує стан справ описаних аспектів життя на той час і закордоном. Деякі факти підкреслюють національні особливості існування (українців, євреїв) в умовах російської колоніальної політики, хоч знайти їх було нелегко.

Останній нарис про мало відому розробку проектів водного шляху з Чорного моря до Балтики показує велику зацікавленість промислових і торгових кіл Миколаєва в реалізації цього проекту. Проте царська влада так і не спромоглася реалізувати такий проєкт (який значно підсилив би економічний стан України та національно-визвольні тенденції в ній), а окремі розроблені його складові частини були реалізовані в радянський час і брехливо декларувалися як виключно ідеї та досягнення соціалізму.

Збірник нарисів В. С. Єрмілова не претендує на наукові узагальнення і теоретичне осмислення нашої колишньої історії, тому має форму науково-популярного видання. Проте цілком погоджуємося, що для розуміння і засвоєння уроків минулого потрібно якомога більше знати фактичну, непересічну сторону життя наших предків. На це налаштовує читача зазначене видання.

*Є. Г. Горбуров, кандидат історичних наук,
член Національної спілки краєзнавців України*

*Всякому городу нрав і права,
Всяка імієт свій ум голова.
Григорій Сковорода*

Віг автора

Історію Миколаєва в різні епохи та життя і діяльність миколаївців у них описували краєзнавці Ю. С. Крючков, О. П. Тригуб, Ю. В. Котляр, Л. Л. Левченко, В. А. Пархоменко, Є. Г. Горбуров, В. В. Щукін, І. В. Гаврилов, В. В. Чуніхін, Н. Щ. Кухар-Онишко, С. В. Бойчук та інші, проте ще багато сторінок цієї історії наразі не досліджено та не висвітлено. Автор пропонованої публікації теж здавна досліджує історію Миколаєва, надаючи перевагу медичним питанням. Працюючи в різних архівах і бібліотеках у пошуках історії крайової медицини, мав змогу віднайти цікаві матеріали і з суміжних питань. Так назбирався значний обсяг матеріалів, який ліг в основу нарисів, викладених у цьому збірнику. Цілком поділяючи думку відомого історика О. П. Реєнта, що для сумісності вітчизняної історії із «загальнолюдським історичним процесом» необхідно «адекватно відтворити хоча б основну канву нашого минулого», ми в цій роботі намагалися висвітлити деякі сторінки минулого на прикладі історії старого Миколаєва, здійснюючи певні паралельні екскурси у відповідну історію інших країн¹.

У Миколаєві жіночі долі склалися по-різному: так, як і в інших містах, а також характерно тільки для цього міста, адже Миколаїв мав свою неповторну історію як місто корабелів і військових моряків, що вирізняло його серед інших українських міст. Тому тут ми спостерігаємо приклади жіночих доль, гідних і ганебних, смішних і сумних, щасливих і трагічних, проте багато в чому характерних саме для нашого міста. Чого вартий тільки неоднозначний вислів: «Миколаїв – місто наречених», який супроводжує наше місто протягом усієї його історії. Поряд із романтикою в житті жінок Миколаєва відбувалося багато чого як цікавого і позитивного, так і негативного, про що варто розповісти. Звісно, усі цікаві історії жіночих доль до нас не дійшли, проте й те, що нам вдалося віднайти в архівних матеріалах і краєзнавчій літературі, заслуговує на увагу і читачеві, сподіваємося, буде цікаво з ним ознайомитися.

Венеричні хвороби в другій половині XIX ст. набули такого поширення, що стали для суспільства більше небезпечними, ніж епідемії інших інфекційних захворювань. Адже епідемії, хоч і виникали часто (холери, тифу, чуми, віспи, сказу, дифтерії тощо), із ними вже доволі успішно боролись і вони на роки зникали, а венеричні хвороби тривали безперервно і постійно поширювалися в усе більших обсягах. Так, «Одесские Новости» в 1895 р. писали: «до числа важливих гігієнічних заходів, які мають велике значення для громадського здоров'я, належать заходи, спрямовані на попередження поширення сифілісу – хвороби, що є для людства більш небезпечним бичем, ніж ті страшні епідемії холери, які час від часу з'являються в нашій частині світу. Ця хвороба вражає не тільки носія її, проте, будучи недостатньо вилікуваною, вона відбивається і на потомстві та спричинює або вимирання, або виродження; хвороба ця страшна ще тим, що легко передається іншим; зовнішні ознаки цієї хвороби часто бувають настільки мізерні, що непосвячений у таємниці медицини не запідозрить навіть, що суб'єкт хворий, а отже й остерігатися

¹ Ресніт О. Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні (кінець XVIII – перші десятиліття XX століття): нарис. У 2-х кн. Київ: Інститут історії України НАН України, 2021. Кн. I. С. 13.

його не стане. Відтак заражений сифілісом передає свою хворобу іншим, здоровим»². Додамо, що хворі на венеричні захворювання часто передавали їх, як показує тогочасна статистика, багатьом верствам населення, як заможним, так і бідним людям. І це потребувало певних заходів медиків, влади та суспільства.

Лікування хворих на венеричні захворювання було боротьбою з наслідками, як тоді говорили, «ганебного громадського темпераменту». Мали на увазі проституцію. Спочатку радикальними способами (ув'язнення, виселення, заслання тощо) намагалися боротися з повіями та утримувачами (утримувачками) будинків розпусти, проте це не давало бажаних результатів і тоді вирішили контролювати та регулювати проституцію. Однак медико-поліцейські заходи в Миколаєві в різних формах і обсягах хоч і здійснювали певною мірою ліпше, ніж у деяких великих містах України, проте вони теж не досягли бажаних результатів, адже причини проституції були закладені в соціально-економічних умовах тогочасного суспільства, яке становила значна кількість таких його складових: бідних, нерозвинутих, неосвічених і кримінальних елементів. Радикально міняти таке суспільство в умовах царської Росії було неможливо. І все ж досвід боротьби з венеричними хворобами та профілактики їх зусиллями лікарів і методами контролю проституції в Миколаєві як у військовому, портовому і промислово-торговому місті заслуговує на увагу.

У Миколаєві дорадянського періоду весь час утримувалося багато (кілька тисяч) домашніх тварин – собак, котів і домашньої худоби – волів, корів, кіз і особливо коней. Також у місто постійно приганяли велику кількість (щорічно кілька десятків тисяч) так званого промислового скоту для продажу і забою. Ці всі тварини часто хворіли на інфекційні хвороби (епізоотії), які були небезпечними і для людей. Тому в місті здійснювався цілий комплекс ветеринарно-санітарних і медико-санітарних заходів, який зводив епізоотичну захворюваність жителів міста до можливого мінімуму. Тварини, особливо задіяні в міському господарстві, часто піддавалися жорсткій експлуатації. Гуманно налаштовані люди і певні структури намагалися здійснювати захисні заходи щодо тварин. Нині ці заходи здебільшого становлять тільки історичну цікавість, хоч захист тварин і боротьба зі сказом актуальні й тепер.

Завжди цікавими є кримінальні історії. І хоч тривалий час військово-морська адміністрація Миколаєва жорстко контролювала порядок у місті, подальший розвиток його як комерційного порту, центру скупчення прийшлих сезонних робітників, осередку значної фабрично-заводської промисловості сприяли поширенню кримінальної злочинності, яка значно збільшувалася в роки соціально-економічної та політичної кризи (неврожай зернових, спад промисловості, антиєврейські та революційні заворушення). Ми не брали архівні матеріали поліцейського відомства як джерело для нарису (нехай у майбутньому цим займаються відповідні спеціалісти), для цікавого нарису виявилось достатньо переважно публічних матеріалів (із газет Миколаєва і Одеси³), щоб представити в динаміці загальну картину злочинного світу Миколаєва.

Заслуговує на увагу, на нашу думку, і таке мало відоме питання, актуальне і тепер, як планування різних варіантів влаштування водного шляху (дотичного до Миколаєва) із Чорного моря до Балтики. Деякі важливі складники цього комплексу були реалізовані в радянський час і нам їх подавали як виключно ідеї та заслуги того часу, тоді як виявля-

² Штейн И. Медицинский осмотр домашней прислуги. Одесские Новости. 1895. 14 июля.

³ Зважаючи, що миколаївські архівні та газетні джерела інформації за деякі періоди історії міста не збереглися, у парисах використані також публікації кореспондентів із Миколаєва в одеських газетах.

ється їх вже розробляли в дорадянський період, проте з фінансових і, мабуть, політичних причин не втілили в життя.

На завершення хочемо звернути увагу, що адміністративна влада в Миколаєві в дорадянський період мала свої особливості. У тексті нарисів подано різні назви міських владних структур, керівних посад і різні прізвища посадовців. Тому коротко повідомляємо, що Миколаїв у 1805–1864 рр. входив до складу Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства, у 1864–1900 рр. Миколаїв разом із приміськими населеними пунктами – це Миколаївське військове губернаторство. У ці два періоди військовий губернатор був одночасно і Головним командиром Чорноморського флоту і портів (І. І. де Траверсе, М. Л. Язиков, О. С. Грейг, М. П. Лазарев, М. Б. Берх, М. Ф. Метлін, О. І. Панфілов, Г. І. Бутаков, Б. О. фон Глазенап, М. А. Аркас, М. П. Манганарі, О. О. Пещуров, Р. А. Гренквіст, М. В. Копитов, С. Т. Тиртов). Коли Головний командир Чорноморського флоту в 1894 р. переїхав із Миколаєва в Севастополь, його функції Миколаївського військового губернатора здійснювали виконувачі обов'язків військового губернатора (О. В. Федотов, М. Я. Баль, К. М. Тікоцький). У 1900–1917 рр. місто з прилеглими хуторами було Миколаївським градоначальством. Посада градоначальника суміщалася з посадою командира над Миколаївським портом, тому градоначальники (як раніше губернатори та виконувачі їхніх обов'язків) були вищими морськими офіцерами – адміралами (К. М. Тікоцький, О. А. Енквіст, А. С. Загорянський-Кисель, В. М. Зацарьонний, О. І. Мязговський, А. Г. Покровський і тільки М. П. Леонтович – єдиний цивільний, який кілька місяців у 1917 р. виконував обов'язки градоначальника, перебуваючи водночас і на посаді міського голови). Після введення Міським положенням (1870 р.) міського громадського самоуправління в Миколаєві в 1872 р. миколаївськими обраними міськими головами були О. С. Акимов, А. М. Бухтеев, М. П. Парізо, В. А. Даценко (два рази), Х. Є. Кроун, О. С. Соковнін, П. С. Греходовов, І. А. Баптизманський, М. П. Леонтович, Х. М. Матвеев, В. П. Костенко.

У нарисах розміщені фото з особистого архіву автора і доволіно взяті вільним доступом з інтернету.

Усі дати в нарисах наведені за старим стилем.

В. С. Єрмілов,
доктор історичних наук,
кандидат медичних наук





Миколаїв – місто наречених, або Жіночі голі в старому Миколаєві

Протягом тисячоліть і віків жінки як богині, цариці, дружини, коханки, рабині, домогосподарки, селянки, прислуга тощо безпосередньо або через чоловіків впливали на світову і регіональну історію. Доля жінок складалася по-різному: інколи щасливо, інколи трагічно, інколи яскраво публічно, інколи непомітно, тому і їхній уплив був різний – проте часто вони суттєво впливали на життя народів, громад, особистостей. Цікаву версію про сакральність Миколаївського краю і Миколаєва висунув відомий миколаївський учений-історик Ю. В. Котляр. Його історико-міфологічно-містичне дослідження Миколаєва і навколишньої території містить і жіночі образи (Деметра, Персефона, Дівочий монастир) давніх часів як доказ упливу жінок на тогочасні події південного краю. Описана за його авторства коротка історія життя відомої авантюристки красуні Софії Вітт (пізніше Потоцької), якою був захоплений Григорій Потьомкін у період заснування Миколаєва, можливо мала певний вплив на утворення міста і його гадану долю¹. А відомий чиновник Микола Левицький після відвідування Миколаєва в 1818 р. і почутого в місті про Софію Вітт писав: «Чи знаєте ви історію Миколаєва? «Він побудований за повелінням князя Потьомкіна», – скажете ви і ви помилилися. Головна причина того, що народилася і розпустилася ця квітка серед здичавілої природи, – жінка чарівна з прекрасною душею, із чуттєвим серцем, із тонким розумом, словом жінка-геній, яка вміла захопити серце генія-героя. Одне її слово – і на диких берегах Інгулу з'явилося місто, на місці бідних рибацьких хатин постали великі палати Спаськ і Богоявленськ; одне її слово – і чарівна рука мистецтва вдягла голі скелі та піщані пагорби скромними галями та чудовими садами...». На чому ґрунтувалися ці сумнівні твердження, нам не відомо, адже документального підтвердження такого варіанту крайової історії не знайдено, тому ми не будемо зупинятися на цьому питанні.

Відомо, що в перші роки заснування Миколаєва як центра військового кораблебудування в ньому особливо гостро відчувався дефіцит жінок. Засновники й будівничі верфі та міста добре розуміли, що для нормального «загального співжиття» військовослужбовцям і робітникам нового поселення «вельми корисно» мати сім'ю, тому царський намісник краю Г. О. Потьомкін ще влітку 1790 р. зобов'язав свого помічника М. Л. Фалєєва майстрових, із якими прибули їхні дружини, відправити тимчасово (до створення умов у Миколаєві) на поселення в Чуту (на півночі теперішньої Кіровоградської області – тоді один із маєтків Потьомкіна), а дружин решти майстрових доставити до них узимку². Також і М. С. Мордвинов, який у лютому 1792 р. приступив до виконання обов'язків голови Чорноморського Адміралтейського правління, просив нового генерал-губернатора краю П. О. Зубова розпорядитися, щоб рекрутів у Миколаїв доставляли разом із їхніми дружинами.

Проте дефіцит жінок у Миколаєві зберігався, сімейні військові та цивільні в місті були в меншості. Так, у кінці 1791 р., згідно з «Відомістю міста Миколаєва і його повіту з усіма

¹ Котляр Ю. В. Николаев сакральный (история, мифология, мистика): научно-популярная монография. Николаев: из-во ЧГУ имени Петра Могилы, 2014. 132 с.

² Материалы для истории Русского флота: [в 17-ти ч.]. Часть XV. СПб., 1896. С. 473; Бумаги князя Григория Александровича Потёмкина-Таврического. 1788–1790 / ред. акад. Н. Ф. Дубровин. Сборник военно-исторических материалов. Вып. VII-й. СПб., 1894. С. 60–64.

прилеглими до нього дачами, економічною приміткою», яку склав землемір Херсонського повіту поручик Редильський, місто Миколаїв мало відведеної землі 23 900 десятин, на яких розміщався (без військових) 31 двір, де проживали 121 особа чоловічої статі та 51 особа жіночої статі. Місто швидко розвивалось і згідно з іншим документом – «Відомістю про кількість людей та будівель у місті Миколаєві в 1792 році», у ньому (Миколаєві та Спаську) було вже 757 будівель, зокрема казарм, будинків, мазанок, землянок тощо для житла 558 і в них мешкали 1 566 постійних жителів (без військовослужбовців) і 1 734 тимчасових робітників та іншого звання людей. Серед постійних жителів сімейних було мало, так, наприклад, із 516 купців 215 мали дружин і дітей, із 159 міських поселян 73 мали дружин і дітей, із 59 греків тільки 9 мали дружин і дітей, у місті проживали 205 євреїв-чоловіків і 84 єврейки³. Чиновники, більш-менш заможні городяни та вільні поселенці мали можливість самостійно одружуватися, хоч це й було при дефіциті в місті жінок певною проблемою.

Питання одруження працівників Миколаївської верфі (вони ж і перші мешканці міста), які перебували на казарменому становищі в Адміралтействі (не мали постійного житла і сім'ї), стояли найбільше гостро і розв'язували його в спосіб, що потім став місцевою легендою. Так, перший історик міста контр-адмірал Микола Михайлович Кумані в нарисі «Миколаїв», опублікованому в № 9 «Морского Сборника» за 1861 р., писав, що він колись винаймав квартиру в будинку протоєрея Адміралтейського собору Степана Заушкевича (помер у 30-ті роки XIX століття) і тоді чув від нього «багато цікавого про заснування Миколаєва». Зокрема про те, як під час заселення міста «повторилась, у малому виді, історія римлян і сабінянок»: «із найближчих місць приводили жінок і дівчат і кожної неділі виводили їх на Адміралтейську площу і розставляли фронтом. Тоді випускали з Адміралтейства майстрових, які жили в ньому постійно через брак інших приміщень. За поданим знаком кожний, як говориться «на шарап», обирав собі супутницю життя, яку міг і як міг; після чого вперше навербовані шанувальники Гіменея відправлялися попарно в церкву і розставлялися рядами по всій її внутрішності, у притворі та навіть на паперті й вінчалися усі разом»⁴.

Практика такого швидкого утворення сімей відома і з історії Криму, куди для одруження поселених солдатів Катеринославського і Фанагорійського полків із Миргорода (збірний пункт охочих переважно з Правобережної, Польської України) були доставлені дві партії (200 душ) незаміжніх жінок і дівчат⁵. У Херсоні говорять, що на початку їхньої історії в них теж була така практика, проте документального підтвердження цьому ми не знайшли. У Миколаїв, як стверджував М. М. Кумані, молодих жінок і дівчат приводили неодноразово як наречених і «кожної неділі» робітники Адміралтейства з цих наречених обирали собі «супутницю життя» й одразу були вінчані, тому за Миколаєвом і закріпилася слава «міста наречених».

Але умов для нормального життя в новоствореному місті в перших поселенців ще не було. Щойно вінчані дружини працівників верфі та дружини сімейних рекрутів, яких через деякий час після чоловіків етапним порядком разом із дітьми з їхніх місць проживання приганяли до Миколаєва, вимушені були самі рити землянки або будувати хоч якісь курені для своїх сімей. Фалеев також розпорядився дружинам і дітям перших поселенців попервах (поки обзаведуться хазяйством) видавати провіант із казенних запасів.

³ Крючков Ю. С. История Николаева от основания до наших дней. Николаев: МП «Возможности Киммерии», 1996. С. 46–47.

⁴ Кумани Н. Николаев. *Морской Сборник*. 1861. № 9. С. 136–137.

⁵ Областной отдел. *Одесский Вестник*. 1893. 2 мая.

Проте місто, яке хоч і споруджували на місцевості, що попередньо освоїли запорізькі козаки, прийнятних умов для проживання сімей не мало, попервах не вистачало приміщень для мінімально задовільного постійного житла, тому М. С. Мордвинов улітку 1792 р. наказав усіх працівників корабельні тимчасово направити на цивільне будівництво, щоб до осені військових і цивільних по можливості максимально розмістити у «вигідних житлах».

Миколаїв швидко розбудовували, що потребувало багато каменю, який добували недалеко від міста і направляли до нього суцільним потоком. Миколаївський історик-краєзнавець Ю. С. Крючков писав, що будівельний камінь доставляли возами (у кожний впрягали пару волів) українці – вільні жителі міста і козаки: «зауважимо дві особливості: по-перше, візники були досить заможними, оскільки кожний із них був власником від 6 до 18 пароволових підвод. По-друге, серед них майже не було росіян, що зрозуміло, оскільки будматеріали возили тільки волами, а росіяни не вміли вправлятися цими екзотичними «кораблями степів»⁶. А якщо ми додамо, що наречених для будівничих верфі та міста доставляли переважно з прилеглих українських сіл, то стане зрозуміло, що серед поселенців міста із самого його початку українці становили значну складову частину.

Дефіцит жінок у місті змушував чоловіків інколи одружуватися з дуже молодими дівчатами, майже дітьми. Так, відомий дослідник історії Миколаєва Ю. С. Крючков, спираючись на матеріали перших років існування міста, які він відшукав, писав, що один із перших архітекторів Миколаєва П. В. Неелов у 45 років «у Миколаєві одружився. Ось як про це згадував його внук: «Перебуваючи в Херсонській губернії, в місті Миколаєві, він закохався в 14-річну дочку протоєрея Савурського і з нею вінчався; наречена принесла із собою багато ляльок, а від шлюбу народилося потомство 22 дітей». Очевидно, через нестачу жінок у місті такі ранні шлюби в ньому були «звичайною справою», або ось ще цікавий факт із миколаївського життя, що описав Ю. Крючков: «корабельному підмайстру Дмитру Кузнецову було 40 років, а його дружині Єфросинії – 19 років. У них було троє синів – Костянтин 5, Олександр 3 і Микола 2 років. Отже, коли Кузнецов одружився, йому було близько 34, а Єфросинії – близько 13 років. Жінок у Миколаєві було мало (вдвоє менше, ніж чоловіків) і одружувалися тоді на дуже молодих»⁷.

Місцева військово-морська влада Миколаєва до самої Східної (Кримської) війни здійснювала заходи для заохочення до постійного оселення чоловічої робочої сили для потреб міста і насамперед для потреб Адміралтейства. Для цього нижніх чинів і майстрів заохочували до «обзаведення сімейством» шляхом виділення земельних ділянок «для забудови хатами». А через те, що в місті постійно був великий дефіцит жінок і про це знали в усій Херсонській губернії (населеної переважно українцями), то з усіх її частин у Миколаїв охоче їхали жінки шукати роботу або просто вдачу в надії вдало вийти заміж. Миколаїв теж оточували переважно українські села з гарними жінками. Про це, наприклад, згадував у своїх мемуарах відомий у Російській імперії юрист, адвокат і публіцист М. П. Карабчевський (дитинство і юність провів у Миколаєві), зокрема про село Кир'яківку (де був один із маєтків його родини) під час одного з місцевих свят він писав: «кир'яківські селяни майже всі були «хохли», усі народ дужий і рослий. Дівчата як на підбір, були красуні, статні, у своєму яскравому, строкатому вбранні. Співи їхні

⁶ Крючков Ю. С. История Николаева от основания до наших дней. Николаев: МП «Возможности Киммерии», 1996. С. 35.

⁷ Там же. С. 38, 53–54.

були доладними, мелодійними, без вигуків і під склепінням зоряного, мовби смоляного, чорного неба, здавалося, підносились у височінь легким димком»⁸. Таких молодих жінок, коли вони з'являлися в Миколаєві, міські чоловіки, заохочувані до сімейного життя, розглядали як наречених і радо брали в дружини. Тому швидко розросталася Слобідка будинками бідноти (примітивними глинобитними хатинками), де з'являлися «кутки» з екзотичними назвами Костогризівка, Вшива і Осляча Гірки, Босиборовка, а там, де селилися переважно майстрові, з'являлися вулиці Купорна, Котельна, Столярна тощо. Отже потреба в наречених і постійне поповнення міста такими жінками підтримували славу Миколаєва як «міста наречених».



Весільне фото миколаївських молодят

сплатив першому нареченому 100 руб і священник здійснив обряд вінчання». Можливо ця ситуація була попередньо спланована, проте ввійшла в історію міста як курйозний випадок із миколаївцем, що раптово отримав (купив) гарну дружину.

Траплялись особливі випадки створення сімей і серед міської еліти. Так, наприклад, до екстраординарного належав шлюб адмірала О. С. Грейга. У 1820 році в Миколаєві з'явилася 20-річна красуня єврейка Юлія Сталінська, щоби брати підряди для флоту. Невдовзі вона зачарувала 45-річного неодруженого Головного командира Чорноморського флоту, миколаївського військового губернатора Олексія Самуїловича Грейга, оселилась у флігелі його резиденції як економка, а потім стала його неофіційною дружиною. Із Юлією пов'язана історія пасквіля, у написанні

У Миколаєві й у подальшому траплялися випадки, коли наречена була настільки гарна, що її брали в дружини, особливо не розглядаючи і попередньо не знайомлячись, як це робили на початку історії міста адміралтейські майстрові. Так, у газеті «Одесские Новости» за 18 жовтня 1885 року кореспондент із Миколаєва описав такий неординарний випадок: «у православному молитовному будинку, що на Слобідській вулиці, трапився на днях такий випадок купівлі нареченої. Наречена, яка разом із нареченим приїхала з-під Миколаєва щоб вінчатися, заявила священнику, що вона вінчатись із цим нареченим не бажає. Наречений обурений. Він запевняє, що кілька годин тому наречена була згодна з ним одружитися, чим спричинила його витрати. Якийсь Н., присутній як глядач, одразу ж погодився сплатити всі витрати нареченого за умови, що наречена негайно обвінчається з ним. Остання дала свою згоду, після чого новий наречений



*Юлія Михайлівна Грейг
(малюнок 1830–1831 рр.)*

⁸ Карабчевський Н. Что глаза мои видели. I. В детстве. Берлин, 1921. С. 162.

якого звинуватили мічмана Володимира Даля (майбутнього військового лікаря, видатного лексикографа, етнографа і письменника), за що він був навіть покараний.

У 1827 р., коли Олексій Грейг і Юлія чекали народження первістка, вони таємно обвінчалися. Юлія, мабуть, як і Грейг, стала лютеранкою. У честь народження першої дитини Олексій Грейг наказав позаду будинку командира в «Дикому Саду» на високому березі



Храм Вести в Миколаєві (не зберігся)

впадіння Інгулу в Південно-бузький лиман збудувати присвячений Юлії білокамінний павільйон – «Храм Вести»⁹. Шлюб Олексія Грейга і Юлії гідно витримав несприйняття від певного кола оточення в Миколаєві та Петербурзі й був для них щасливим¹⁰.

У морському відомстві пильнували поведінку офіцерів і поза службою. Якщо вони вели себе негідно, зокрема щодо жінок, їх карали. Так, наприклад, у Миколаєві в 1835 р. у результаті проведеного слідства виявилось, що мічман

флотського екіпажу Фролов винний «в образі благородної дівчини, в оголенні шаблі на капітана 1-го рангу Мілонаса й у виклику його ж, Мілонаса, на смертельний поєдинок», за що тимчасовий виконувач обов'язків Головного командира Чорноморського флоту О. П. Авінов наказав Фролова судити військовим судом. А в 1836 р. слідство встановило вину прапорщика ластового екіпажу Полякова «у надзвичайно жорстокому поводженні з кріпосною дівчиною, яку бив жорстоко власноручно батогом і прикував їй на шию залізний ланцюг із підвішеною колодкою, надів другу таку ж на ногу і примушував у такому стані до роботи навіть на вулиці, при цьому встановлено, що Поляков на володіння нею не має ніякого законного права». Головний командир Чорноморського флоту М. П. Лазарев наказав прапорщика Полякова судити військовим судом¹¹.

Тривалий час офіцери та нижні чини військових морського і сухопутного відомств не могли самостійно одружитися без дозволу вищого командування. У 1836 році Державна Рада й Урядовий Сенат для попередження багатошлюбності підтвердили необхідність суворого нагляду морського і сухопутного відомств за точністю запису в особових формулярних списках службовців про їхній шлюбний чи безшлюбний стан і особливо за тим, щоб ніхто не смів брати шлюб без письмового дозволу свого начальства. А в травні 1849 року Інспекторський департамент Морського міністерства із метою «обмежити в Чорноморському відомстві число одружених нижніх чинів [...] за нестачею тут для них казенних приміщень» надав Головному командирові Чорноморського флоту право на свій розсуд надавати нижнім чинам дозвіл на шлюб. Для реалізації цього права штаб

⁹ Веста – давньоримська богиня, безпорочна діва, берегиня домашнього вогнища.

¹⁰ Докладно історію подружнього життя Олексія Грейга і Юлії описав відомий миколаївський історик Ю. С. Крючков; див.: Крючков Ю. С. Алексей Самуилович Грейг и его время. Адмирал, личность, человек. Николаев: изд-во Ирины Гудым, 2008. 480 с.

¹¹ Приказы Главного командира. 1835; 1836. Николаев, [без року видання і нумерації сторінок].

Головного управління флоту зобов'язав Головного командира «начальницьким особам входити щоразу з поданням, засвідчивши зі свого боку, що охочий узяти шлюб достатньо забезпечений приміщенням, а також і необхідним грошовим утриманням себе в сімейному житті, без чого подібних подань не робити». Через рік право надавати нижнім чинам дозвіл на шлюб було передано дивізійним начальникам та інспекторам структурних управлінь флоту.

Дозвіл на шлюб повинні були брати й цивільні чиновники, які перебували на місцевій або державній службі. Так, наприклад, 6 листопада 1858 року виконувач обов'язків Миколаївського городского лікаря 53-літній П. Я. Ілліцький (до цього служив військово-морським лікарем) звернувся доповідною запискою до Миколаївського військового губернатора контр-адмірала Г. І. Бутакова з клопотанням про дозвіл узяти перший законний шлюб із дочкою померлого лейтенанта Кумані 19-літньою дівцею Софією. А вже 8 листопада отримав від канцелярії губернатора свідоцтво, у якому зокрема зазначено: «дано це свідоцтво на підставі дозволу пана Миколаївського військового губернатора з канцелярії його превосходительства, за підписом і прикладанням печатки в тому, що для вінчання його [Ілліцького] з указаною дівцею з боку начальства перешкод немає»¹².

1857 року Генерал-Адмірал Російського флоту надав право завідувачу морською частиною в Миколаєві, як і командувачам Чорноморського флоту до цього, дозволяти вступати в шлюб флотським офіцерам, які повинні були повідомити про своє майнове забезпечення і представити наречену. У 1867 році вища влада звела ці вимоги в «Правила для керівництва при дозволі офіцерам морського відомства вступати в шлюб», основні положення яких встановлювали таке: морські офіцери діючого і резервного флоту, комерційних суден, на службі в інших відомствах і в безстроковій відпустці, які досягли 25 років, можуть вступати в шлюб із дозволу Головного командира флоту або командира порту; у клопотанні офіцерів про дозвіл на шлюб мають бути зазначені прізвище нареченої, її походження і свідоцтво про те, що вона досягла 16-річного віку; також повинні бути письмові згоди на шлюб батьків або опікунів чи попечителів нареченої та самої нареченої; начальство повинно розглядати пристойність такого шлюбу і при позитивному результаті в письмовому дозволі на шлюб слід зазначити, що офіцер неодружений або вдівець. Без дотримання цих вимог начальство не мало права давати дозвіл на шлюб, а священники – вінчати. Шлюбні обмеження інколи спричиняли незаконне співжиття офіцерів і нижніх чинів із неодруженими жінками. При встановленні такого факту військовослужбовець мав припинити таке співжиття і підлягав церковному покаяттю за розпорядженням свого духовного начальства. Якщо в результаті такого співжиття народжувалася дитина, військовослужбовець зобов'язаний був забезпечити «пристойним чином» утримання дитини та її матері. Винні у звабленні жінки, які давали урочисту обіцянку з нею одружитися (незалежно чи мали право на шлюб, чи ні) і не виконали свого обіцяння, мали бути: офіцери виключені зі служби та ув'язнені до гамівного («смирительного») будинку строком від 1 року і 4 місяців до 2 років, а нижні чини – відправлені у військово-виправні роти строком від 1 року до 1 року і 3 місяців. У 1874 р. у «Правила для керівництва при дозволі офіцерам морського відомства вступати в шлюб» внесено такі зміни: дозвіл на шлюб надавати офіцерам, які досягли 23-річного віку і представили документи про майнове забезпечення, що становило чистий дохід не менше 250 руб на рік (майнове забезпечення – нерухоме майно або процентні папери – могло бути власністю нареченого, нареченої або обох разом).

¹² Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). Ф. 230. Оп. 1. Спр. 2827. Арк. 3–4.

На клопотання протопресвітера військового і морського духовенства для захисту священників від відповідальності за недотримання передшлюбних застережень Головний морський штаб у травні 1896 року нагадав начальникам військових частин, що вони у свідоцтвах офіцерам для шлюбу, які військові показують священникам, повинні зазначати віросповідання нареченого, його вік, сімейний стан (неодружений або вдівець), згоду на шлюб офіцера з обраною нареченою, а також зобов'язувати нареченого показувати священникові документи про повноліття нареченої, також про те, що він не має близьких родинних зв'язків із нею, дівчина вона чи вдова, хто її батьки. У кінці XIX ст. військове начальство почало видавати підлеглим офіцерам дозвіл на шлюб на особливих, оплачених гербовим збором, іменних свідоцтвах.

За порушення встановлених вимог до шлюбу офіцерів карали. Наприклад, у 1894 році два морські офіцери за шлюб без дозволу начальства зазнали переслідування військово-морського суду Миколаївського порту.

Воєнний міністр у березні 1901 р. за поданням Головного штабу і Військової ради вніс зміни в положення про офіцерські шлюби. Тепер офіцер, який вирішив одружитися, повинен був подати клопотання командирі своєї частини. Командир розглядає питання про пристойність шлюбу і представляє свій висновок начальнику дивізії, який і ухвалює прикінцеве рішення.

Для пристойності шлюбу було потрібно, щоб «наречена була доброї моралі та виховання. Також при дозволі на шлюб повинно бути враховане громадське становище нареченої». Офіцер для отримання права на шлюб повинен мати вік не менше 23 років і за останнім місцем служби прослужити не менше 2 років. Також офіцер, який має грошове утримання від казни менше 1 200 руб на рік (жалування і харчові кошти), повинен представити документи про майнове забезпечення (звільнення від представлення таких документів після 28 років скасовувалося). До майнового забезпечення належали: а) нерухоме майно (мало належати нареченому чи нареченій або їхнім родичам), що приносить чистий щорічний дохід не менше 300 руб або б) одночасний вклад 5 000 руб грошима чи процентними паперами. Із майнового забезпечення додатково до службового грошового утримання видавали офіцеру 300 руб на рік для його життя в шлюбі. До положення про офіцерські шлюби додавали затверджені «Правила приймання, зберігання і видачі забезпечень, що представляють офіцери при взятті шлюбу». Якщо офіцер брав шлюб без дозволу начальства, він підлягав відповідальності, передбаченій у військовому відомстві¹³. Наступне доповнення до положення про офіцерські шлюби поширювало вимоги до пристойності шлюбу і майнового забезпечення навіть на тих, хто взяв шлюб до вступу на військову службу, і навіть на нижніх чинів, юнкерів і підпрапорщиків, які заслуговували дістати перший офіцерський чин. Від подання документів про майнове забезпечення звільняли тільки за умови взяття шлюбу офіцерів-вдівців, які мали малих дітей.

Такі обмежувальні правила для частини офіцерів (а відповідно і для жінок-наречених) робили шлюб майже неможливим. Уже в травні 1901 р. газета опублікувала лист поручика Караула до своєї нареченої: «Мила Зіно! Біда трапилася з нами, усі наші мрії про швидке одруження вмерли. Вийшли нові правила про шлюб офіцерів, за якими, незважаючи на те, що в березні наступного року мені виповниться двадцять вісім років, я все ж оженитися не можу – у тебе в кишені нічого, а в мене нуль. Щастя стати сім'янином і люблячим батьком належать віднині тільки тим щасливцям, які мають гроші для таких шлюбів. Закон природи та Бога проголошує: «не личить жити одному чоловіку,

¹³ Официальный отдел. Приказ Военного министра. Южанин. 1901. 11 апреля.

йому потрібна помічниця, і з'явилася дружина», а Магомет сказав: «без дружини чоловік служить дияволу, неодруженими можуть бути тільки за нестачі жінок», проте все це не взято до уваги. Я зовсім розгубився і не знаю що тобі сказати, моя безцінна, хіба що запропонувати тобі цивільний шлюб, іншого немає виходу. Але і тут немало перешкод: що скаже суспільство, як поставляться товариші, а пересуди кумушок і багато чого іншого. Біда цілковита. Не ображайся, повідом свою думку»¹⁴.

Ризикуючи кар'єрою, офіцери без належних статків усе частіше почали одружуватися без дозволу начальства, що не могло відбуватися без сприяння місцевих священників. Тому командування Одеського військового округу в 1909 році поскаржилося в Синод, який доручив єпархіальному керівництву нагадати священникам про дотримання закономірностей щодо вінчання військових.

Миколаївські жінки мали різні долі та потрапляли в різні непересічні життєві ситуації. Для ілюстрації цього наведемо кілька прикладів.

Так, 4-го червня 1878 року дочка Миколаївського городского рабина Волькенштейна 5-річна Роза під час прогулянки в Спаському урочищі впала з пристані в лиман і через розгубленість прислуги, яка її супроводжувала, втопилася.

У лютому 1883 р. дружина штабс-капітана Федорова 58-го Празького піхотного полку, який квартирував у Миколаєві, отримала з Нью-Йорка звістку, що вона разом із кількома родичами стала спадкоємицею частини спадщини в 22 мільйони доларів (близько 40 млн. руб.) свого померлого дядька, який у 30-х роках XIX століття емігрував до Північно-Американських Штатів і там розбагатів, проте сім'ї на мав. Цей спадок став доречною підмогою для незаможної сім'ї офіцера, яка жила на одне жалування чоловіка, а дружина навіть була вимушена давати приватні уроки в місті¹⁵.

У середині 80-х років XIX століття в Миколаєві розповідали про такий випадок. Одного літнього дня на вулиці Олексіївській на коней легкового візника накинута зграя бродячих собак. Візник розгубився і некерований екіпаж понесло вулицею, посередині проїжджої частини якої сиділи малі діти. Вони грались і не розуміли небезпеки, що їм загрожувала. Це помітила молода жінка (мабуть, із чиеїсь прислуги), яка проходила поряд. Старші діти при наближенні переляканих коней кинулися врозтіч, а найменша дівчинка залишилася сидіти. Жінка, не роздумуючи, кинулася на проїжджу частину і вихопила дитину майже з-під коліс екіпажу. Вона поставила врятовану дівчинку обіч дороги, погладила її по голівці й пішла далі у своїх справах, наспівуючи українську пісню. Ім'я її залишилося невідомим.

Улітку 1886 р. у центрі міста під час дощу блискавка вразила під деревом 9-річну Ксеню, проте присутня при цьому 12-річна подруга зуміла повернути її до тям. А в травні 1900 р. на цегельному заводі Маурера блискавка вбила 36-річну робітницю Єлизавету Міллер. Це стало причиною перевірки в місті громовідвідних пристроїв у різних закладах на високих будинках.

У Миколаївській міській в'язниці відбувала тривалий строк покарання за вбивство своєї служниці 65-річна Фекла Новицька. У 1910 р. за зразкову поведінку і з огляду на поважний вік Новицькій втричі скоротили термін ув'язнення.

Серед миколаївських жінок були й довгожительки, які гідно прожили своє життя. Так, у середині 1886 р. у Миколаєві померла 109-річна караїмка Гулюш Синані, яка і в старості мала ясний розум, шила і читала без окулярів. Напередодні смерті вона збрала

¹⁴ По поводу офицерских браков. *Южанин*. 1901. 19 мая.

¹⁵ Русская почта. (От корреспондентов «Одесского Листка»). Николаев. *Одесский Листок*. 1883. 18 февраля.

всіх своїх онуків і заявила, що вона цілком задоволена минулим земним життям. А газета «Южанин» 12 червня 1893 р. повідомляла про рідкісний випадок довгожителства і працездатності – про вдову відставного рядового солдатку Марію Фомівну Андреянову, яка на той час мала офіційно засвідчені 114 років. У цей поважний вік вона хоч і мала від казначейства щомісячну допомогу в сумі 3 руб, працювала й далі, заробляючи собі на життя торгівлею харчовими продуктами в порту. Їй неодноразово пропонували доживати свої дні в притулку Благодійного товариства, проте вона не погоджувалась і говорила: «Що я там буду робити? Поки ноги носять і руки служать, буду трудитися. Без праці на світі нудно жити!».

А 15 січня 1904 р. газета «Южная Россия» повідомляла про мешканку вулиці Соборної 105-річну Євдокію Давидівну Соколову, яка багато років служила нянькою в сім'ї похованого в Миколаєві засновника Харківського університету В. Н. Каразіна. Газета писала: «за час життя в Каразіних Соколова накопичила невеликий капітал. Віддана сім'ї своїх колишніх господарів, Соколова після смерті В. Н. Каразіна і його внука на знак вдячності їм за всі благодіяння, спорудила над їхніми могилами значний мавзолей-каплицю, витративши на цю споруду більшу частину своїх заощаджень (понад 1 000 руб). Решта грошей прожита за її довге життя і Соколова ось уже декілька років, залишившись без будь яких коштів, поневіряється на схилі своїх днів по добрих людях, потребуючи шматка хліба. Незважаючи на те, що Соколова має кілька родичів, серед них немає охочих підтримати 105-річну стару. Нині її прихистило подружжя Степанових, самі бідні люди. Степанов служить нічним сторожем і отримує всього 12 руб у місяць, до того ж на ці мізерні гроші вимушений винаймати квартиру. Без огляду на свою бідність, Степанови все ж не відмовилися взяти стареньку і діляться з нею останнім шматком хліба. Соколова тепер хворіє і потребує догляду». Газета закликала міське Благодійне товариство помістити Соколову в притулок, а добрих людей по змозі полегшити її становище.

Місцева газета в липні 1909 р. також писала про 115-річну вдову матроса Агафію Федорову, яка в такому солідному віці й далі прислужувала в Олександрівсько-Невській церкві морського госпіталю. Добрі люди виклопотали їй в морському відомстві пенсію за 35-річну службу чоловіка.

Проте піклування про жінок іноді набувало незвичних форм. Так, коли в липні 1909 р. у приватній хірургічній лікувальниці Броуна на лікуванні перебувала тяжко хвора пані Паризо-де-ла-Валет, для того, щоб вуличні екіпажі не турбували її, мостову вздовж усього будинку лікувальниці вислали соломкою. І щоб у жаркий період не загорілася солома від зловмисника, установили пост пожежника, який поливав її кілька разів на день. Незабаром пожежника замінили сторожем, через недогляд якого солома все ж спалахнула. Уся вулиця була в полум'ї й пожежникам із труднощами вдалося погасити вогонь і запобігти перекиданню його на житлові будівлі¹⁶.

Із кінця XIX ст. жінки всюди, зокрема і в Миколаєві, почали все активніше проявляти себе, особливо в медицині, освіті та благодійності.

Із самого початку в медичних закладах Миколаєва застосовували також і жіночу працю. Коли ще Богоявленський польовий госпіталь наповнився значною кількістю поранених і хворих воїнів із-під оточеного Очакова, сюди почали направляти засуджених у Південному краї жінок-колодниць переважно для впорядкування території та госпітальних бараків, прання білизни, а деяких і для догляду за хворими.

¹⁶ Происшествия. Николаевская Газета. 1909. 26 июля.

Уже перші лікарі Миколаєва надавали медичну допомогу дружинам поселенців, проте за залишковим принципом, адже їхнім основним обов'язком було лікування військовослужбовців і робітників верфі, та й рівень цієї допомоги тоді ще був низьким, а медичні засоби та технології не розвинутими. Проте в 1838 р. у морський госпіталь для акушерської допомоги дружинам морських чинів прийняли спеціально навчену повивальну бабку.

У період Східної (Кримської) війни кілька миколаївських жінок у 1856 р. вступили до Хрестовоздвиженської общини з догляду хворих і поранених воїнів і до кінця року служили в місцевих госпіталях. Їхня праця серед інфекційних хворих була небезпечною і одна з них, дружина миколаївського плац-майора Любов Яківна Радкевич, захворіла на тиф і померла, залишивши чоловіка з 11 дітьми.

Після цієї війни при Миколаївському морському госпіталі створили жіноче і дитяче відділення, де члени сімей військових лікувалися безплатно, для догляду за ними найняли жіночу прислугу. Із 1 січня 1873 р. у штат госпіталю ввели 2 посади лікарських помічниць (із 1875 р. – 4 посади).

1876 року міністр внутрішніх справ затвердив «Правила про сестер Червоного Хреста, які призначалися для догляду за хворими та пораненими», згідно з якими сестри милосердя допускалися до служби в медичних закладах морського відомства. Із цього часу при Миколаївському морському госпіталю почалася підготовка сестер милосердя з місцевих жительок. На навчання протягом 2 років приймали охочих жінок-християнок віком 20–45 років.

Перший випуск 40 сестер милосердя Миколаївського госпіталю припав на початок Російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Із них 11 сестер залишили працювати в госпіталі, а решту відправили в різні медичні заклади доглядати хворих і поранених воїнів. Одна з миколаївських жінок, молода сестра милосердя Варвара Іванівна Родіонова, у місцевому військово-тимчасовому госпіталі № 84 заразилася на тиф і 4 травня 1878 р. померла.

Із січня 1879 р. сестри милосердя почали працювати і в міській лікарні. Одна із сестер, дочка морського інженер-механіка, молода і гарна Є. П. Тихонова під час епідемії холери 1892 р. у холерному відділенні лікарні заразилась і в ніч із 5 на 6 вересня померла. А 31 жовтня 1894 р. в інфекційному відділенні міської лікарні заразилася дифтерією і через її злоякісний перебіг 3 листопада померла молода сестра милосердя Ганна Павлівна Селівестрова, про яку миколаївська газета «Южанин» писала: «кожний, хто тільки стикався (а таких дуже багато серед рідних і близьких тих дітей, які були на її піклуванні в заразному відділенні) із цією розумною, енергійною, завжди ласкавою, сердечною з хворими дітьми, уважною до їхніх батьків сестрою милосердя, кожний тепер біля її труни з болем у серці скаже: «Мир праху твоєму, корисна і скромна трудівниця!»¹⁷.

Протягом Російсько-японської війни 1904–1905 рр. 16 миколаївських сестер милосердя працювали на театрі бойових дій на Далекому Сході. Кілька їх отримали нагороди від уряду і Товариства Червоного Хреста. При Миколаївському відділенні Товариства з 12 лютого 1905 р. почав діяти Дамський комітет, який плідно працював протягом цієї та Першої світової війни.

22 грудня 1906 р. померла від черевного тифу 27-річна фельдшериця-акушерка міської лікарні Варвара Миколаївна Хлібкевич. Вона заразилася на роботі, де «покійна завжди наражалася на небезпеку зараження. Не дбаючи про це, Варвара Миколаївна невпинно, з

¹⁷ Местная хроника. Южанин. 1894. 8 поября.

самовідданістю і любов'ю доглядала хворих. Навіть час її короткого відпочинку був присвячений хворим її друзям-дітям, яких часто вдягала за свої кошти та обшивала своїми руками. Діти платили їй тією ж монетою: її завжди можна було бачити оточену ними»¹⁸.

27 вересня 1909 р. померла сестра милосердя Марія Михайлівна Горшаніна. Вона 9 років гідно несла нелегку службу сестри милосердя. Почала працювати в міській лікарні, а в роки Російсько-японської війни Горшаніна виїхала на Далекий Схід, де під артилерійським вогнем перевозила поранених із передових позицій на перев'язувальні пункти, за що була нагороджена срібною медаллю і кількома почесними знаками. Після війни служила й далі в Миколаївській лікарні, у чоловічому хірургічному відділенні, де тяжка праця потребувала хороших знань і досвіду. Марія Горшаніна успішно виконувала свої обов'язки, проте напружена праця негативно вплинула на її здоров'я, тому Марія взяла відпустку. На відпочинок вона поїхала в Одесу, де застудилась і в неї загострився застарілий ревматизм. Усе це не зміг витримати виснажений організм, і Горшаніна померла. Тіло її перевезли в Миколаїв, і багато тих, хто її знав, шанобливо провели на цвинтар¹⁹.

Від наслідків тяжкої праці, насамперед інфекційних хвороб, помирала і нижча палатна прислуга міської лікарні. Наприклад, 4 липня 1908 р. від зараження у висипно-тифозному відділенні померла доглядальниця хворих Олександра Альохіна, яка 29 років працювала в міській лікарні. Її діти залишилися без коштів, на їхнє утримання міська дума виділила 2 000 руб.

22 липня 1911 р. попечителька миколаївських сестер милосердя Олександра Давидівна Іванова за тривалу плідну діяльність на користь Товариства Червоного Хреста була нагороджена відзнакою Червоного Хреста першого ступеня.

У 1909 р. повивальна бабка морського госпіталю Єлизавета Мервіс за тривалу сумлінну працю отримала срібну медаль. А на початку 1913 р. старша сестра милосердя цього госпіталю Катерина Галашек також була нагороджена срібною медаллю з надписом «за старанність».

Кілька сотень миколаївських жінок у роки Першої світової війни за прискореною програмою при морському госпіталі та міській лікарні пройшли навчання і стали сестрами милосердя, 3 сестри в кінці лютого 1917 р. за службу в міських лазаретах для хворих і поранених воїнів отримали медалі (одну золоту і дві срібні). Праця сестер милосердя була тяжкою і небезпечною. Унаслідок тяжкої хвороби, ускладненої виснажливою службою, 16 березня 1917 р. померла сестра милосердя морського госпіталю Олександра Георгіївна Ставрова, а 3 квітня 1919 р. – сестра милосердя міської лікарні Ганна Василівна Оберемченко. Також від висипного тифу в січні 1919 р. померла сестра міської лікарні Марфа Федорівна Дюміна-Велика²⁰.

Гідно працювали в Миколаєві й жінки-лікарі, хоч їх було небагато. Першою понадштатною жінкою-лікарем міської лікарні в 1887–1888 рр. була Ганна Осипівна Гольберг. Під час епідемії холери в 1892 р. присвятила себе «безоплатно невтомній праці з догляду хворих» лікарка Марія Олександрівна Кланг, за що від міського голови отримала подяку листом із доданим до нього золотим жетоном. Велику популярність серед жителів міста, особливо жінок, у 90-х роках XIX століття мали приватні лікарки Г. О. Гольберг-Шнейдер, М. О. Кланг, потім Д. П. Симонович-Варшавська і С. А. Гедульд.

¹⁸ Памяти В. Н. Хлибкевич. *Николаевская Газета*. 29 декабря.

¹⁹ Памяти сестры М. М. Горшаниной. *Трудовая Конейка*. 1909. 4 октября.

²⁰ Докладніше про миколаївських сестер милосердя див.: розділ «Миколаївське місцеве управління Товариства Червоного Хреста» в монографії В. С. Єрмілова «Медицина дорадянського Миколаєва», Миколаїв, 2021.

У Миколаївській міській лікарні від різних причин гинули й лікарі, як чоловіки, так і жінки. Так, 28 серпня 1904 р. наклали на себе руки молода лікарка Марія Карлівна Петерс, яка вважала, що через неї загинула хвора молода мама, якій вона зробила операцію, хоч, як потім з'ясували, вини лікарки в цьому не було. Про неї один із колег сказав: «ідеальний лікар з душею кришталевої чистоти».

У грудні 1909 р. в міській амбулаторії для бідних на Сінній площі почала надавати безплатну стоматологічну допомогу зубна лікарка Р. Коса.

У роки Першої світової війни в міській лікарні виконували обов'язки мобілізованих лікарів Ревека Куперман, Анастасія Грінберг, Агафія Співак, Берта Любарська, Віра Златопольська і Дарія Горбаковська. У 1917 р. у лікарні також працювали лікарки Юлія Шермеревич, Розалія Левенштейн і Доба Бих. Відомою в місті була і жінка-лікар і громадська діячка Ганна Кенігсберг.



*Марія Карлівна Петерс
(фото з газети «Южная Россия»)*

Гідно виявили себе миколаївські жінки й на ниві освіти. Із 1827 р. у місті діяло училище для дочок нижніх чинів морського відомства, де дівчаток з 6–10 років до 16 років миколаївські жінки навчали кухарству, пранню, в'язанню, вишивці, білошвейним роботам, пошиттю жіночих суконь. Особливе місце в училищі займали шовківництво (вирощування шовкопряда) і шовкоткацька справа. Вироби вихованок із шовку завжди вирізнялися витонченістю, чистотою, міцністю і якістю виготовлення, мали хороший попит, що покривало витрати на навчання.

Загальна жіноча освіта в Миколаєві почалась у 50-х роках XIX століття у приватних початкових навчальних закладах (зокрема Олени Гартнер, Ганни Федорової, Олександри Молчанової).

1862 року дочки генерал-майора морської артилерії І. В. Ільїна Софія й Олександра організували та з 1 листопада відкрили оригінальну початкову школу «наочного навчання», про яку дуже схвально відгукувалися преса Півдня, міністерства народної просвіти та морське. А в 1893 р., коли ця школа закрилася, Міністерство народної просвіти висловило Софії та Олександрі Ільїним подяку «за їхню тридцятирічну старанну й успішну педагогічну діяльність», а наступного року Комітет міністрів призначив їм «поза правилами» пожиттєві пенсії.

Дружина військового губернатора Б. О. Глазенапа Емілія Антонівна в 60-х роках цього ж століття була ініціатором відкриття в Миколаєві перших початкових шкіл грамотності, очолювала особливий міський комітет шкіл грамотності, була співорганізатором першої в Миколаєві форми професійного вдосконалення міських учителів.

Доньки миколаївських заможних городян із 1863 р. здобували класичну середню освіту і виховання в Маріїнській жіночій гімназії, згодом із 1898 р. ще й у другій жіночій гімназії. Гімназична освіта дозволяла жінці бути в житті певним чином самостійною (стати домашньою або шкільною вчителькою, здобути спеціальну або навіть вищу освіту).

Проте з жіночою професійною освітою в Миколаєві тривалий час була проблема. Стати кравчиною, модисткою чи якоюсь іншою майстриною і в дорослому житті утримувати себе власною працею дівчині було дуже непросто. Для набуття такої професії можна



Гімназистки Єфросинія та Анастасія Донські

було кілька років перебувати ученицею в майстра-ремісника, проте під час такого професійного навчання загальної освіти і виховання не здобували, та й з важкими умовами життя і навчання в ремісників могли вимушено миритися тільки вихідці з найбідніших верств населення. У місті значна кількість сімейств середнього класу через обмеженість доходів не могла дати своїм дітям гімназичної освіти, а в ремісників умови життя і те середовище, серед яких доводилося перебувати дівчатам, не дозволяли віддавати їх у таку науку. Потрібні були спеціальні навчальні заклади.

У Миколаєві з 1896 р. почало діяти єврейське жіноче професійне училище Ф. С. Вуліх. У ньому, крім загальної освіти, дівчатка-сироти та з бідних сімей навчалися професій білошвей та рукодільниці. На початку минулого століття в місті діяло приватне жіноче комерційне училище Л. Т. Данилової. Поступово в місті відкривалися інші навчальні заклади, де дівчата (часто разом із хлопцями) навчалися різних професій (торгова школа, музичне училище, школа малювання, повивальна школа, фельдшерсько-акушерська школа тощо).

Жіночим був персонал і в дитячих притулках. У найстарішому в місті притулку для дітей-сиріт Благодійного товариства здійснювали виховання, загальне і професійне навчання вихованців. Дівчаток навчали кулінарної, пральної та швацької справ. Щороку кілька дівчат за рахунок товариства навчалися в гімназії, жіночому училищі та деяких інших закладах.

У 1896 р. Миколаївський відділ Товариства охорони народного здоров'я відкрив притулок для дітей 3–10 років робітників, у сім'ях яких і дружина-мати працювала. Діяльність цього притулку організували жінки. Миколаївський кореспондент одеської газети в кінці 1898 р. так його описував: «притулок утримується чудово. Діти мають тут дбайливий догляд, батьківське піклування і набувають деяке виховання: навчаються грамоти, різних видів рукоділля, плетіння килимків, кошиків із шпигату тощо. Батьки приводять сюди дітей рано вранці – узимку близько 6-ої години ранку, а влітку значно

раніше. Діти здебільшого приходять невмиті, брудні; їх тут упоряджують – умивають, чистять. Завідуюча притулку М. І. Бугримова читає з дітьми молитви, потім після сніданку дітей розподіляють за заняттями. Ті, яких можна вже навчати грамоти, займають місця за столами і починають навчання. Викладає та ж пані Бугримова та її помічниця. Діти доволі успішні в читанні та письмі. Малеча 2–3 років і дещо старша розташовуються десь у кутку і займаються різними, доступними для їхнього віку, іграми, які переважно мають виховний характер. У певний час дня до притулку приходять священник, який вчить дітей молитов і проводить із ними доступні їхньому розумінню бесіди морально-виховного характеру. О першій годині дня дітям дають обід, приготовлений тут же в притулку, який звичайно становлять щі з м'ясом (по ¼ фунта м'яса на дитину) і каша або суп і макарони. Деякі зі старших дітей допомагають у різних роботах на кухні та взагалі виконують певні домашні роботи, а також приглядають за маленькими своїми товаришами по притулку. Так день проходить для дітей у різних заняттях, роботах та іграх. [...] Усюди панує порядок, усюди відчувається досвідченість у веденні справ.

Чудові стосунки, що встановилися між дітьми, яких доглядають, і завідуючою притулку, свідчать про усвідомлення нею всієї важливості та значення взятих на себе обов'язків. Вона віддає притулку весь свій час, усі свої юні сили і як мати, що любить, від зорі до зорі трудиться на користь довірених їй під опіку дітей.

При притулку є маленький пансіон. Нині там перебувають під опікою четверо дітей-сиріт, які прийняті до притулку на повне утримання до передання їх у притулок Благодійного товариства»²¹.

Жінки, особливо в заможних сім'ях, займалися освітою і вихованням своїх дітей. Вони відігравали велику роль у формуванні ментальності дітей та збереженні їхньої національної свідомості протягом усього подальшого життя. Так, наприклад, відомий історик, композитор і просвітянин, миколаївець Микола Миколайович Аркас став українським патріотом під впливом своєї матері Софії Петрівни, яка походила з давнього козацького роду Богдановичів і мала вирішальний вплив на формування стійкого зацікавлення сина українською мовою, культурою, історією та звичаями.

Чимало жінок міста проявили себе у визначній діяльності в педагогічній сфері. Так (окрім зазначених вище), наприклад, 29 листопада 1913 р. громадськість і влада Миколаєва урочисто вшановували 35-річчя сумлінної педагогічної діяльності начальниці 2-ої міської жіночої гімназії Юлії Миколаївни Прокопович.

Проявити себе могли жінки й у благодійності, особливо представниці заможних прошарків міста. Так, із 1845 року в Миколаєві активно під керівництвом зазвичай дружин військових губернаторів діяв благодійний Дамський комітет. Спочатку він надавав грошову допомогу бідним жінкам і пансіон бідним дівчаткам і сиріткам. У 1865 році комітет відкрив притулок для бідних жінок і чоловіків, які втратили здатність утримувати себе заробітком, бідних дітей (переважно сиріт) і підкинутих немовлят. У 1873 р. Дамський комітет реорганізували в міське Благодійне товариство. 1888 року в новому при-



Софія Петрівна Аркас

²¹ Юг. Дневное убежище для детей рабочих в Николаеве. (От нашего корреспондента). *Одесские Новости*. 1898. 6 декабря.

міщенні притулку, який збудувало товариство, з богадільнею і домовою церквою почала діяти жіноча і чоловіча школи грамотності та майстерні, зокрема для дівчат, навчаючи виготовлення жіночих нарядів. Літні жінки утримувалися до смерті, а дівчата до 17 років, після чого їх влаштовували на службу чи роботу згідно з набутою спеціальністю. Товариство також сплачувало винагороду жінкам-годувальницям («мамкам»), які брали на тимчасове утримання і грудне годування підкинутих немовлят.

Доходи Благодійного товариства складалися з добровільних пожертвувань і коштів від благодійних заходів. Так, наприклад, у Масляний тиждень 1892 р. дружина Миколаївського військового губернатора Олександра Олександрівна Копитова влаштувала триденний базар на користь Благодійного товариства. У перший день базар відвідали високі посадовці та фінансисти, на другий день – мілка буржуазія, купці та чиновники, в останній день – ремісники, домашня та інша прислуга і вся Слобідка. Успіх заходу був дуже значний: усього вдалося зібрати 8 тис. руб., що для Миколаєва становило велику суму. А в міському артистичному клубі свято Мясляної закінчилося благодійним костюмованим балом, на якому спеціальне журі визначило кращий жіночий костюм²².

Розваги серед заможної частини населення Миколаєва почалися вже в перші роки існування міста. Ще в 1790 р. одному з іноземців дали дозвіл «тримати маскарад» у місті²³. Дочка командувача Чорноморського флоту і водночас голови Чорноморського Адміралтейського правління М. С. Мордвинова щодо життя в 1790-ті роки згадувала: «оскільки в Миколаєві багато було молодих людей, то два рази на тиждень були бали, один раз у нас, а другий – у клубі; були маскаради, кавалькади і взагалі проводили час дуже весело»²⁴.

Перший Миколаївський військовий губернатор (із 1805 р. до 1809 р.) адмірал маркіз І. І. де Траверсе перетворив адміністративний адміралтейський будинок у палац-резиденцію губернатора і командувача флоту, де почали проводити традиційні для наступників бали.

На балах інколи траплялися випадки, пов'язані з жінками. Так, Ю. С. Крючков наводив такий спомин Н. С. Селівановського про капітана Д. А. Лукина, знаменитого миколаївського силача часів де Траверсе: «із Лукиним у той час трапилася дуже цікава пригода щодо дружини його, яка була красунею і дещо кокеткою. Лукин їздив у експедицію, до його дружини залицявся якийсь італієць, теж лейтенант чи капітан флоту і вихвалявся її прихильністю. Лукин повернувся, чутки дійшли до нього, він вирішив покарати хвалька, скориставшись якимось приводом, – одного разу, на балі в адмірала, коли проходив повз звабника, який розмовляв із дамами, наступив йому на ногу і притиснув із усієї сили. Той закричав і підскочив на одній ніжці – почалося з'ясування стосунків і призначена вранці дуель. Увесь вечір Лукин був сумний, стояв мовчки, обпершись об стіну, пив пунш і все не розвеселявся. Справа стала гласною; хвалько, боячись поединку з Лукиним, спозаранку прийшов прощатися з сестрою, коханкою якогось адмірала, і матір'ю; вони пристали до нього з розпитуваннями. Той, як секрет, розповів у чому річ. Його не пустили, замкнули, кинулися до начальства; Лукина, який чекав в обумовленому місці, арештували, а його супротивника відіслали кудись того ж дня, тим і закінчилося все»²⁵.

²² Корреспонденции. Николаев. *Одесский Вестник*. 1892. 19 февраля.

²³ – Крючков Ю. С. История Николаева от основания до наших дней. Николаев: МП «Возможности Киммерии», 1996. С. 38.

²⁴ Мордвинова Н. Н. Воспоминания об адмирале, графе Николае Семёновиче Мордвинове и семействе его. СПб.: типография Морского министерства, 1873.

²⁵ Крючков Ю. С. История Николаева от основания до наших дней. Николаев: МП «Возможности Киммерии», 1996. С. 59.

31 січня 1893 р. у резиденції (палаці) Миколаївського військового губернатора, головного командира Чорноморського флоту віце-адмірала Миколи Васильовича Копитова відбувся перший в новому році губернаторський бал-маскарад, який він організував разом із дружиною Олександрою Олександрівною. Були запрошені офіцери всіх військових частин морського і сухопутного відомств, городяни вищого стану суспільства, іноземні консули, усі з дружинами та дорослими дітьми, усього близько 300 осіб.

Миколаївська газета «Южанин» докладно описала цей захід: «прикрасою балу були звичайно дами, які змагалися між собою вишуканістю костюмів. Усі вони зайшли до зали в костюмах і масках, чим і заінтригували присутніх. Кожний намагався впізнати під маскою своїх знайомих і тільки хвилин через 10–15 усе прояснилося – маски зняли за бажанням. Відразу кожний кавалер поспішав зайняти своїх знайомих жінок веселою розмовою, запросити на танок і зала цілком пожвавішала; усюди спостерігалися веселощі та задоволення як молодих людей, так і всіх присутніх. Бал почали вальсом і вишукані костюми, у яких кружляли у вихорі цього захопливого танцю, змінювали як у калейдоскопі картинку за картинкою. Увесь вечір тривали жваві танці, вальс і кадрили змінювали один одного тільки в короткочасних антрактах. Протягом усього вечора та в антрактах гостям пропонували вишукані десерти, чай, морозиво, аршад, лимонад та інші прохолодні напої. Особливо весело і картинно пройшли в третій кадрилі мазурка і в четвертій – котильйон. Захоплений загальними веселощами молодий диригент мічман Савинський дуже майстерно і водночас витончено складав і урізноманітнював фігури котильйона і мазурки, до речі учасникам роздавали іграшкові ордени, бутоньєрки з квітами, сніжинки, медальйони з бубонцями, бантики і т. ін. – усе виписане з Петербурга. Усі костюми дам без винятку були вишукані та вельми витримані»²⁶.

Далі газета наводить опис багатьох костюмів. Солідні дами мали й солідно виконані костюми, наприклад – «А. Н. Сухомлинова з безкрайнім шлейфом і такою же вуаллю зображувала блакитне повітря Півдня і була усіяна пташками, метеликами, комашками, багато з яких були діамантові. У чудово витриманому і поетичному костюмі туркені, що нагадував Зулейку Байрона, була Н. І. Веницька. Чудова червона оксамитова, зашита золотом куртка, блакитні атласні шаровари, багато вишита шовками біла газова спідниця, зашита золотом, чудовий шарф навколо талії та біла газова чадра, що обплутувала червону шапочку із золотим бортом і частину обличчя, граціозно спадала на плечі. Пані Дефабр була «погодою» із бронзовою на голові флюгеркою, що весь час рухалася. Пані Зигомала з чоловіком були в чудових, історично витриманих, костюмах часів Директорії. Пані Донаті мала поетичний костюм бджоли: чорне з жовтим плаття, великі чорні тюлеві крила, великий стоячий із золотих мережив комір і чорна шапочка з довгими вусиками, що рухалися. Пані Раканье мала костюм римської імператриці Фостини з драпірованої блакитної вуалі, багато розшитої золотом. Пані Полісадова (уродж. Кроун) була в чарівному костюмі придворної дами часів Людовіка XVI. Пудра і фетровий капелюшок з пір'ям напрочуд відповідали тонким і мініатюрним рисам її. Пані Туркул була розкішною мексиканкою. Пані Кібер була в білому давньонімецькому костюмі, витончено розшитому золотом і шовками, із мантиєю, підбитою горностаєм, і короною на голові. Пані Свенцицька була в довгій синій оксамитовій сукні, розшитій золотом, у фетровому капелюшку з білим пером – костюмі давньої амазонки соколиного полювання. Пані Фішер була в костюмі Риканье – історично чарівної жінки часів Французької імперії» і т. ін. («пані Полісадова – Кармен, пані Новицька – болгарка, пані Балик – літо, пані Радецька – іспанка, пані Садовська – граційна циганка»).

²⁶ Местная хроника. Бал у главного командира. *Южанин*. 1893. 6 февраля.

Особливо чудовими були дівчата-панянка: «очі розбігалися, коли любувалися чарівними, повними пожвавлення та веселощів обличчями та різноманітністю витонченого поєднання кольорів. Складно, право, з якої квітки почати опис. Чарівна рибачка m-lle Бернацька була в червоній атласній сукні з великою золотою сіткою, що падала сорочкою з талії, і великий фартух, піднятий з одного боку і заповнений золотими та срібними рибками. У круглому солом'яному на маківці капелюшку, підбитому червоним газом і вся в коралах. M-lle Нечаєва в костюмі ворожки – чорній атласній короткій сукні, розшитій золотими кабалістичними знаками, у червоному шарфі навколо талії, жовтій атласній загостреній шапочці, заповненій чорними й червоними фігурками та золотою багеткою в руці. M-lle Зарудна – мороз – у білій атласній сукні із зеленими гілками, уся в білому пуху, вкритому інеем, наскрізний блискучий кокошник, ніби крижаний. M-lle М. Єфремова – рожевий метелик, уся в крильцях, легких, прозорих і граційних. Витончений костюм m-lle Тарапигіної – музика – був із блідо-рожевого атласу, по низу спідниці вишиті чорною синіллю ноти вальсу і на ній же зрідка розкидані ноти танців, а на корсажі bebe, на верхньому пластрончику вишиті чорною синіллю ноти романсу «Si tu m'aimais»; на плечах зображення музичного ключа (clef de sol); талія обгорнута лавровим вінком із трояндами, а на голові егрета – ліра, лаври й троянди. M-lle Андреевська – у витонченому костюмі білої оксамитової лілії, перемішаному мереживами та зеленю. M-lle М. Рюміна – у костюмі класичної весталки з кремової вуалі, граційно драпірований м'якими складками; золотий шнурок із китицями огортав талію, на руках вище ліктів золоті обручі, із фрігійською зачіскою і золотими у волоссі обручами». Ще особливу увагу в «розкішно вбраній тепличними рослинами та яскраво залитій електричним світлом» залі привертали костюми дівчат: Вудгауз – біблійної Русі, Бартеньової – шотландки, Каверіної – давньонімецької придворної XV ст., Крестьянкової – російської боярині, Рено – оксамитового коника, Тимирязєвої – мавританки, Геєк – весни, Є. Рюміної – «Pierette», Генбачової – Наяди.

Проте, якщо міська знать у дорогих костюмах розважалася балами в своє задоволення, то середній прошарок міського суспільства тоді ж у залі Каневського організував благодійний сімейно-танцювальний вечір зі збором коштів для надання допомоги бідним сім'ям місцевих ремісників²⁷.

У місті часто влаштовували різні благодійні заходи (гуляння, концерти, бали, лотереї тощо) для збирання фінансової та матеріальної допомоги нужденним прошаркам населення, наприклад, ученицям акушерських шкіл при міській та єврейській лікарнях, серед яких було багато дуже бідних і без сторонньої допомоги вони не змогли би сплачувати за навчання.

Благодійні заходи здебільшого проводили саме завдяки активній участі жінок. Так, 25 лютого 1914 р. у приміщенні міського зібрання відбувся концерт-бал на користь підтримки амбулаторії-диспансера Миколаївського відділення Ліги боротьби з туберкульозом. Після успішного концерту із залученими артистами Миколаєва, Одеси та Києва відбувся бал, під час якого діяли кіоски вин, буфет і лотереї. Складові балу забезпечували жінки, переважно дружини місцевих лікарів²⁸. Також щорічно жінки влаштовували день «білої квітки» – у людних місцях продавали штучні квіти (ромашки), а отримані кошти йшли на заходи профілактики та лікування туберкульозу.

У всіх утворених у місті лазаретах для хворих і поранених воїнів Першої світової війни доглядом за ними займалися жінки. Так, комітет духівництва Миколаєва влашту-

²⁷ Южапип. 1893. 9 лютого.

²⁸ Кошцерт-бал местной лиги для борьбы с туберкулезом. *Николаевская Газета*. 1914. 27 февраля.

вав такий лазарет, де дружини та дорослі дочки священників усе обслуговування воїнів узяли на себе, вони забезпечили їх медикаментами, білизною і хорошим харчуванням, цілодобово чергували в лазареті, виконували процедурні приписи лікаря, доглядали воїнів, читали їм книги (переважно релігійної тематики) та газети, влаштовували культурно-розважальні заходи, учили грамоти неписьменних. Дружина військового лікаря Флорентина Володимирівна Каноннікова очолила утворений у лютому 1915 р. «Комітет допомоги воїнам, які вийшли з лазаретів».

Можливість жінок самостійно (без дозволу чи згоди чоловіків) брати участь у благодійності була обмеженою. Проте, коли така нагода траплялася, вони нею охоче користувалися. Наведемо ще кілька визначних прикладів. У 1906 р. в єврейській лікарні встановили ліжко імені покійної Поліни (Песі) Вишневецької на кошти, що вона передала, із заповіту померлого батька. А в 1909 р. у жіночому і чоловічому відділеннях міської лікарні заснували по одному ліжку для іногородніх хворих на проценти від цінних паперів від Феодосії Вінйон для увічнення імен її та покійного чоловіка. Також на значні кошти (15 000 руб) від Феодосії Вінйон міська влада в 1911–1913 рр. збудувала гарну церкву при міській лікарні. Неодноразово на різні міські потреби за зразком свого покійного чоловіка виділяла чимало коштів Н. В. Кудрявцева. 11 липня 1910 р. Миколаївський відділ Товариства охорони народного здоров'я вручив Кудрявцевій золоту медаль, якою її за благодійність нагородив головний орган Товариства в Петербурзі (нагородження членів провінційних відділень було надзвичайно рідкісним явищем). Удова відомого в місті морського лікаря Марія Гончарова в 1912 р. на власні кошти відкрила приватну школу-садок для дітей, чиї бідні матері працювали, а лікарка Ганна Кенігсберг у 1917 р. – також відкрила дитячий садок для бідних єврейських дітей 5–7 років. У лютому 1917 р. дружина градоначальника Л. Х. Покровська очолила комітет дешевої їдальні.

Миколаївська газета повідомляла про благодійне гуляння «Свято квітів для дітей і дорослих» в наступну неділю 2 липня 1895 р. на дачі Барбе в Лісках, половина збору з якого планували направити на допомогу бідним ремісникам, які постраждали від пожежі в ніч із 3 на 4 квітня. У програмі гуляння для дітей передбачалися різні ігри, а для дорослих – призи: срібний жетон для того, хто краще всіх убереться живими квітами, і золотий жетон – першій красуні міста. У наступному номері газети повідомлялося про результати проведеного гуляння, проте, на жаль, інформації про результати конкурсу краси не було.

Конкурси краси набували популярності, особливо в розвинутих країнах. Миколаївська газета «Южанин» 20 травня 1893 р. повідомляла про оголошення американським журналом «New York Recorder» міжнародного конкурсу з визначення сучасної Венери, переможниця якого отримає золоте яблуко і її портрет буде опублікований в журналі в кольоровому зображенні. Журнал звертався до жінок усіх країн і пропонував охочим брати участь у конкурсі, надсилати свої фотографії «у повний зріст, у форматі альбому і, за бажанням, у вечірньому туалеті, також додати до фотокартки своє ім'я і двадцять дві мірки різних частин тіла, щоб можна було судити водночас про гармонію форм, про красу обличчя і про грацію вираження та осанки». Фіналісток визначатиме американський скульптор Олександр Дойль, жінок, які «найбільше наближені до досконалості», запросять у Нью-Йорк для встановлення переможниці. Чи брали участь у цьому конкурсі миколаївські жінки та чим закінчився цей конкурс, нам невідомо, проте конкурси краси всюди входили в моду.

Чоловіки привабливих жінок поділяли на гарненьких і красунь. Щодо красунь говорили, що вони є раєм для очей, пеклом для душі й чистилищем для кишені. Жіноча врода мала велику силу. Так, газета «Одесские Новости», яку читали і в Миколаєві, у травні 1892 р. писала про старовинний переказ із Франції: «сучасниця Петрарки знаменита Паула де-Вікер із Тулузи, одна з найвродливіших жінок, зберігала свою вроду і граційну фігуру до вісімдесятирічного віку. Про неї розповідали, що коли вона виходила на вулицю, її оточував натовп споглядачів, що створювало безлад. Тулузька влада постановила, щоб Паула виходила з дому лише під вуаллю. Така постанова викликала обурення жителів Тулузи, і влада розпорядилася, щоб красуня два рази на тиждень з'являлась у вікні без вуалі».

У конкурсів краси як нової справи, особливості якої ще повною мірою не були з'ясовані, у суспільстві були й противники. Вони заявляли, що жінок, які вже починали боротися за емансипацію, чоловіки-організатори і члени журі конкурсів краси виставляють на огляд як товар у лавках чи породистих собак або коней, називали конкурс азійською виставою, запозиченою зі Сходу, жіночим невірницьким базаром, де здавна оцінювали жінок для купівлі-продажу. Проте конкурси краси набирали популярності в Америці



Золота статуя
американки

та Європі. Змирившись із ними, чоловіки попервах висловлювали незгоду зі способом визначення переможниць і призів за жіночу красу. Газета «Новости» в 1893 р. заявляла, що це відбувається неправильно і пропонувала журі таких конкурсів створювати в складі художника, поета, скульптора, лікаря і одного представника публіки. Це журі, перебуваючи в гущі заходу, намічену кандидатку на приз непомітно для інших має запросити в окремий кабінет, де їй «запропонувати розпустити волосся, щоб комісія могла впевнитися в їхній справжності й вимити губкою обличчя, щоб справжній колір обличчя вийшов назовні». Тобто журі мало впевнитися, що краса жінки природна, а не штучно створена косметикою, не сфальсифікована²⁹. Це був відгомін старих часів, коли боролися з «жіночими штучками». Наприклад, у 1779 р. в Лондоні парламент постановив: «усі жінки без різниці віку, звання і майнового стану, дівчата і вдови, які заради приваблення наречених почнуть застосовувати рум'яна, білила і т. п. косметичні засоби, а також носити фальшиве волосся, вставні зуби, корсети, криноліни та черевики на високих підшвах – усі такі особи будуть засуджені за чаклунство; більше того, шлюби, укладені таким неприродним і шахрайським способом, будуть уважатися недійсними, якщо тільки вдасться викрити таку особу в учиненому злочині»³⁰.

Інколи конкурси жіночої краси проводили з практичною метою. Так, коли Сполучені Штати Америки вирішили на Всесвітній виставці 1900 р. в Парижі продемонструвати всьому світу багатство своєї країни, вони для цього обрали жіночий сюжет – установити фігуру співвітчизниці із золота в натуральну величину. Модель для статуї-експоната обирали серед американських красунь. Спеціально створений для цієї мети комітет із

²⁹ Новости газет и журналов. Современные Парисы-эксперты. Одесские Новости. 1893. 28 декабря.

³⁰ Смесь. Южанин. 1899. 12 февраля.

багатьох претенденток обрав відому в країні красуню артистку Абрамс. І хоч деякі жінки за свою кандидатуру в переможниці цього конкурсу пропонували 25 тис. доларів, комітет виявився непідкупним. Статую виготовила молода американська художниця-скульптор Бонней. На фігуру скромної американки зростом 6 футів (182, 88 см) і вагою 712 фунтів (323 кг) витратили золота вартістю близько пів мільйона доларів.

Відомо, що в Миколаєві конкурси жіночої краси проводилися із середини 90-х років XIX століття, адже обирати було з кого. Ще М. М. Кумані в опублікованому в 1861 р. історичному нарисі «Миколаїв» писав, що «миколаївське товариство завжди вирізнялося вродою жінок. Ви не знайдете на балах потворного молодого жіночого обличчя; навпаки, зустрінете кілька таких, які зачарують ваші споглядання, якщо ви молоді, і примусять розмірковуючи зітхнути, якщо вже сивина проглянула в бороді вашій»³¹. Інший відомий миколаївець М. П. Карабчевський у своїх мемуарах про старшу сестру Ольгу писав, що її в молоді роки «вважали однією з найкрасивіших дівчат міста Миколаєва» і про Миколаїв додавав: «який саме тоді [60–70-ті роки XIX століття] славився своїми красунями»³².

Слава про красу миколаївських жінок поширювалась, мабуть, завжди й далеко. Тому не дивно, що до Миколаєва, як писала газета, у 1912 р. із Москви приїхав пан Сальніков, який займався скуповуванням «живого товару». Він уже підібрав жертви, отримав по телеграфу «подорожні», проте завдяки чинам розшукової поліції вчасно був арештований і переданий слідчим³³.

Переможниці конкурсів краси не тільки задовольняли свої жіночі амбіції, а часто мали й матеріальний зиск – нагороди цінними речами. Так, на Масляну 1895 р. у Миколаєві гурток велосипедистів-аматорів улаштував за зразком великих міст бал-маскарад із призами за кращі костюми. Серед переможців, яких визначило спеціально призначене журі, були чоловіки й жінки. Перший та третій призи взяли чоловіки, другий приз – золоту брошку в формі велосипедного колеса отримала пані Мочан за костюм «бебе», четвертий приз – золотий жетон за костюм нічного сторожа отримала пані Ейхман³⁴.

Такі заходи в Миколаєві проводили й надалі. Наприклад, 2 лютого 1910 р. у приміщенні міського зібрання відбувся костюмований бал-маскарад і кращі костюми-маски серед жінок отримали призи: перший приз – срібний чайний сервіз, другий приз – кулон із діамантами і третій приз – годинник із діамантами.

Мода на одяг була завжди і серед усіх прошарків населення. У бідних, якщо вона й була, то скромна, у багатих вирізнялася розкошшю. Маючи і невеликий статок, жінки намагалися хоч якось слідувати тодішній сучасній моді. На догоду місцевим пані миколаївська газета докладно описувала жіночі модні тенденції середини 90-х років XIX ст. Чоловіки мало що зрозуміють у наведеному описі, який наповнений застарілою термінологією, тому можуть пропустити цей фрагмент нариса, а жінкам можливо буде цікаво ознайомитися з ним, особливо історикам мод.

Газета щодо жіночих мод літньої пори писала: «маємо повне право говорити про світлі костюми, серед яких наймоднішими нині вважаються з пікейної матерії. Проте не думайте, милі читачки, що на такі костюми беруть тільки всім відомі білі *piqué* (піке). Ні, беруть також і кольорові, адже останнім часом з'явилося багато сортів цієї матерії: *piqué Isigny* чудового жовтого кольору, потім *piqué Melises* зеленого кольору із сірим відтін-

³¹ Кумані Н. Миколаєв. *Морской Сборник*. 1861. № 9. С. 142.

³² Карабчевський Н. Что глаза мои видели. I. В детстве. Берлиш, 1921. С. 5.

³³ Скупщик «живого товара». *Николаевская Газета*. 1912. 26 лютого.

³⁴ Одесские Новости. 1895. 15 лютого.



Миколаївські красуні

ком і, нарешті, ріqué в квіточки. Кольорове ріqué нагадує ту милу старовину, коли нашим дідам і прадідам робили з нього жилетки та багато чого іншого.

Для пікейних суконь потрібно обирати найпростіший фасон, і чим простіше вони зроблені, тим гарніші. Ось кращий зразок: зовсім гладенька спідниця із жовтого піке, оздоблена кількома рядами вистрочки. Корсаж-веста з тієї ж матерії з великим матроським коміром і збірчаста шемізетка з шовкової жовтої кисеї. Пояс і стоячий комір

чорні атласні. Крім того, елегантні дами носять вранці сорочку з білого *ricué* з великим коміром, який нагадує спереду відворот, а позаду – матроський комір.

Кращим оздобленням для пікейних спідниць вважаються дві поперечні складки посередині. Як білі пікейні костюми, так і кольорові костюми роблять на легкій шовковій підкладці, що додає останнім особливого витонченого вигляду. Шовкові транспаранти (нижні спідниці) під легкі сукні з англійських бродері, кисеї, барета і схожих матерій стали необхідністю. Оздоблення у вигляді плісе у широкому вжитку та на чому тільки ви його не побачите. Плісеровані волани прикрашають спідниці, до того ж верхній край таких воланів нерідко закінчується торсадою, яка з'єднує шу або банти. Часто навіть будь-яка частина спідниці вся складається з плісе, зокрема боки й перед. Частини корсажу: рукава, кокетка, шемізетка і баски часто зроблені плісе.

Проте, що є цікавою новинкою в цьому сенсі, це подвійні плісе, якими прикрашають переважно білі та батистові сукні. Подвійні плісе виготовляють так: беруть шматок білої і шматок рожевої (можна інших кольорів) матерії, з яких останній шматок дещо довший, і разом складають у плісе. Костюми, оздоблені подвійним плісе, радимо молодницям, оскільки в них найкращий вигляд мають їхні молодість і свіжість. Не бажаючи нічого пропустити щодо плісе, ми маємо ще додати, що сорочечки плісе з поясом-корселе, як і раніше, в моді.



Миколаївські модниці

Оскільки прийнято носити світлі костюми з темними спідницями, особливо влітку, то ми опишемо чудово ефектний корсаж «Mignon» із сюр палевого кольору. Біля коміра і в талії він зібраний, а драпірований пояс (із тієї ж матерії) закінчується спереду великим шу. Вузька вставка, яка в напрямку до пояса поступово звужується, стоячий комір, маленьке болеро і високі обшлага рукавів зроблені з багатої бродері *écru*. Рукава цього витонченого корсажа заслуговують на увагу: біля плеча вони зібрані кілька разів; потім слідує велика буфа, яка біля ліктя гарно драпірована і вбрана шу. Два шу на плечах і два

шу з обох боків коміра, як і всі решта, виготовлені з золотистого атласу. Зовсім інший вигляд має ошатний корсаж «Nogine» із тафти помпадур великим букетом. Фасон його простий: високий комір і верхня частина корсажа зроблені з гіпюру Isigny. Закруглена передня половина корсажа у вигляді фіші перехрещується і притримується двома великими гудзиками – один знизу, другий зверху. Кращим оздобленням корсажа є широка хвиляста баска, яка закінчується спереду мереживними відворотами. Рукав-буф вище ліктя має перехват із великим гудзиком, за яким волан із мереживним відворотом у верхній частині рукава.



Зразки жіночих мод 90-х років XIX століття



Моди дівчаток-підлітків

У добиранні рукавичок також помітна зміна. Усі попередні ніжні, невизначеного кольору рукавички виходять із моди. Так, *gris perle* (світло сірий) замінений *violet maune*, білий – жовтуватим, блідо-рожевий (*couleur chair*) – справжнім рожевим. Для вранішніх прогулянок послуговуються світлими рукавичками зі шкіри лані (*peau de daim*) із темною вишивкою, а також чорними та коричневими. Із дуже ошатним костюмом надівають рукавички з *chevreau*»³⁵.

Тогочасна мода на зачіски зі значною кількістю шпильок навіть змусила містян скаржитися в управу. Так, через збільшення кількості випадків поранення шпильками дамських капелюшків пасажирів трамваю-конки міська управа в липні 1913 р. рекомендувала думі доповнити обов'язкову постанову заборонаю користуватися конкою дамам, які мали шпильки з відкритими кінцями без запобіжників. Міська дума в засіданні 16 липня прийняла доповідь управи й поширила дію цієї постанови, окрім конки, ще й на місця публічних гулянь³⁶.

Безпросвітна бідність, брак освіти, низька моральність часто штовхали жінок у жебрацтво, на шлях злочинності або розпусти. Проте миколаївська газета констатувала, що жінку з простягнутою рукою рідко можна було побачити на вулиці. Загалом на сотню таких чоловіків, які радше вимагали, ніж просили, припадало менше десяти жінок-жебрачок, адже бідна жінка скоріше бралася за всяку, навіть невдячну працю, часто вона заробляла за тиждень менше, ніж спритний жебрак-чоловік збирав за день. Жінка музньо «терпіла голод і холод і покірно падала під тягарем злиднів, майже не скаржилась і не шукала допомоги. Тільки страждання дітей, якщо вони в неї були, змушували її іноді наважуватися просити, кричати, волати або кинутись у воду, отруїтись, повіситись, коли втрачалася будь яка надія врятувати дітей своїми силами»³⁷.

Бідність інколи ставила жінок у безвихідь і штовхала до крайнощів. Так, у кінці 1910 р. у сім'ї Гуртовенко помер чоловік-годувальник і його дружина Дарія з 3 дітьми 5-ти, 4-х і 2-х років залишилася без коштів. Знайти роботу не вдавалося. Дарія, щоб не бачити муки голодних дітей, за останні гроші нагодувала їх, а сама прийняла отруту. Сполохані стражданнями Дарії сусіди доставили її в лікарню, де її врятували. Під час розслідування справи Дарія свій учинок пояснила крайніми безвихідними злиднями. Сім'я не мала квартири, а взимку тимчасово мешкала в кутку, де не було ніякої обстановки, спали на підлозі в якихось лахміттях. Коли про все це дізналася голова міського Благодійного товариства дружина градоначальника З. М. Мязговська, вона дозволила видати Дарії Гуртовенко з коштів товариства на перший час 5 руб, а поліцмейстер Є. В. Підгорний зібрав серед знайомих ще 10 руб. Мязговська також просила Підгорного зібрати додаткові дані про сім'ю Гуртовенко для полегшення їхньої долі³⁸.

Були жінки і в злочинному середовищі. Майже кожна згряя бандитів мала жінку-співучасницю, помічницю або прихильницю. У лютому 1902 р. миколаївська поліція затримала групу переважно з малих дівчат-злочинниць 14 років і тільки 1 хлопця. Вони займалися крадіжками, навіть із підбиранням ключів до квартир і домівок. Верховодила в цій групі Марія Гущина, якій ледь виповнилося 15 років, проте вона вже кілька років мала коханця, у матері якого поліція знайшла багато крадених речей³⁹.

На початку минулого століття у великих містах з'явилися так звані «оксамитові

³⁵ Последние моды. *Южнини*. 1894. 21 июля.

³⁶ *Николаевская Газета*. 1913. 13, 18 липня.

³⁷ Дом для престарелых сестер милосердия. *Николаевская Газета*. 1909. 16 октября.

³⁸ К добрым людям. *Николаевская Газета*. 1912. 4 февраля.

³⁹ Местная хрощика. *Южная Россия*. 1902. 18 февраля.

пані» – гарненькі молоді жінки, модно вдягнені, із дорогими прикрасами та золотими каблучками на пальцях, від них поширювався тонкий запах вишуканих парфумів. Ці «пані» промишляли в людних місцях центральної частини міста, де обирали свою жертву переважно із приїжджих заможних чоловіків. Кілька звабливих поглядів «пані», багатообіцяльна усмішка і обрана її жертва вступає в розмову, яку прекрасна незнайомка веде в грайливій формі, дозволяючи провести себе додому. А там у пристойній квартирі жіночка частувала простачка хорошими винами (можливо зі снодійним) і вела приємну бесіду оксамитовим голосом і невдовзі гостя хилило до сну. Йому пропонувалося прилягти, а мила господиня обіцяла, прибравши в квартирі, приєднатися до нього. Захмелілий гість швидко засинав у ліжку, над узголів'ям якого чомусь висіли сукні або простирadlo, на які розслаблений гість не звернув уваги. Коли в квартирі все було прибрано, а гість міцно спав, під сукнями або простирadлом тихенько відкривалися двері й простягнута рука забирала верхній одяг гостя. Напарник «пані» швидко випорожнював кишені в одязі гостя, усе повертали на місце, двері зачинялися, а «пані» та її напарник хутко зникали. Гість, прокинувшись, зрозумів, що його покинули і пограбували, проте здебільшого такі жертви не заявляли про це, адже потерпілими, зазвичай, були сімейні чоловіки, для яких розголос прикрої пригоди був не бажаний. А якщо і заявляли поліції, то вона, прибувши до зазначеної квартири, нікого в ній не знаходила, адже цю квартиру «пані» та її напарник винаймали інкогніто всього на одну ніч.

Упродовж 1913–1914 років у Миколаєві діяла злочинна зграя на чолі з молодою симпатичною Анастасією Грабовською. Вона під виглядом елегантної легковажної панночки запрошувала до себе в пристойну квартиру на вечірню філіжанку чаю заможних чоловіків, які сподівалися порозважатися з доступною жіночкою. У найінтимніший момент у квартирі Грабовської з'являвся один із членів банди і, вдаючи із себе чоловіка або брата господині, влаштовував гостю скандал. Відбувалася бурхлива сцена і в метушні Грабовська непомітно спорожняла кишені спантеличеного гостя, якого потім виганяли на вулицю із загрозою повідомити поліції та дружині про проступок чоловіка. Також ця банда займалася крадіжками в квартирах і крамницях не тільки Миколаєва, а й Одеси, Вознесенська, Катеринослава і Житомира. Миколаївська поліція затримала всіх членів злочинної зграї, Грабовську вислали в Житомир, де проти неї вже завели кримінальну справу, а щодо решти 4 чоловіків почали розслідування⁴⁰.

Траплялися випадки, коли жінки, які винаймались як прислуга, обкрадали своїх господарів і безслідно зникали. Ще військовий губернатор Глазенап видав наказ щодо найнятої прислуги про обов'язкове передання її виду на проживання в поліцію, де вона отримувала взамін службову книжку, із якої наступні наймачі могли дізнатися, наскільки ця жінка домовита та здатна уживатися з іншими на одному місці прислугування. Із часом цей наказ забули і дієвого контролю в місті за прислугою не стало, що призводило інколи до крадіжок і побутового зараження від прислуги сім'ї наймачів різними хворобами, зокрема венеричними.

Наприклад, у Миколаєві та сусідніх містах кілька років діяла квартирна злодійка, ще зовсім молода 18-річна Марія Каретина. Вона під різними іменами наймалася покоївкою, старанно працювала, поки не дізнавалася, де що з вартісного в господарів зберігається, а потім з украденими грошима та цінними речами зникала. Каретину кілька разів арештовували, проте їй кожного разу вдавалося втекти. А 7 березня 1904 р. Марію Каретину на вулиці Соборній біля крамниці Вімута зустрів писар міської поліції Олександр

⁴⁰ Арест шайки воров. *Николаевская Газета*. 1914. 24 апреля.

Петров, який знав Каретину і те, що вона розшукується. У руках у Каретиної був кошик із посудом. Петров у супроводі трьох городових повів Каретину в міську поліцію. Дорогою зухвала Каретина два рази намагалася вдарити Петрова графіном, а вже при вході в поліцію накинулася на нього і подряпала до крові йому обличчя. Поліцейські насилу вгамували розлючену дівчину. Арештовану передали слідчим. Проте і цього разу Каретина для втечі вдалася до хитрощів: вона прикинулася хворою і її помістили в міську лікарню з поліцейським наглядом. Рано-вранці вона з палати пройшла повз поліцейського в клозет і зачинила на гачок за собою двері. Поліцейський довго чекав, поки вийде хвора арештантка, а коли із силою відчинив двері та зайшов у клозет, виявилося, що вона висадила вікно, вилізла у двір і втекла. Невдовзі Каретина з'явилась у Херсоні, де продовжила свій промисел, проте була затримана, але не надовго. Вона знову прикинулася хворою, її помістили в губернську земську лікарню, із якої вона також утекла до Миколаєва, де її вже добре знали, тому незабаром на вулиці поліцейський її упізнав і арештував⁴¹.

В очаківського м'ясоторгівця І. Г. Морозова служила прислугою, а потім стала його коханкою дружина майстрового одного з миколаївських заводів, молода і симпатична Анна Лактеєва. У грудні 1913 р. Морозов приїхав у Миколаїв для організації торгівлі. Він оселився в готелі «Бристоль» разом із Лактеєвою, яку записав під іменем Олени як свою дружину. Коли через два місяці Морозов накопичив солідну суму грошей, Лактеєва вночі витягла з кишені піджака сонного коханця 5 000 руб і зникла. Морозов заявив про крадіжку в поліцію, а власницю готелю просив не розповідати про це нікому, адже в Очакові він мав дружину. Коли через деякий час Лактеєва прийшла до свого чоловіка, він здав її поліції, де вона крадіжку заперечувала і пояснювала, що від Морозова пішла на його прохання тому, що до нього повинна була приїхати з Очакова дружина. Чому вона два тижні ховалася, Лактеєва не зізнавалася, украдених грошей також не знайшли⁴².

Проте й жінки, працюючи прислугою, інколи наражалися на небезпеку від своїх господарів. Так, у вересні 1911 р. у Миколаїв приїхала 15-річна козачка Полтавської губернії Євдокія Бакланова і найнялася в прислуги до місцевого жителя Ісаака Ширяка. Цей міщанин був удівцем віком понад 40 років і мав 8 дітей. Із першого дня служби він почав домагатися дівчини, а коли це набуло нестерпної форми, Євдокія рішуче запротестувала. Ширяк за близькість почав пропонувати дівчині гроші, а діставши відмову, зважився на злочин. Перед Різдом у глуху ніч, коли діти Ширяка спали, він пробрався на кухню, де спочивала Євдокія, розбудив її і знову почав приставати з мерзенними пропозиціями. І цього разу Євдокія відмовила, тоді він скористався її безпорадністю, рукою щільно затиснув рот дівчини, згвалтував її і наказав під страхом смерті нікому про це не говорити. Проте вранці Євдокія зі сльозами розповіла про насилля прачці, від якої про все дізналися діти Ширяка і зажадали вигнати потерпілу. Тоді Ширяк силоміць відвіз Євдокію на квартиру співмешканки свого компаньйона Разум'янського і наказав її нікуди не відпускати. Незабаром Євдокії вдалося непомітно піти з квартири-в'язниці, щоб дістатися поліцейської частини. По дорозі вона ненароком зустрілася з Разум'янським, який усе зрозумів і запропонував дівчині підвезти її до поліції. Євдокія погодилася, а Разум'янський, побоюючись скандалу, скористався незнанням дівчини міста, відвіз її в готель «Комерційний», де замкнув у номері та поїхав за Ширяком. Коли в готель прибули Ширяк і Разум'янський, вони почали вмовляти Євдокію «не вчиняти скандал». Дівчина категорично відмовилася підкорятися вимозі компаньйонів, і тоді Разум'янський покинув

⁴¹ Местная хрощика. *Южная Россия*. 1904. 9, 13 марта; 12 октября.

⁴² Происшествия. Краже 5 000 руб. *Николаевская Газета*. 1914. 28 февраля, 8 марта.

номер, а Ширяк знову скористався її безпорадністю і повторно зґвалтував полонянку. Потім кинув на стіл 1 руб і полишив готель. Євдокія добралася до поліцейської частини і все розповіла. Справу передали слідчому для притягнення винних до відповідальності⁴³.

У повії молоді жінки йшли переважно через свою бідність, проте й при цьому ганебному промислі, хоч він і мав попит, вони часто залишалися вкрай бідними. Так, наприклад, комісія зі стягнення недоїмок міської лікарні в травні 1872 р. повідомляла військовому губернатору, що повія-одиначка, солдатська дочка Ніла Іванова «належить до простих шинкових проститутток» і через засвідчену поліцією майнову неспроможність із неї неможливо стягнути за лікування 7 руб 50 коп⁴⁴.

Якщо в 60-х роках XIX століття серед кількох утримувачок публічних закладів міста була тільки одна єврейка, то в 70-х роках того ж століття власницями публічних будинків у Миколаєві були єврейки Міндя Квартирмейстер, Кеня Айзикович, Хана Берман, Анна Шкраб, Іта Куликова. Між ними точилася конкурентна боротьба, яка іноді набувала особливої жорстокості. Так, М. Квартирмейстер 22 серпня 1877 р. скаржилася Миколаївському військовому губернаторові на утримувачку публічного закладу А. Шкраб, яка «підмовляла своїх повій підходити, а іноді й під'їжджати на фаєтонах до моїх будинків терпимості й різними брудними лайками щодо мене і проститутток моїх, викликали їх із будинків, а потім між усіма ними починаються на вулиці в глуху ніч крики, сварки та бійки, на що збираються нічні бродячі чоловіки, які з готовністю втручаються в ситуацію, здійснюють на вулиці свист, шум і брудні висловлювання». Поліція ці події намагалася припиняти, проте «Анна Шкраб із чоловіком своїм не визнають ніякої влади над собою і далі вчиняють ті ж безчинства в нічний час серед міста, що порушує загальний спокій навколишніх жителів». До того ж Квартирмейстер повідомляла, що подружжя Шкраби за злочинні дії кілька разів були засуджені, виселені з Бобринця, у Миколаєві ведуть себе ганебно і тому не мають права утримувати публічний заклад. Усе це було підтверджене розслідуванням поліції, і військовий губернатор наказав публічний будинок подружжя Шкраб закрити, а їх самих виселити з міста⁴⁵.

Попри наявність у Миколаєві низки публічних будинків справи їхніх утримувачок у сфері розпусти складалися по-різному: якщо Міндя Квартирмейстер мала в місті кілька борделів, дохідний будинок і навіть відкрила театр (незабаром його закрила влада), то в інших утримувачок справи йшли не так добре, а інколи й зовсім погано. Найбільші витрати вони здійснювали через захворювання утримуваних повій. Так, наприклад, повії Хани Берман часто потрапляли з венеричними хворобами в міську лікарню. Станом на середину 1882 р. за їхнє лікування Берман повинна була заплатити лікарні близько 300 руб, яких у неї не виявилось і поліція описала все її майно з метою виставити на торги. Тому Берман під загрозою залишитися з 6 малолітніми дітьми без коштів звернулася в міську поліцію з клопотанням про розстрочку боргу, на що отримала дозвіл щомісячно сплачувати по 25 руб до повного розрахунку з лікарнею⁴⁶. А в Іти Куликової за період із січня 1874 р. до січня 1882 р. за лікування хворих повій у лікарні накопичився борг у сумі 766 руб 60 коп, який був примусово стягнений з неї під час продажу будинку⁴⁷.

У житті повій було багато небезпек. Доля повій і в публічних будинках, і одначок всюди була сумною. Так, ще в 1879 р. у Миколаїв прибула 16-річна селянка Марія Дро-

⁴³ Цуспос изпасилованис. *Николаевская Газета*. 1912. 25 янвря.

⁴⁴ ДАМО. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 8721. Арк. 45–46.

⁴⁵ Там само. Спр. 10050. Арк. 3–28.

⁴⁶ Там само. Спр. 504. Арк. 51–52.

⁴⁷ Там само. Спр. 11065. Арк. 7–8 зв.

батенкова. Знайти роботу в місті не вдалося, засобів для існування не було і довелося найнятися повією в публічний будинок Марії Вайнблум. Проте обіцяних грошей (7 руб у місяць) Дробатенкова не отримувала, а виконувала ще й «чорну» роботу. В такому ж становищі перебувала й інша селянська дівчина Євдокія Подурцева. За найменшу провину за наказом Вайнблум їх жорстоко бив зять утримувачки закладу Лазарь Фельдман. Не витримавши рабського становища, дівчата заявили Вайнблум, що вони покидають публічний будинок. Тоді їх замкнули і погрожували в'язницею за втечу. На боці Вайнблум була й поліція (це часи поліцмейстера Бирильова, коли утримувачки публічних будинків і поліція взаємовигідно співпрацювали). Запрошений Вайнблум околочний наглядач пригрозив Дробатенковій та Подурцевій за непослух арештом і в'язницею. І все ж дівчата в 1884 р. дочекалися слушного моменту, перелізли через стіну огорожі й утекли. Проте на волі без засобів існування потрапили до рук двох відомих у Миколаєві «факторш»⁴⁸, які відвезли їх в Одесу. Там Подурцева одразу втекла, а Дробатенкову знову за 10 руб продали в публічний будинок⁴⁹.

На Слобідці жили Маненкови – мати та її 17-річна донька Марія. Вони обидві займалися таємною проституцією, але «справи» в них ішли настільки погано, що вони днями голодували. У червні 1909 р. Марія, виснажена голодом, за останні копійки купила флакон оцтової есенції і, нічого не сказавши матері, усю її випила. Мати помітила, що дочка корчиться в конвульсіях і підняла гвалт. Сусіди відправили Марію в лікарню, де їй промили шлунок і врятували. Коли Марія прийшла до тями, вона пояснила, що бажала померти, бо таке життя їй набридло⁵⁰.

У 1913 р. газета повідомляла про такі прикрі випадки. Увечері 7 серпня на розі вулиць Рождественської та Привозної перехожі підняли та доставили в стані без свідомості в єврейську лікарню 18-річну повію М. Дюміну. Із метою самогубства вона випила велику дозу оцтової есенції. Причина – брак житла і особистих документів, через що Дюміна не могла влаштуватися на будь-яку роботу. А 9 вересня вдень на Міщанському узвозі прийняла карболову кислоту і цим укоротила собі віку 17-річна повія К. Оптнер. Вона «останнім часом захворіла, дуже бідувала, жила на вулиці, не бачила в майбутньому ніякого полегшення». А ввечері 11 вересня того ж 1913 р. на розі вулиць Спаської та Рождественської спробувала повіситися на дереві повія Мірошніченко. Перехожі одразу здійняли галас і за допомоги постового городского її ще живу вийняли з петлі та відправили в лікарню. Там Мірошніченко привели до тями й вона знову спробувала повіситися, проте і цьому вчасно запобігли. Повідомити причину свого впертого наміру самогубства вона відмовилась⁵¹.

Тоді ж розшуковому відділенню поліції через його агентуру стало відомо, що Іван Скоряк і Арон Шомніс в одному з будинків розпусти намагалися продати двох дівчат. Незабаром у поліцію були доставлені обидва торговці живим товаром і з ними одна з дівчат – Пелагея Дроздова. Вона повідомила начальнику відділення, що недавно приїхала в Миколаїв разом із Марією Лапатнюковою і потрапили до лап сумнівних ділків. Їх Скоряк і Шомніс продавали одній із власниць публічного будинку, яка «купила» Лапатнюкову, адже їй було більше 20 років, а 19-річній Дроздовій відмовила і Шомніс став її експлуатувати як нелегальну повію в низькопробному готелі «Новий Берлін». Дроздова просила начальника відділення врятувати її подругу, продану силоміць. Коли, на вимогу

⁴⁸ Факторша – у цьому випадку посередниця з пошуку роботи, часто в злочинний спосіб.

⁴⁹ Дневник. Торговля «живым товаром». Одесский Листок. 1885. 12 лютого.

⁵⁰ Происшествия. Николаевская Газета. 1909. 16 лютого.

⁵¹ Происшествия. Самоубийство проститутки. Трудовая Газета. 1913. 9 августа, 11 сентября; Происшествия. В поисках смерти. Трудовая Газета. 1913. 13 сентября.

поліції, хазяйка публічного будинку завела їх у кімнату, де перебувала Марія, Пелагея насилу впізнала раніше гарну подругу у виснаженій жінці, яка лежала на ліжку напівгола зі впалими щоками та очима і навіть не мала сил говорити. Дроздова дала Лапатнюковій води та допомогла вдягтися. Марія збрала деякі речі й за підтримки Пелагеї та поліцейських, ледь переставляючи ноги, вийшла на вулицю. Коли її доставили в поліцію, із нею стався істеричний напад. Викликаний лікар повернув її до тями, і вона ледь чутним голосом через виснаження відповідала на питання. Марію Лапатнюкову відправили до лікарні, Пелагея Дроздова звільнилася від залежності ділкам, а проти Скоряка і Шомніса відкрили судову справу⁵².

У 1916 році 19-річну повію А. Козенко за ображення пристава 1-ї Адміралтейської частини слідчий віддав під нагляд поліції. Це так подіяло гнітюче на неї, що вона увечері 11 жовтня в Михайлівському сквері, щоб заподіяти собі смерть, випила нашатирний спирт. Проте доза його виявилася невеликою і перехожі помітили страждання Козенко та відправили її в лікарню, де їй надали допомогу і привели в задовільний стан⁵³.

Інколи жінки-повії страждали від своїх покровителів і вимушені були захищатися, навіть крайніми методами. Так, у січні 1910 р. в одному з будинків по вулиці Межовій («Пограничної») знайшли чоловіка, повішеного в своїй квартирі. Слідство встановило, що він був суворим «альфонсом» своєї подруги, над якою знущався і часто п'яним бив. Урешті вона не витримала і з допомогою своєї подруги повісила свого мучителя. Повій арештували та ув'язнили⁵⁴.

Траплялись і були відомі випадки, коли в повій закохувалися клієнти публічних будинків або їхні знайомі. У квітні 1873 р. виконувач обов'язків поліцмейстера міста О. С. Стройников повідомив комісії народного здоров'я міської думи, що проститутка Агафія Лебедева з публічного будинку Мінді Берманової виписалася з міської лікарні після лікування від венеричної хвороби та заявила поліції про небажання займатися розпустою і повертатися в будинок. Комісії народного здоров'я Лебедева дала розписку, що вона буде шукати собі місце служіння і з'явиться в комісію «повідомити про обране місце проживання». А незабаром голові комісії В. І. Шамотульському благочинний священник А. Корочанський повідомив про бажання купецького сина єврея Шмуля Золотошвея прийняти християнську православну віру, а причиною переходу в християнство є його кохання до «православної дівчини міщанки Агафії Лебедевої, яка тепер проживає у нього Золотошвея, із якою він має непереможне бажання взяти законний шлюб». Тому Золотошвей просив Корочанського написати про це Шамотульському і просити його покровительства, «щоб дівчина Лебедева була недоторканна» до того, як він прийме православ'я. Священник Корочанський просив Шамотульського «зробити зі свого боку все, що тільки можливе, на користь Золотошвея для здійснення його доброго наміру»⁵⁵.

На початку минулого століття в Миколаєві жив Хаїм Луковський, чоловік без певних занять, який для здобування засобів на життя став сутенером повії П. Клетер, із якою співмешкав і за рахунок якої жив. Через кілька років Луковського призвали в армію, із якої він утік аж в Америку. Клетер думала, що вона звільнилася від експлуататора, і тихо жила в Миколаєві. Проте її спокій порушив лист Луковського, який кликав колишню «подругу» в Америку, де можна заробити великі гроші. В іншому випадку Луков-

⁵² Происшествия. *Николаевская Газета*. 1909. 23 июня.

⁵³ Покушение на самоубийство. *Николаевская Газета*. 1916. 14 октября.

⁵⁴ Происшествия дня. Убийство. *Новая Николаевская Почта*. 1910. 9 января.

⁵⁵ ДАМО. Ф. 216. Оп. 1. Спр. 3918. Арк. 116–118 зв.

ський погрожував приїхати в Миколаїв і покарати жінку. Клетер не повірила цьому, як раптом Луковський, нехтуючи небезпекою бути затриманим за дезертирство, з'явився в Миколаєві й запросив її в готель «Театральний». У готелі Клетер запропонувала зайти в номер колежанки з вільних занять Іцкович. Тут компанія за столом вела мирну бесіду, а коли Іцкович із якогось приводу вийшла з номера, Луковський, який зрозумів, що надії на спільне майбутнє із Клетер немає, накинувся на неї і наніс жінці кілька ударів ножом у різні частини тіла. На крик Клетер прибігла Іцкович і вихопила у нападника ніж. Луковський погнався за Клетер, яка вибігла в коридор і намагалася врятуватися втечею. У цей час у готель явилася кимось викликана поліція. Луковський зрозумів, що його справа програна, дістав з кишені флакон камфори, випив її і впав. Клетер і Луковського відправили в єврейську лікарню, де їм надали медичну допомогу⁵⁶.

Закохувались і повії, це кохання інколи було трагічним. Так, у 1903 р. через нещасне кохання наклала на себе руки повія одного з публічних будинків на вулиці Рибній Парасковія Шаповалова. Торгуючи своїм тілом, вона мала і кавалера. А коли той охолов у своїх почуттях до неї, дівчина прийняла велику дозу карболової кислоти. Доставлена в лікарню Шаповалова померла⁵⁷. Також 19-річна жителька вулиці Інженерної, повія-одиначка Песя Ройтман покохала молодого чоловіка, якого за щось арештували і посадили в місцеву в'язницю. Ройтман часто відвідувала коханого у в'язниці, й він відповідав їй взаємністю. А незабаром на побаченні Ройтман раптом відчула холодне до себе ставлення коханого, який після короткого з'ясування взаємин став її ображати. Дівчина не змогла стерпіти образи та, повернувшись додому, вирішила довести себе до згуби. Ройтман випила значну кількість карболової кислоти і знепритомніла. Відправлена в єврейську лікарню, вона дорогою померла⁵⁸.

Сексуальна експлуатація здійснювалася навіть щодо дітей. На засіданні Товариства лікарів Миколаєва 15 травня 1902 р. Я. Г. Раппепорт, активний член Миколаївського відділення Товариства охорони народного здоров'я, повідомив, що секція захисту дітей від жорстокого поводження з ними цього товариства до своїх задач унесла захист неповнолітніх від розпусти.

Миколаївська газета «Южная Россия» у грудні 1903 р. про один із таких випадків писала, що горе-мати змушувала своїх дочок 6-ти та 12-ти років «служити втіхою п'яним розпусникам». Секції захисту дітей Миколаївського відділу Товариства охорони народного здоров'я довелося відібрати в такої негідної матері дітей, яких помістили в надійне середовище під своїм наглядом⁵⁹. У 1903 р. секція у приміщенні, тимчасово виділеному в нічліжному будинку на Сінній площі, відкрила притулок на 10 дітей, яких вилучала з небезпечного середовища.

В Одесі місцевий п'яниця Волохов знущався зі своєї 12-річної дочки Олександри та примушував її просити милостиню. Це їй не дуже вдавалося, грошей батьку на горілку не вистачало, і вона вимушено стала заробляти проституцією. Проте батько незабаром помер, а сирота Олександра приїхала в Миколаїв і найнялася на службу в простий готель, де утримувач його В. Холонай почав експлуатувати симпатичну 13-річну дівчинку як повію. Він за гроші водив до неї молодих чоловіків. Коли Холонай зрозумів, що його діяльність стала відомою і відповідальності йому не уникнути, він відправив Олексан-

⁵⁶ К случаю в «Театральной» гостинице. *Николаевская Газета*. 1908. 14 августа.

⁵⁷ Местная хрощика. *Южная Россия*. 1903. 7 ноября.

⁵⁸ Драма любви. *Трудовая Конейка*. 1909. 2 сентября.

⁵⁹ Местная хрощика. *Южная Россия*. 1903. 13 декабря.

дру до лікаря отримати «жовтий білет» повії. Лікар відмовив і розпитав Олександру про життя в готелі. Дівчина розповіла, що в готелі також так, як вона, «служить» ще одна малолітка Марія. За інформацією лікаря поліції, Холоная притягли до відповідальності за ганебну експлуатацію неповнолітніх дівчат, а Олександру передали під опіку надійних людей і нагляд секції захисту дітей ⁶⁰.

Проте, як тільки секція захисту дітей послаблювала свій контроль, знущання над дітьми та підлітками посилювалося. Так, наприклад, господарі ремісничих майстерень часто від професійного навчання своїх учнів переходили до їх жорстокої експлуатації. Про один із таких випадків у 1905 р. писала миколаївська газета «Южная Россия»: у модній майстерні власниці М. намагалися набути професію кілька дівчат 14-ти і 15-ти років, робота яких «починалася із 7 ½ години ранку і закінчувалась о 9 ½ годині вечора. На обід додому не відпускають, хоч дівчата перебувають на повному своєму утриманні і їм мимоволі доводиться харчуватися в «сухом'ятку», тобто одними лише сухими харчами з чаєм. На наше питання, чи був хто з дільничних попечителів секції, нам відповіли: «була якась пані рік тому. Нам наказали сказати їй, що працюємо тільки до 6-ї години вечора. Ми так і сказали». Майстерня пані М. не є винятком».

Молоді жінки інколи ставали жертвами нещасливого кохання. Із донесень поліцейського міста військовому губернатору відомо, що 12 березня 1878 р. в будинку Шлегеля 17-літня прислуга Маргарита Вер'єр приховано народила хлопчика, якого «поклала в щойно натоплену кімнатну піч, де його і було знайдено мертвим і обгорілим»⁶¹. Проте здебільшого народжених поза шлюбом дітей підкидали в різні місця. Так, 12 січня 1878 р. до будинку дружини відставного солдата Мокрини Федорової підкинули новонароджене немовля жіночої статі, якого відправили в міський притулок. А за весь 1878 р. було 10 підкинутих дітей, зокрема 3 узяли на виховання жителі міста, а решту немовлят передали до притулку.

Найнята в прислуги 18-річна Катерина Рожкина розповіла поліцейському наглядачеві Величенку таку історію. Вона, жителька Миколаєва, із якоїсь причини поселилася в Білозерці Херсонського повіту. На неї, гарної зовнішності, звернув увагу місцевий урядник, почав залицятися, дарувати подарунки з метою звабити молоду і недосвідчену дівчину. Катерина спочатку була недоступною, але врешті не встояла і вступила з урядником в інтимний зв'язок. Незабаром вона відчула, що стала вагітною і, уникаючи сорому в невеликому поселенні, де її вже добре знали, повернулася в Миколаїв. Але, боячись батька, удома не з'явилась. Їй вдалося на вулиці зустріти матір, якій вона розповіла про свою біду. Мати знайшла якусь жінку, яка за 3 руб витравила «плід нещасного кохання». Мати закопала цей плід у погребі будинку якогось Балака на Соборній вулиці. Що примусило Катерину Рожкину зробити таке зізнання, невідомо, проте поліція дала справі законний хід⁶².

Загалом надання акушерської допомоги жінкам було дуже актуальним. У морському госпіталі цю допомогу надавали безплатно і тільки жінкам – членам сімей, чоловіки яких належали до морського відомства. У міській лікарні акушерська допомога була переважно платною. Найнята міською владою для безплатної допомоги жінкам бідної частини населення городова акушерка не справлялася з потребами. Жінки-єврейки майже не зверталися до городової акушерки, адже вона була християнкою. Приватні акушерки були платними і через це часто недоступними для бідних сімей. У Миколаєві в 1903 р.

⁶⁰ Ужасы жизни. *Николаевская Газета*. 1909. 8 июля.

⁶¹ ДАМО. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 10338. Арк. 9 зв.

⁶² «Власть тьмы». *Николаевская Газета*. 1909. 14 февраля.

при єврейській лікарні відкрили повивальну школу з підготовки повивальних бабок 2-го розряду, а в 1906 р. при міській лікарні – жіночу повивально-фельдшерську школу з підготовки повивальних бабок 1-го розряду. Вже через кілька років у місті з'явилося багато кваліфікованих повивальних бабок, проте доморощені повитухи не перевелися. Особливо часто до таких підпільних «акушерок» зверталися жінки, які бажали таємно позбавитися небажаної дитини. Оскільки численні кваліфіковані акушерки були затребувані, збільшилася кількість здійснених ними абортів (хоч ця операція дозволялася лише лікарям), адже при зменшенні практики зменшилась і вартість їхніх послуг, які стали доступними для бідних. Такий стан акушерської допомоги помітно підвищив смертність серед жінок. Ординаторка міської лікарні Г. М. Гіпіус збрала дані про наслідки від нелікарських абортів, які засвідчили, що 25 % таких операцій закінчувалися смертю, а решта 75 % спричиняли різні жіночі хвороби.

Звернення вагітних жінок (особливо неодружених) до самозваних повивальних бабок з метою позбавитися небажаної дитини не були рідкістю. Така некваліфікована допомога завжди загрожувала здоров'ю, інколи й життю жінки, а самозваній акушерці – кримінальним переслідуванням. Наприклад, коли в 1909 р. юна 16-річна швея Б. завагітніла, вона щоб приховати свій гріх на 7-му місяці вагітності вирішила позбутися плоду легковажного кохання. Для цього Б. звернулася до Палагеї Новикової, відомої в місті «майстрині» цієї справи. Проте допомога Новикової в цьому випадку виявилася настільки невдалою і болісною, що довелося звернутися в єврейську лікарню, де Б. передчасно народила мертве немовля. Новікову арештували і передали слідчому⁶³. А 17 квітня 1911 р. у Миколаєві перед судом постала доморощена повитуха 59-річна Демченко через здійснення незаконних абортів, одна з «пацієнток» якої померла. Окружний суд після розгляду справи ув'язнив її на 3,5 роки⁶⁴.

У жінки-лікарки Дарії Симонович тривалий час служила помічницею Анастасія Тараканова. Надивившись на лікарську акушерсько-гінекологічну допомогу, вона вирішила і сама практикувати як акушерка. У домашньому злочинному абортарії Тараканова саморобними ліками прискорювала пологи, про народжених немовлят говорила «пацієнткам», що віддає їх у дитячий притулок, а насправді підкидала, із небезпекою для них, у різних частинах міста. За заявою сусідів у неї в дворі поліція знайшла ще й закопані трупи народжених дітей. Тараканову арештували, а справу передали слідчому⁶⁵.

Народження позашлюбних дітей у Миколаєві було не рідкістю. Так, за 1911 р. кількість незаконнонароджених дітей становила 303 (більшість – дівчатка), це щодо всіх народжених у місті становило 7,4 %. Місцева газета вважала це показником того, «що в населенні великий успіх має ідея вільного кохання». Позашлюбних малюків здебільшого підкидали в різні місця і потім вони становили основний контингент дитячих притулків⁶⁶. Проте значна кількість позашлюбних дітей народжувалася, як ми вже знаємо, таємно, різними жорстокими способами вбивалась, таємно ховалась і до статистики не потрапляла.

Якщо в першій половині XIX ст. в цивілізованих країнах за гідне місце в суспільстві боровся третій стан («третьє сословие» – інтелігенція), то в другій половині цього століття в них розгорнулася активна боротьба за рівноправ'я жінок із чоловіками в усіх сферах життя.

⁶³ Аборт. *Трудовая Конейка*. 1909. 3 октябрия.

⁶⁴ Суд. Высездная сессия Херсонского окружного суда. Аборт. *Николаевская Газета*. 1912. 19 апреля.

⁶⁵ Фабрика ашгелов. *Николаевская Газета*. 1915. 5 апреля.

⁶⁶ Рождаемость и смертность в Николаеве. *Трудовая Газета*. 1912. 4 ноября.

Суспільство з цього питання розділилося майже порівну на прихильників і противників. Одні бачили в рівноправності «повне практичне зрівняння ролі та діяльності жінки й чоловіка», інші «змирились із потенційною рівноправністю і сподівались, що життя розподілить між статями ролі та заняття відповідно до корінної різниці їхньої органічної природи».

Стан і ставлення до жінок у суспільстві залежали від рівня цивілізації, до якої належала країна. Миколаївські жінки знали про важке становище жінок Сходу. Так, газета «Южанин» у 1897 р. опублікувала «Дванадцять індійських шлюбних заповідей», де говорилося:

«I. Для дружини немає на землі іншого Бога, крім її чоловіка.

II. Яким би не був чоловік – старим, потворним, грубим і марнотратним – усе-таки дружина повинна всіма своїми помислами прагнути до того, щоб ставитися до нього, як до свого господаря і повелителя, як до свого Бога.

III. Жінка народжена для покори: дівчиною вона повинна слухатися свого батька, ставши дружиною, повинна коритися своєму чоловікові, овдовівши, повинна слухатися своїх синів.

IV. Заміжня жінка не повинна звертати жодної уваги на інших чоловіків, які б вони не були прекрасні душею і тілом.

V. Дружина ніколи не повинна дозволяти собі сидіти за одним столом із чоловіком; вона повинна вважати за честь, якщо він дозволить їй з'їсти, що залишиться після нього.

VI. Сміється чоловік, і дружина повинна сміятися; плаче він, і вона повинна плакати.

VII. Усяка дружина, до якого стану вона б не належала, повинна власноручно готувати улюблені страви свого чоловіка.

VIII. Для здобуття прихильності чоловіка дружина повинна купатися в чистій шафранній воді, причесувати та помадити волосся і малювати на лобі червоний знак.

IX. За відсутності чоловіка повинна поститися, спати на землі й не носити ніяких прикрас.

X. При поверненні чоловіка повинна зустрічати його з радістю, звітувати повною мірою про свої вчинки, слова й помисли.

XI. Якщо чоловік сварить дружину, вона повинна дякувати йому.

XII. Коли чоловік б'є дружину, вона повинна терпляче переносити покарання, цілувати його руку, просити прощення за те, що прогнівила його».

Пізніше «Николаевская Газета» повідомляла про важке, навіть мученицьке становище жінок Китаю. Наводимо цю замітку повністю:

«Кому траплялося жити в домі сімейного китайця, той, мабуть, чув за стінами стриманий плач, стогнання, інколи вереск невгамовного страждання. Це плачуть китайські дівчатка, плачуть безупинно і безутішно, адже муки їхні не мають кінця, не припиняються ні вдень, ні вночі.

Китаянкам починають бинтувати ноги між трьома і шістьма роками і цей процес триває три роки. Усі ці роки китаяночка не припиняє плакати.

Вона повинна наплакати «діжку сліз», за висловом китайців, – така ціна «лілійних ніжок» китаянки.

Хто винен у цій нелюдській жорстокості? Ніхто інший, як китайська мати. Вона забинтовує ноги та стягує їх усе тугіше щотижня. Вона сама винесла ці тортури в своєму дитинстві й зачерствіла, стала байдужою до страждань інших.

Із появою на світ її супроводжують невдоволення і шкодування, що народився не хлопчик. Якщо навіть її не втоплять і не продадуть, усе одно її життя буде наповнене стражданнями. Дитиною її заручать із якимось хлопчиком, який візьме її, коли обидва вони підروстуть.

Її забинтовують ноги і для неї почнеться пекло на землі. Біля ліжка хазяйки дому стоїть палиця, якою вона «вгамовує» своїх дочок, коли вони плачуть вночі надто гучно, порушуючи сон дорослих домочадців. Щоб хоч якось утамувати біль, дівчатка кладуть ноги на твердий, гострий край ліжка або вдаються до інших заходів відволікання болю на інше місце. Багато з них помирають від гангрени або запалення, не витримавши мук.

Коли дівчинка вийде з рук своєї матері з понівеченими ступнями довжиною ледь не чотири дюйми і всохлими до колін ногами, її «вручають» нареченому, який уперше бачить її, коли вона в покривалі й перлинах виходить із весільного паланкіна, виявляючи «щасливу покору», як на своїй строкатій мові тут іменують шлюб. Це означає, що вона з однієї в'язниці переходить в іншу – в сім'ю свого чоловіка. Вона буде ділити свій час між дітьми й рабським догоджанням свекрусі. Вона не сміє показуватися на вулиці, не сміє сказати слово гостям і навіть комусь із близьких у присутності інших.

У китайському домі не обідають разом – кожний насолоджується своїм рисом і своєю самотністю в окремому кутку. Жінку тримають у невігластві, як худобу, вона не бачить ні сонця, ні лугів, чого не позбавлена навіть, худоба.

Американський мандрівник Росс розповідає, що в китайських селах жінки ночами виходять у поле або на навколишні пустельні пагорби й жалібно плачуть протягом годин, завиваючи, немов перевертні.

Ну ось китаянка довела свою плідність, народивши синів. Із часом, як сини ростуть, до неї починають ставитися з деякою повагою і врешті сини виросли, одружилися, і вона перетворилася на свекруху. Усе, що з нею здійснювали погане, вона тепер здійснює над своїми дочками та невістками; жорстокостям і тиранству немає кінця, і так формується тип нещадно злої, огидної старої, вигляд якої так лякає і відштовхує приїжджого в Китаї європейця.

Прославлена вдова-імператриця Китаю, яка померла в 1908 р., була справжньою китаянкою – дочкою свого народу. Багато хто ще пам'ятає її викривлене пристрастями та жорстокостями обличчя, яке здавалося живим утіленням тліну, смерті та мерзенності.

Коли її в 1900 р. вигнали з палацу, одна з її фрейлін безутішно плакала і кричала через цю подію. Процесії трапилося пройти повз колодязь й імператриця, якій набридли голосіння фрейліни, наказала кинути її в колодязь. Це було миттєво виконано і кришка колодязя замкнена на замок. У дні могутності імператриці, коли їй не догоджала якась із жінок її оточення, вона їй

наказувала померти. Якщо це була принцеса, їй наказувалося задушити себе вдиханням тонкого листового золота.

Китаю потрібні широкі реформи, до проведення яких становище китайської жінки не може змінитися помітно»⁶⁷.

Трагічно безправними були жінки, наприклад, у Персії. Так, коли влітку 1897 р. в Тегерані обвалилася жіноча лазня і заживо поховала під своїми руїнами близько 100 жінок, місцевий священник заборонив розбирати руїни та рятувати жінок тому, що сторонньому чоловікові заборонено бачити оголене жіноче тіло. Він заявив, що розібрати ці руїни можна буде тільки через 30 років, коли тіла жінок зотліють і залишаться самі кістки⁶⁸.

Проте жінки США і Західної Європи в кінці XIX ст. уже багато чого досягли в рівності з чоловіками: здобували вищу освіту, займали посади лікарів, учителів, адвокатів, бухгалтерів тощо, успішно займалися наукою й бізнесом (у США кілька десятків жінок своїми зусиллями досягли мільйонних статків). І в Миколаєві траплялися випадки, коли жінки успішно займалися справами, притаманними для чоловіків. Так, «Миколаївська Газета» 29 липня 1909 р. повідомляла про смерть Матильди Георгіївни Матвеевої, матері відомого в місті громадського діяча, члена управи Х. М. Матвеева, яка володіла чавунно-ливарно-механічним заводом. Газета писала: «покійна мала похилий вік, проте до останнього часу самостійно успішно вела справи заводу, службовці та робітники якого глибоко шкодують про її смерть».

Боротьба за рівноправ'я статей розгорталась і в Російській імперії та поступово досягала певних успіхів: був відкритий Жіночий медичний інститут, у заклади Морського міністерства почали приймати жінок для занять «у рахунковій та письмовій частині, проте без надання їм будь-яких прав і переваг державної служби та права на заміщення штатних посад»⁶⁹. В інших відомствах теж почали брати на певні прості посади жінок.

Тим часом у законодавстві Російської імперії зберігалось дискримінаційне ставлення до жінки, адже закони писали чоловіки й для чоловіків. Жінка не була правоздатною і тому потребувала опіки чоловіка та його згоди на її дії. При успадкуванні майна вона отримувала його тільки після чоловіків сім'ї і в значно меншому обсязі, ніж вони. Також, згідно із законом, чоловік уважався господарем в сім'ї і міг видалити з дому будь-кого, зокрема й лікаря, який прибув надати допомогу хворій жінці, якій загрожувала смерть. Чоловік міг не дати згоду на операцію дружині (кесарів розтин, ампутація кінцівки при гангрені тощо), чим інколи цинічно послуговувався і прирікав її на неминучу смерть. Влада чоловіка над дружиною часом виявлялася в найжахливішому вигляді. Це в 1906 р. продемонстрував житель села Зефіровка Олександрійського повіту Херсонської губернії Петро Хоменко. Він був поганою людиною, і його дружині Марії жилося тяжко. Настраждавшись із ним, вона вирішила жити в ліпшому середовищі й власними руками заробляти собі на хліб. Марія покинула чоловіка, приїхала до Миколаєва і найнялася на службу. Петра це обурило, він прибув у Миколаїв, знайшов утікачку і почав вимагати, щоб вона повернулася додому. Коли Марія відмовилася, Петро звернувся в поліцію за сприянням у відправленні її додому етапним порядком. У поліції Марію вмовили добровільно повернутися в сім'ю, оскільки чоловік мав на це законні права і поліція заперечити не могла. Марія поїхала в село, але тепер життя з чоловіком стало зовсім нестерпним,

⁶⁷ «Бочка слез». Судьба китайской жепщицы. *Николаевская Газета*. 1916. 7 октября.

⁶⁸ Фапатизм у персиян. *Одесские Новости*. 1897. 20 июля.

⁶⁹ Внутренние известия. Женщины в морском ведомстве. *Одесские Новости*. 1898. 26 февраля.

і вона знову вирушавила до Миколаєва. Проте Петро наздогнав Марію, накинувся на неї, як хижий звір, учепився в неї зубами і відгриз їй носа. Молода і гарна жінка, а тепер спотворена, звернулася до правосуддя з надією покарати жорстокого мучителя⁷⁰.

Інколи дівчата потерпали і від своїх батьків. Газета «Одесские Новости» в кореспонденції з Миколаєва розповіла таку історію. У січні 1905 р. молоді чоловіки, які прогулювалися боковою алеєю бульвару, помітили дівчину, яка з плачем прямувала до ополонки на Інгулі. Запідозривши її намір утопитися, чоловіки завадили цьому і про таку ситуацію повідомили поліції. Дівчина, яку городовий доставив у поліцію, про причину свого наміру розповіла таке: «Батьки мої, – так почала вона, – люди заможні, а я їхня єдина дочка. Батько мій вирізняється крутим норовом, а мати не тільки крута, проте й безмірно зла. З малих років я ласки не бачила від них, жилося мені зовсім не солодко, але було ще терпимо, а коли підросла, то життя перетворилося для мене на справжню каторгу: щодня били й катували мене, в'язали вірьовками, знущалися наді мною, називали непотребними іменами; мати особливо вирізняється лютим характером і нацьковує батька; в останній рік, щоб вижити мене з дому, вони вчиняють наді мною екзекуцію по кілька разів на день. Скаржилася я і знайомим, і родичам, і навіть голові секції захисту дітей від жорстокого з ними поводження, проте цими скаргами я тільки погіршила своє нещасне існування: голова зробив відповідне зауваження моїм мучителям, від чого вони ще більше озвірили. Не в змозі вже мені стало терпіти і після сьогоднішньої післяобідньої екзекуції я вирішила кинутися в ополонку, адже ніяк по-іншому я собі зарадити не можу!». Закінчивши свою сумну розповідь, дівчина знову розплакалася. Присутній в поліції заступник прокурора Мілеант дещо заспокоїв дівчину, пообіцяв їй своє заступництво, а черговому околочному Дроздовському наказав здійснити з цього приводу суворе розслідування, результати якого направити судовій владі⁷¹.

Були поширені випадки, коли над дружиною знущався її чоловік, спричиняючи страждання й іншим членам сім'ї або близьким родичам. Так, у листопаді 1865 р. до Миколаївського військового губернатора Б. О. Глазенапа надійшла скарга Авдотії Полякової, жительки посаду Воскресенськ, що належав до губернаторства. У ній вона повідомляла про неправомірні дії чоловіка її доньки Марії, посадського жителя Михайла Ухіна та посадського голови Нестора Хілкового. За намовлянням Ухіна, який хотів самочинно продати будинок А. Полякової, у посадській думі в Полякової відібрали духовний заповіт на майно її померлого чоловіка, матір і доньку посадили на чотири доби в холодну, а потім на посадській площі Хілков, за бажанням Ухіна, наказав публічно покарати Марію 200 ударами різками, від чого вона ледве не померла. Глазенап розпорядився розслідувати цю справу, як наслідок суд ув'язнив Хілкового на 6 місяців, а Ухіна – на 1 рік і 4 місяці⁷².

Житель Слобідки робітник одного з миколаївських заводів часом садив на ланцюг свою дружину, яка страждала, як він уважав, на алкоголізм. Газета розповіла, що в травні 1904 р. начебто перед черговим запоєм дружини він вдома надів їй на руки та ноги залізні кільця, ланцюгом прив'язав до стовпа, що підтримував стелю, і пішов на роботу. Коли повернувся додому, він не застав дружини – вона розпиляла ланцюг напилком, який на прохання матері знайшла серед інструментів батька малолітня дочка. Через два дні дружина знайшлася з побитим лицем і пораненими металевими кільцями руками та ногами. Вона розповіла, що чоловік так її «лікував» – бив і саджав на ланцюг. Після

⁷⁰ Жестокая расправа. *Утренний Курьер*. 1906. 1 октября.

⁷¹ Юг. Наши корреспонденции. Николаев. *Одесские Новости*. 1905. 13 января.

⁷² ДАМО. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 7127. Арк. 4–6.

медичного обстеження і наданої жінці лікарської допомоги почалося поліцейське розслідування жорстокого поводження чоловіка зі своєю дружиною⁷³.

Часто жінки були вимушені захищатися від знущань чоловіків. Так, у 1909 р. у Миколаєві відбувалися показові змагання з жіночої боротьби заїжджих учасниць.

Їх відвідували й миколаївські жінки, а дехто з них цікавився різними прийомами боротьби. У результаті один містянин скаржився друзям, що коли він якось прийшов додому напідпитку і за звичкою підняв руку, щоб дати дружині ляпаса, раптом опинився на підлозі носом у картопляному лущинні. Тепер він боїться підступатися до дружини, яка, як виявилось, відвідувала жіночі змагання і за своїла певні прийоми самооборони.



Жіноча боротьба

Проте захист жінок від знущань чоловіків інколи призводив до трагедій. Наприклад, чоловік міщанки Євгенії Звягіної постійно ледарював, ніде не працював і пропивав усе, що виносив із сім'ї. Під час чергової домашньої сварки в лютому 1987 р. Євгенія в нестямі вдарила чоловіка Івана ножем у плече, чим пошкодила важливу артерію. У міській лікарні Іван категорично відмовився від операції з перев'язки судини і невдовзі помер. Суд, розглянувши всі обставини справи, виправдав Євгенію.

У кінці вулиці Столярної мешкало бідне подружжя Григор'євих. Примітивну землянку облаштувала працьовита Анна, проте щастя не мала. Чоловік Арсеній усе пропивав і знущався над дружиною. Вона постійно була в синцях і заплакана. Інколи побита Анна тікала до батьків, таких же бідних, проте порядних людей, і тоді п'яний Арсеній приходив за нею і знущався, навіть, над її батьками. Арсеній раніше вже був одружений і так бив свою першу дружину, що вона від побоїв у лікарні збожеволіла і померла. Через три роки пекельного подружнього життя в Анни терпець увірвався і коли влітку 1900 р. Арсеній прийшов додому, як завжди, п'яний, побив дружину і ліг спати, вона облила його керосином, підпалила і пішла до батьків. Сусіди, які помітили дим, що йшов із землянки, забігли до неї і знайшли на ліжку обгорілий труп Арсенія. Анну арештували, але суд присяжних, мабуть, її виправдав, як це бувало в таких випадках⁷⁴.

На початку XX століття на Слобідці виявився свій Отелло. Молодий З. М-в протягом уже першого подружнього року став виявляти надмірну ревнивість і з будь-якого приводу влаштовував дружині Євдокії сварки, що закінчувалися її побиттям. Це тривало і протягом вагітності. Важку руку батька відчуло навіть немовля – коли воно народилося в міській лікарні, у нього на спині виявили синці від побиття. Євдокія після лікарні повернулася до своєї матері, проте М-в якось підстеріг Євдокію на вулиці, силоміць при-

⁷³ Жена на цепи. Южная Россия. 1904. 13 мая.

⁷⁴ Местная хроника. Южанин. 1900. 3, 4 августа.

віз її до себе і накинувся з кулаками, але вчинити розправу над беззахисною дружиною не вдалося – за неї вступилися родичі чоловіка. Євдокія втекла до сусідів і там переночувала. Після цього випадку вона вдалася до захисту правосуддя. Дільничному судді Євдокія розповіла історію свого нещасного заміжжя, що підтвердили й свідки. Суддя визнав М-ва винним у знущаннях над дружиною і засудив його до арешту протягом 2 тижнів⁷⁵. Чи виправило це деспотичного молодика – невідомо.

У кінці XIX ст. населення Миколаєва становило близько 100 тис. чол. (разом із 8 тис. військових). Відомий у Миколаєві громадський лікар В. І. Маркелов у публікації «Медико-санітарний нарис м. Миколаєва» писав, що населення міста здебільшого (60 %) становили українці та росіяни, «із переважанням перших»⁷⁶, тобто українці чисельно переважали всі інші національності жителів міста. Українці й росіяни цілком заселяли I та II Адміралтейські частини та половину Одеської й Московської частин міста. Це – ремісники, майстри, робітники, дрібні торговці, особи візничого промислу, вантажники та ін., тобто бідні люди. Для них «казенне адміралтейство, приватні заводи та фабрики, різні майстерні, комерційний порт – головні постачальники роботи: в середньому місячний заробіток сім'ї від 20 до 35 рублів; у половині випадків у заробітку цьому бере участь і дружина-господарка – уся роздрібна торгівля базарів та інших місць наполовину в їхніх руках: спонукає їх до цього обмеженість або брак коштів, що добувають чоловіки. Тяжка праця матері й хазяйки, вимушеної додатково заробляти, ставить усю сім'ю в українські несприятливі умови. Для багатьох жінок перші пологи стають початком подальших, іноді вкрай тривалих хвороб через різні несприятливі умови. Вимушені відлучатися, вони залишають грудних дітей на дівчаток або старих для догляду, а інколи зовсім без нагляду: звідси неправильне харчування, звичайні шлунково-кишкові захворювання і велика смертність серед грудних дітей. Брак догляду і нерозуміння важливості ізоляції під час заразних хвороб роблять боротьбу лікарів з останніми вкрай важкою...»⁷⁷.

У Миколаєві майже весь дорадянський період 15–20 % населення становили євреї. Загалом у Російській імперії євреї були дискриміновані, вони обмежувалися: межею осілості, можливістю набувати власність, відсотками, зокрема вступати до закладів освіти (5 % і 10 %), служити в державних і громадських установах, позбавленням виборчих прав тощо. Про миколаївських євреїв Маркелов писав: «менша тільки частина їх має хороший або середній достаток; більшість – бідняки, які перебиваються з дня на день, ремісники, дрібні торговці, які перебувають у гірших санітарних умовах, ніж більшість російського населення. Живуть вони майже винятково в Московській та Одеській частинах завдяки наявності попиту на їхню працю тільки в цих промислових і торгових частинах: квартири тут дорогі, що примушує селитися в одній квартирі по кілька сімей: тяжка праця в спертій, задущливій атмосфері, погані харчі – усе це створює ті несприятливі санітарні умови, які викликають масу хвороб серед бідного єврейського населення. Якщо ж ми бачимо, що смертність серед них усе ж менша, ніж серед росіян, то це зумовлюється особливими рисами, притаманними євреям: їхня глибока віра в медичну допомогу змушує звертатися до лікарів навіть при нікчемному захворюванні; особливий спосіб сімейного життя, завдяки якому дружина всю себе віддає тільки дітям, особисто і ретельно вигодуючи останніх у самому ніжному віці, а оскільки найбільша смертність буває в грудно-

⁷⁵ Там же. Южанин. 1901. 27 мая.

⁷⁶ Маркелов В. И. Медико-санитарный очерк г. Николаева. Адрес-календарь и справочная книжка гор. Николаева (Херс. губ) на 1900 год. Николаев, 1899. С. 57.

⁷⁷ Там же. С. 58.

му дитячому віці через неправильне харчування, то не дивно, що в євреїв дітей помирає менше. Навіть при заразних дитячих хворобах, як-то: віспа, скарлатина, дифтерит, кір тощо, коли санітарні умови проявляють особливий свій вплив, усе ж єврейські діти і захворюють і помирають рідше, тому що оточення не занедбує хвороби, а, бажаючи ізолювати здорових від хворих, посилено поміщають останніх у заразне відділення міської лікарні. Страх же перед лікарньою в російського населення до цього часу великий; цифри хворих цього відділення красномовно підтверджують сказане»⁷⁸.

Євреї здебільшого були бідними, чоловіки займалися різними ремеслами, а жінки – домашнім господарством. У Миколаєві серед повій їх майже не було, цей контингент становили переважно росіянки та українки. Якщо серед православних поширені тяжкі негаразди в сім'ї (пиятика, побиття, голод тощо) були одною з головних причин утечі дочки, а потім потрапляння її в середовище розпусти, то незначну кількість єврейок серед повій можна пояснити традиційно міцнішими та здоровішими сімейними взаєминами в їхньому середовищі. Щодо українок, прізвища яких записані в архівних джерелах, слід сказати, що тут яскраво виявилася російська державна шовіністична політика, яка приписувала українців до росіян. Так, навіть у провінційному Миколаєві до українських прізвищ, що закінчувалися на «ко», додавали чоловікам російське «ов», а жінкам «ова». Тому в повій спостерігаємо такі типово українські, проте зрусифіковані прізвища: Степаненкова, Петренкова, Кравченкова, Бондаренкова, Чубаненкова, Лелеченкова, Борщенкова, Червяченкова, Руденкова тощо.

Прояв українства придушувався. Так, міське товариство піклування про народну тверезість надало свою чайну-їдальню, де була і сцена, для народних розваг. 11 жовтня 1898 р. була поставлена українська класична п'єса «Наталка Полтавка». І хоч зала чайної-їдальні вміщала 500 глядачів, охочих її побачити було набагато більше. Глядачі дуже уважно і пристойно переглянули добре зіграні п'єсу і картинку з українського життя Третьякова «У службу». Ролі вдало зіграли представники того ж таки українського народу – ремісники, майстрові та члени їхніх сімей, зокрема жінки, що свідчило про неабиякий їхній потенціал у сприйнятті високого мистецтва.



Миколаївці початку XX ст.

⁷⁸ Там же.

У місті висловлювали думку, що місцевій владі слід було би підтримати таку корисну народну справу і замість планованого будівництва свого міського театру для інтелігенції та багатой публіки, на що потрібні великі кошти, посприяти влаштуванню «народного будинку». Проте сталося навпаки: під тиском царської адміністрації український репертуар народного театру під керівництвом ентузіаста Третьякова був замінений репертуаром російських п'єс під керівництвом інших слухняних любителів драматургії. У результаті п'єси «Без вины виноватые», поставлена 29 жовтня, була «дуже погано розіграна любителями і мало зрозуміла глядачам, головний контингент яких – робітники, ремісники і т. п. люд»⁷⁹. Так українська справа в Миколаєві була придушена до утворення «Просвіти» Миколи Аркаса, яка теж довго не протрималася.

У кінці XIX – на початку XX ст. були поширені і набули популярності романтичні (тоді говорили «романічні») історії. Наприклад, у вересні 1899 р. одна з газет Півдня України коротко переповіла таку повість молодого белетриста Н. П. Брешко-Брешковського⁸⁰. Колись у Запорозькій Січі перебував молодий козак Гнат, який вирізнявся запальним характером, надзвичайним молодечством і непомірною фізичною силою. Він, граючись, ламав підкови, за що й був прозваний Підковою. Невдовзі його обрали одним із курінних отаманів, що дуже не сподобалося старому запорожцеві Максиму Сухому, який давно вже мріяв про цю посаду. Максим затаїв образу і став обережно поширювати чутки, що Гната Підкову підіслали поляки і він зрадник. На свою біду, красень Гнат у корчмі Дикої Балки зустрів чарівну Сару, дочку корчмаря-єврея і закохався в неї. Дівчина відповіла йому взаємністю, і Гнат частенько ночами почав їздити до неї на побачення. Аж ось частина запорозького війська вирушила в похід проти поляків, а меншість козаків на чолі з Гнатом Підковою залишили в Січі. Незабаром у поході серед війська поширилася чутка, що поляки таємно направилися на Січ, щоби розгромити її малий гарнізон і знищити ненависне орлине гніздо запорожців. Тому козацьке військо повернуло на виручку своїй матері-Січі. Прибули вони на Січ уночі й не застали Гната Підкову, який ніякої небезпеки не чекав і був на побаченні зі своєю коханою Сарою. Цим скористався Максим Сухий – він рано-вранці на майдані питав козаків: де Підкова і сам же відповідав – мабуть, у ляхів, ще й додавав – я ж говорив, що він нас зрадить і наведе ворогів. Проте Підкова вже був у таборі й чув підлий наговір Сухого. Відбулася гостра суперечка, а потім і бойова сутичка. Сухий схопився за зброю, але Підкова одним ударом залізного кулака розкріїв череп наклепника. А за вбивство товариша-запорожця за звичаєм Січі – смерть винному на палі. Правда, був один порятунок винному і саме цього наразі бажали всі запорожці, адже вони любили хороброго Гната – якщо одна з дівчат-українок візьме приреченого на смерть собі за чоловіка. Бажаючи врятувати Гната, швидко зібрали дівчат із навколишніх зимівників. Кожна з них із радістю одружилася б із таким красенем. Проте Гнат відмовився від усіх охочих, хоч серед них було багато справжніх красунь, адже він дуже кохав свою єврейську, яка за таких обставин не могла претендувати на Гната і він, не бажаючи зрадити своє кохання, сам пішов на смертну палю. А Сара, дізнавшись про страту вірного коханого, ударила себе в серце ножом.

Траплялися випадки, коли чоловіки закохувалися в миколаївських жінок так, що втративши їх, не могли жити. Так, 3 травня 1912 р. наглядач християнського кладовища повідомив телефоном приставу, що в балці біля задньої стіни кладовища він виявив труп невідомого молодого чоловіка. Поліцейський прибув на вказане місце і недалеко від тру-

⁷⁹ Юг. Наши корреспонденции. Николаев. 1898. 5, 16 октября, 3 декабря.

⁸⁰ Одесские Новости. 1899. 7 сентября.

па знайшов флакон із залишками карболової кислоти. А в кишені покійного було знайдено записку з таким текстом: «Більше не живу на світі. Без неї я жити не можу. Пробачте мене за все, адже ми раніше домовилися і тепер я йду до Марусі. Прошу поховати мене в четвер увечері». Чутка про знайденого самогубця швидко поширилася околицею й незабаром до місця цієї трагічної пригоди прийшов один із жителів вулиці 9-ї Слобідської, який в покійному впізнав свого племінника – писаря контори суднобудівного заводу Олександра Михайлова. Виявилося, що Олександр останнім часом упадав коло дівчини Марусі, яка три дні тому покінчила із собою на могилі свого батька. Ця обставина і стала причиною самогубства Олександра⁸¹.

А в липні 1916 р. раптово померла напередодні свого одруження молода вчителька міського початкового училища № 18 Лідія Андріївна Єгорова. Вона була скромною, але дуже сумлінною працівницею: «робота тяжка. Скільки тут хвилювань. Якої потребують тут, здебільшого непомітної, проте наполегливої праці». На поховання простої вчительки прибули голова училищної комісії міської думи О. Ф. Грачов, члени цієї комісії В. І. Маркелов і П. К. Рейер, службовці училищного відділу управи, учителі та учні училища. Законовчитель училища відомий в місті священник К. Слободяников проголосив біля оточеної багатьма вінками труни зворушливу промову. Серед присутніх був і наречений Єгорової пан С. Раптом він вихопив із кишені револьвер, вставив дуло в рот і вистрілив. Неочікувана подія викликала серед присутніх переполох, кілька жінок знепритомніли, із декотрими сталася істерика. Присутні лікарі О. Ф. Грачов і В. І. Маркелов надали самогубцеві і жінкам першу допомогу. Тяжко пораненого С. відправили в міську лікарню, де він помер⁸².

Здавалося, що чоловіки в усіх аспектах життя превалювали над жінками. Проте були й мало відомі винятки з цього правила. Миколаївська газета «Южанин» у 1893 р. повідомляла, що в Сполучених Штатах Америки, де демократичні відносини проникли в усі сфери життя, у деяких штатах діяв закон про покарання за недотримання обіцянки взяти шлюб. При цьому штраф за розбите серце дівчини був значним і коливався в межах від 1 тис. доларів до 50 тис. доларів. Водночас розбите серце чоловіка цінилося значно менше. Наприклад, відомий випадок, коли суд одній молодій місіс за «безжально зруйновану надію відданого їй усім серцем нареченого» призначив покарання в сумі всього 6 центів (12 коп на той час).

Інколи від жінок страждали й чоловіки. Газета «Южанин» 27 червня 1893 р. розповідала про жителя Слобідки К. Він кілька років тому одружився з молодою вродливою дівчиною й щасливо зажив із нею. Проте останнім часом К. помітив, що його дружина охолола до нього, почала випивати та ганебно себе поводити. Чоловік вирішив помститися негідниці й обрав для цього оригінальний спосіб. Хильнувши для хоробрості, він витягнув на вулицю перину, розірвав вилами напірник і став розкидати пір'я. При цьому ображений на дружину К. обливався сльозами і голосно розспівував: «Пропадай ти життя молодецьке!». Непересічна подія зібрала навколо нього місцевих баб і дітей, які сміялися і вигукували схвальні зауваження. Чи подіяла така виховна акція на негідну дружину, нам невідомо, проте ця трагікомічна пригода збереглася в історії.

Поведінка жінок інколи спричинювала навіть трагічні випадки. Так сталося з І. Натальченком, якого в 1904 р. із запасу призвали на військову службу. Він чи скучив за домівкою, чи щось запідозрив, проте 30 листопада з Одеси, де проходив службу унтер-офі-

⁸¹ «Не могу жить без неё». *Трудовая Газета*. 1912. 5 мая.

⁸² Памяти учительницы Л. А. Егоровой. *Николаевская Газета*. 1916. 29 июля; Погребение Л. А. Егоровой. *Трагедия. Николаевская Газета*. 1916. 30 июля.

цером, уранішнім пароплавом прибув до Миколаєва. О 7 годині ранку Натальченко був уже дома і застав у дружини «друга сім'ї» Химецького в спідньому. Натальченко з кулаками накинувся на зрадливу дружину, а Химецький схопив револьвер, який мав на всякий випадок, вистрелив у Натальченка, проте промахнувся. Химецький в одному спідньому і босий кинувся на вулицю, а Натальченко залишив дружину, схопив складаний ніжик, який попався під руку і погнався за «другом». Химецький, уже добігаючи до свого дому, раптом обернувся і вистрелив у Натальченка, який упав як підкошений. Постовий городовий прибіг на постріл і застав Натальченка без тями. Доставлений до лікарні поранений у груди чоловік через годину помер⁸³.

Намагання жінок вийти заміж у деяких випадках супроводжувалися різними історіями – інколи щасливими, інколи трагічними, інколи курйозними. Так, у мебльованих кімнатах будинку на Московській вулиці жила гарна 42-річна заможна полька Катерина Руцинська. До неї часто ходив похилого віку жених, який кілька разів обіцяв із нею одружитись і не виконував своїх обіцянок. Урешті Руцинська його вигнала. Вона дуже хотіла вийти заміж, але хороший наречений не траплявся. У вересні 1885 р. пані не витримала самотності й повісилась у своїй квартирі⁸⁴.

У березні 1892 р. у Миколаїв із румунського міста Галац приїхала сім'я мільйонера Кициса, щоб оженити сина на доньці місцевого багача Купермана. Проте ввечері в готелі «Центральному», де вони зупинилися, молодий Кицис почав бити дзеркала, рвати шпалери в номері, кидатися на людей. Запрошені місцеві лікарі констатували в хлопця напад божевілля і рідня Кициса разом із бешкетником тієї ж ночі виїхала назад у Галац. Чи справді раптом захворів син мільйонера, чи імітував спалах хвороби, щоб уникнути шлюбу з незнайомою жінкою, невідомо, проте миколаївська наречена втратила багатого жениха.

Миколаївський скульптор Ф. Заверюхін зустрів гарну 18-річну дівчину І. Кучеренко, завабив її та обіцяв оженитися. Коли ж Кучеренко стала мамою, а дитина померла, Заверюхін вигнав її і мав намір обвінчатися з іншою. Кучеренко вирішила помститися, прийшла до свого спокусника і коли після нетривалого з'ясування стосунків зрозуміла безнадійність одруження із Заверюхіним, кинула в нього склянку із сірчаною кислотою. Заверюхін устиг відскочити вбік і не зазнав ушкоджень⁸⁵.

Інший фінал був у такої історії. Так званий «лев» Слобідки Василь Ковальчук безвідповідально залицявся до багатьох дівчат і з одною з них у своїх стосунках зайшов надто далеко і обіцяв одружитися, про що незабаром забув. Коли він з черговою дівчиною прогулювався «Слобідським проспектом» – вулицею Одеською, із візка, що під'їхав, зійшла покинута жертва, підійшла до Ковальчука і плеснула йому в обличчя карболову кислоту. Він скрикнув, упав на землю і корчився від болю. Ковальчука відправили до лікарні, а нападницю арештували⁸⁶.

На Слобідці оселився молодий симпатичний чоловік, хоч і збіднілий, але дворянин Георгій Браницький-Бараненко. Слобідські неодружені жіночки красномовно поглядали на нього, а матусі сподівалися залучити його в будинок, де засиділися в дівках їхні дочки. Ніхто не знав, що Георгій мав дружину, із якою не жив, а він сам, спостерігаючи за «полюванням» на нього, вирішив скористатися цим. Серед слобідських наречених він обрав Єлизавету Білову, у якої мав бути солідний посаг. У Єлизавети був дядько Чумак,

⁸³ Убийство. *Южная Россия*. 1904. 1 декабря.

⁸⁴ Внутренняя почта. Николаев. *Одесские Новости*. 1885. 27 сентября.

⁸⁵ Отверженная. *Николаевская Газета*. 1912. 17 января.

⁸⁶ Происшествия. *Николаевская Газета*. 1912. 21 марта.

який боявся втратити вигідного нареченого для племінниці й вирішив пришвидшити весілля. Він, маючи намір йти до священника домовлятися про вінчання, став розглядати паспорт нареченого. У графі про сімейний стан було написано «не одружений», проте Чумак одразу помітив невдалу підчистку цього місця в паспорті й весілля не відбулося. Засмучена Єлизавета залишилася без вигідного нареченого, місцеві суперниці зловтішалися, а Георгій Браницький-Бараненко сів у в'язницю⁸⁷.

Були випадки, коли жінки ініціативу вийти заміж брали в свої руки. Миколаївський краєзнавець В'ячеслав Чуніхін розповів таку історію, яку він відшукав. Якось літнього ранку молодий пан Лавров біля входу в купальню зустрів гарненьку пані. Вона попрямувала в жіноче відділення, а він у чоловіче. Бажаючи бдижче розгледіти прекрасну незнайомку, Лавров зняв пенсне і пірнув під перегорожку в жіноче відділення. Причайвшись біля перегорожки, Лавров надів на ніс пенсне і почав насолоджуватися чудовим видовищем безтурботного купання голої красуні. Проте пенсне блиснуло на сонці, жінки-купальниці помітили нахабного споглядальника і підняли гвалт. Лавров пірнув у чоловіче відділення, де вже чоловіки спробували його побити. Але він вирвався і втік у місто. Цей інцидент навіть потрапив у газету, яка писала: «інтелігентний пан пірнув у жіноче відділення і тривалий час споглядав жінок, які купалися». Незабаром Лавров на танцювальному вечері в міському клубі зустрів незнайомку-купальницю, яка впізнала його, схопила за рукав і заявила: «я зараз усім розповім, як Ви підглядали за мною!». Лавров просив пані не влаштовувати скандал, на що вона погодилася за умови їхнього побачення на Бульварі. Наступного дня на побаченні пані поставила Лаврову вимогу одружитися з нею, інакше вона зганьбить його на весь Миколаїв. Лавров відмовлявся і виставив останній аргумент: «але Ви навіть не знаєте, хто я такий!». І в цьому він помилявся – пані вже все довідалась і знала, що Лавров заavidний наречений, адже має в банку солідну суму. Лаврову довелося капітулювати⁸⁸.

Жінки інколи ставали жертвами бандитських нападів. Особливо проявилася злочинність у період революційних заворушень 1905–1907 рр. і спричинених ними економічних, соціальних і моральних криз у наступні роки. Так, 20 травня 1908 р. біля комерційного порту до 16-річної Харитини С-вої підійшли 8 хлопців і, погрожуючи смертю, відвели її в Ліски, де на березі Бугу сіли в човен і відпливли у Велику Корениху. Тут у глухому місці вони згвалтували Харитину і до 4 годин ранку продовжували знущатися над нею. Потім повернулися в Ліски, де в хащах цілий день збиткувалися над знесиленою дівчиною. Увечері Харитину відправили до гавані, ніч утримували в невідомому місці, а зранку знову доставили в Ліски і цілий день гвалтували п'яною компанією. Нарешті пізно ввечері її відпустили й змучена Харитина ледь доплелася додому і все розповіла матері (зокрема кількох гвалтівників вона знала), яка одразу ж заявила про це поліції. Через деякий час поліція затримала всіх 8 негідників. Вони виявилися молодиками віком 17–20 роки і тільки один був 22 років і мав дружину та дітей. Слідство встановило, що цей сімейний чоловік так знущався над своєю дружиною, що вона два рази робила замах на самогубство через повішення⁸⁹.

А невдовзі, 11 липня, газета повідомляла про подібний випадок. Рознощик поштових листів повідомив наглядачеві Чорноморського заводу, що він бачив як компанія молодих чоловіків силоміць тягли жінку в Ліски. Вона пручалась і кричала, а її підганяли кулаками. Наглядач узяв 6 поліцейських стражників і вони кинулися на пошуки бандитів.

⁸⁷ Слободской «жених». *Николаевская Газета*. 1912. 25 январа.

⁸⁸ Чуніхін В. Из купальни – под вепец. *Николаевские Новости*. 200. 23 августа.

⁸⁹ Изпасиловапис. *Николаевская Газета*. 1908. 27 мая; Люди-звери. *Николаевская Газета*. 1908. 28 мая.

Невдовзі один із поліцейських у кущах помітив чоловіків, які гвалтували жінку й ударив на сполох. Негідники кинулися врозтіч, а знесилена жінка лежала й далі. Поліцейським вдалося затримати 6 гвалтівників, іншим 2 вдалося втекти. Затримані виявилися юними хлопцями, і тільки один із них мав 23 роки. Слідство встановило, що всі ці негідники вже відомі своєю бандитською поведінкою. Вони не тільки згвалтували жінку 28 років, а й пограбували її на 24 руб⁹⁰.

Проте серед чоловіків були й благородні особистості, яким інколи доводилося захищати жінок від бандитів. Так, у листопаді 1906 р. двоє приятелів Д. Рогачов і А. Руссо увечері на вулиці почули жіночі крики про допомогу. Метнувшись на вигуки, вони біля залізничного училища побачили, як 5 чоловіків чинять наругу над дівчиною. Приятелі кинулися на негідників і дали можливість молодій жінці втекти. Але Рогачов під час боротьби зазнав бандитського удару ножом у живіт. Доставлений приятелем у лікарню, він незабаром помер⁹¹.

Серед бідної частини населення Миколаєва було багато дівчат, які прагнули вийти заміж, проте не мали коштів для весілля і початку подружнього життя. Вони потребували допомоги й дехто з них її отримував, адже в Миколаєві щодо цього питання ще здавна склалася унікальна серед інших міст фінансова ситуація. Так, ще в 1821 р. Миколаївський військовий губернатор О. С. Грейг отримав дозвіл на передання з одеського комерційного банку у відання міської влади дарованого царською владою Миколаєву капіталу в сумі 240 тис. руб. У результаті в Миколаєві утворили кредитний заклад, названий городовим комітетом, який, на відміну від банківських правил, на пільгових умовах видавав позики (до 5 тис. руб), що сприяло розвитку в місті торгово-промислового класу, корисного як для флоту, так і для міста. А на прибутки від цих фінансових операцій городовий комітет протягом 40 років своєї діяльності (до 1860 р.) також видавав позики (від 5 руб) «усім без винятку, хто потребував допомоги, із поверненням частинами із жалування, чим надана благодійна можливість чиновникам бідного стану і взагалі службовцям віддавати їхніх дітей в навчальні заклади та на службу, як і віддавати дочок заміж». Купець А. Самокишин у нарисі про Миколаїв писав, що городовий комітет також надавав благодійні грошові допомоги «потерпілим від пожеж та інших нещасть, а також харчував у неврожайні роки бідних жителів і таким чином оберіг, можливо, кілька сотень сімей від злиднів, злочинів та пороків, які часто спричиняються бідністю»⁹².

Проте городовий комітет припинив свою діяльність, а потреба в допомозі бідним нареченим залишилася. Тому місцевий купець титулярний радник Г. С. Акимов після смерті залишив духовний заповіт, затверджений Херсонським окружним судом 21 серпня 1879 р., яким заповів Миколаєву 3 930 руб із тим, щоб із процентів цього капіталу, згідно із затвердженими міською думою правилами, щорічно за результатами жеребкування шести бідним дівчатам при їхньому намірі взяти шлюб видавали б кожній по 50 руб. Ці заповідані гроші надійшли в міську касу 25 жовтня 1882 р. і вже в сумі 4 000 руб були розміщені в міському громадському банку для прирощення процентів, із яких і видавали допомогу нареченим. Ті дівчата, яким не випав жереб на допомогу, могли брати участь у жеребкуванні й у наступні роки, якщо не вийшли заміж. Охочі брати участь у жеребкуванні подавали в міську управу письмову заяву з метричним свідоцтвом. Таке жеребкування управа проводила щорічно у вересні за особистої участі охочих або їхніх

⁹⁰ Изпасиловапис. *Николаевская Газета*. 1908. 11 июля.

⁹¹ Юг. Наши корреспонденции. Николаев. *Одесские Новости*. 1906. 8 поября.

⁹² Самокишин А. Корреспонденция из портов. Николаев. *Морской Сборник*. 1864. № 9. С. 2–6.

представників (у 1894 р. зголосилося 32 охочих)⁹³. У 1897 р. у жеребкуванні брали участь уже 47 бідних дівчат, зокрема 6, згідно з правилами, отримали по 50 руб і ще 3 отримали такі гроші, адже саме стільки дівчат повернули їх управі тому, що не встигли вийти заміж у минулому році. За десятиліття сума процентів заповітного капіталу зростала, тому і кількість наречених, які отримували 50 руб допомоги за щасливим жеребом зростала.

Був ще такий метод допомоги, як страхування. У міській газеті оголошувалося, що батьки, опікуни та взагалі особи, які бажали забезпечити майбутнє дівчини, могли застрахувати її з метою отримання приданого в страховому товаристві «Росія». Наприклад, охочі застрахувати для дворічної дівчинки придане в сумі 5 000 руб із виданням його при досягненні застрахованої 18-річного віку, повинні кожні 3 місяці вносити в страхове товариство 52 руб. Якщо застрахована особа до 18 років помирала, то суму страхових унесків повертали її страхувальнику. Повідомлялося, що станом на 1 січня 1893 р. у товаристві загалом по країні для 10 811 дівчаток було застраховано приданого на 24 665 300 руб⁹⁴. Чи послуговувалися миколаївці таким страхуванням, не відомо, проте якщо і були охочі, то, мабуть, одиниці, адже страхові внески вимагалися надто великі.

Благодійну допомогу дівчатам значною мірою організували в Миколаївській міській громаді караїмів⁹⁵. Загалом у караїмів було прийнято, щоб дівчина, яка збиралася вийти заміж, мала посаг близько 1 000 руб. Цей звичай один із відомих караїмів І. Леві пояснював так: «ненормальне явище, яке побутує серед одних тільки караїмів, у яких одруження молодого чоловіка є тільки засобом до поліпшення його матеріального стану через отримання посагу, викликане тими обставинами, що караїмські дівчата, здебільшого абсолютно не підготовлені до того, щоб бути помічницями своїм чоловікам, адже серед них дуже мало дівчат, ознайомлених із ремеслами та взагалі здатних до самостійної праці. Отже, увесь тягар боротьби за існування падає на чоловіків, унаслідок чого вони вимушені при одруженні потребувати посагу»⁹⁶.

Бідні караїмські сім'ї (а таких було немало) таким готівковим капіталом не володіли, проте батьки нареченої, щоб не втратити жениха, обіцяли до весілля дістати необхідну суму. І тоді один із членів сім'ї (частіше одна із поважних жінок) вирушав збирати кошти в караїмських громадах. Інколи це вдавалося, а здебільшого не таланило. І тоді одруження не відбувалося. Добре, якщо з'являвся охочий узяти таку наречену з меншими грошима, а якщо ні, то дівчині випадала жалюгідна доля старої діви. Із такою ситуацією намагалися боротися. Так, ще на початку 80-х років XIX століття євпаторійський та одеський гахам⁹⁷ Самуїл Пампулов повідомив газетам міст, де проживали караїми, що він пропонує для полегшення долі дорослих молодих дочок бідних караїмів зібрати пожертвування і цю суму внести в банк, а з отриманих процентів видавати кожній бідній нареченій по 600 руб як придане при виході її заміж. Караїмська спільнота підтримала цю ініціативу, проте царська влада дозволу на такий захід не дала. До цього проекту повернулися в середині 90-х років цього ж століття. Миколаївська караїмська громада 3 квітня 1895 р. визнала доцільність і необхідність такого товариства допомоги бідним нареченим і висловила готовність вносити в нього певні

⁹³ Объявления. *Южанин*. 1893. 15 августа.

⁹⁴ Страхование приданого для девушек. *Южанин*. 1893. 9 ноября.

⁹⁵ Караїми – релігійно-етнічна група потомків тюркських народів, що входили до складу Хозарської держави, де прийняли караїмізм (версія юдаїзму). Із XIII ст. почали оселятися в Криму, потім розселилися в деяких містах України, зокрема в Миколаєві.

⁹⁶ Леві И. К делам караимского общества. *Одесские Новости*. 1895. 29 мая.

⁹⁷ Гахам – виборний духовний і світський голова всіх караїмів. Газзак – священник місцевої спільноти караїмів.

кошти⁹⁸. Нарешті у вересні 1904 р. був затверджений статут «Товариства допомоги караїмським дівчатам міста Миколаєва», установчі збори якого відбулися 7 листопада цього ж року. Статут товариства дозволяв його правлінню розмір допомоги бідним нареченим при одруженні та в перші три роки сімейного життя визначати залежно від фінансового стану товариства. Також на кошти товариства дозволялося таким дівчатам надавати професійну освіту в навчальних закладах і майстернях. Обсяги допомоги Миколаївського товариства бідним караїмкам були незначними. Товариство видавало бідним нареченим 200 руб., а решту посагу їхні сім'ї вимушені були збирати самостійно. Неохоче віддавали батьки дівчаток і в міське жіноче професійне училище, адже в ньому крім професійного навчання загальна освіта майже не надавалася, а її караїми намагалися надати своїм дітям насамперед⁹⁹.

Миколаївські жінки з преси знали про стан жінок як наречених в інших країнах. Зокрема повідомлялося, що в США емігрували здебільшого чоловіки, тому жінки там були в дефіциті. Їх швидко брали за дружин насамперед найбільше привабливі у фінансовому плані чоловіки. Тому в інших країнах, особливо в Європі, про це знали і значна частина молодих жінок намагалася виїхати в Сполучені Штати, сподіваючись там вигідно вийти заміж. Проте конкурувати з місцевими американськими жінками було тяжко, адже вони інколи вигадували оригінальні способи привертати до себе увагу чоловіків, наприклад за допомогою шлюбних оголошень. В одному з номерів миколаївської газети «Южанин» писали про таку рекламу в американській газеті: «я молода дівчина, мені двадцять років. Зріст мій невисокий і не низький. Я не красуня, проте й не потвора. Я музикантка і хороша господиня. Бажаю вийти заміж, але так, як батько не може дати мені належне придане, я пропоную розіграти мене в лотерею за сто тисяч доларів. Той чоловік, на чий білет випаде виграш, може за бажання вступити зі мною в шлюб або ні. Якщо він скаже «ні», то може отримати половину всієї суми»¹⁰⁰.

Конкурували в боротьбі за чоловіків американські жінки й між собою. Такі змагання інколи набували широкого розголосу. Так, у місті Чарльстон молоді дівчата вели жорстоку боротьбу з удовами та розлученими жінками за нежонатих чоловіків, тобто придатних для одруження. Про це миколаївська газета писала: «Так як удови та розлучені в цій ситуації – у завоюванні собі законних чоловіків – здобувають перемогу, то молоді дівчата не надумали нічого кращого, як відправити петицію президенту. Ми наводимо тут цю петицію цілком, як характерну для американських жінок:

«Пане президенте! Ми, що нижче підписалися, чарльстонські дівчата звертаємося до Вас зі скаргою на наше сумне становище, яке потребує негайної та корінної зміни.

До гонитви за рукою і серцем молодих людей вдаються тут настільки енергійно вдови та розлучені, що ми позбавлені можливості законно виконувати призначене нам долею і виходити заміж. Так званий «хороший тон» дозволяє нашим суперницям більш вільне поводження з чоловіками, і вони завдяки цьому нас перемагають, адже чоловіки наше «ми не повинні» сприймають за «ми не вміємо».

Ми пропонуємо обкласти штрафом кожну вдову або розлучену, яка взяла собі в чоловіки молодшу людину, а також і останнього, адже він є співучасником такої зловмисності».

⁹⁸ Местная хроника. Южанин. 1895. 7 апреля.

⁹⁹ К вопросу о судьбе караимских девиц в Николаеве. Трудовая Газета. 1912. 27 апреля.

¹⁰⁰ Смесь. Брачные рекламы. Южанин. 1895.

Далі подані підписи понад 200 дівчат. Доля петиції поки невідома»¹⁰¹.

Дійсно, можливості щодо одруження в дівчат і вдів були різними. Так, у 1898 р. британський дослідник Скулінг на підставі статистичних даних опублікував книгу «Шанси жінки на одруження». У ній він порівнював шлюбні можливості неодружених жінок і вдів у різному віці та відповідно чоловіків¹⁰².

Автор пише, що за його даними дівчата 15–19 років дуже перебірливі. Їм здається світ переповненим нареченими, і вони не поспішають із одруженням, тому протягом року із 73 наречених під вінець йде тільки одна. Удови цього віку вже мають певний досвід, що дає їм можливість зловити нареченого майже в 3,5 рази частіше: дружиною стає одна з 22 вдів.

У віці 20–24 років дівчата значно знижують свої вимоги до чоловіків і стають більше доступними (у 5,5 рази більше схильні до шлюбу), привабливіші від молодших, тому одружується вже одна з 13. Проте вдови в цьому віковому діапазоні також більше конкурентоздатні: заміж виходить одна з 8.

Найбільше привабливий та доступний вік для шлюбу серед дівчат – це 25–29 років. У них уже починає з'являтися страх засидітися в дівках, тому свої вимоги до чоловіків-наречених вони зменшують до мінімуму і це полегшує пошуки судженого. Отже кожна з 8 дівчат-наречених стає під вінець. А вдови в цьому віці мають шанс на одруження вже на одну п'яту менше, ніж дівчата, їхні однолітки.

У 30–34 роки молоді жінки мають меншу схильність до шлюбу тому, що починають звикати до самотності, стають більше вимогливими до чоловіків та й привабливість їхня зменшується. Удови після 30 років більше цінуються, ніж дівиці, через досвідченість і вправність у житті (і чим далі, тим більше) і їхні шанси на одруження переважають шанси жінок без шлюбного досвіду.

У віці 35–39 років жінки, які ще не були в шлюбі, стають дружинами одна з 28; у 40–44 роки – одна з 58; у 45–54 роки – одна зі 110; у 55–64 роки – одна з 365. У всіх цих солідного і похилого віку жінок більше шансів на одруження мають вдови, як більше досвідчені в житті.

Якщо взяти співвідношення числа вдів, які одружувалися, до числа дівчат і жінок-холостячок, які теж одружувалися, то виявилось, що вдови спонукають до шлюбу чоловіків-холостяків і вдівців значно більше, ніж є пропорція між вдовами та незаміжніми жінками. Цей аспект є суттєвим, якщо взяти до уваги, що вдови раніше вже були в шлюбі, а незаміжні жінки тільки мріють про шлюб. Тобто незаміжні жінки повинні остерігатися інших таких жінок значно більше, ніж удів, утішаючи себе тільки тим, що вдів-суперниць, особливо в молодому віці, значно менше, ніж холостячок.

Також статистика Скулінга показувала, що серед чоловіків найбільше вірогідні наречені – це вдівці. Якщо в будь-якої жінки в кандидатах у наречені один вдівець і три холостяки віком 35–44 роки, то в жінки значно більша вірогідність одружитися з удівцем, ніж із будь-ким із трьох холостяків указанного віку. І чим старше вік чоловіка, тим упертішим у самотності стає холостяк і доступнішим для шлюбу вдівець. А найбільше схильні до одруження вдівці 25–34 років: якщо взяти в співвідношенні, то такого віку одружуються три вдівці, тоді як віком 45–54 роки – один. Із холостяків найбільше схильні до сімейного життя чоловіки також віком 25–34 роки. Проте після 34 років привабливість холостяка для шлюбу порівняно з удівцем значно падає. Тому жодного разу незаміжні

¹⁰¹ Иностранная жизнь. Война девич с вдовами. *Николаевская Газета*. 1914. 7 мая.

¹⁰² Шансы на замужество. *Одесские Новости*. 1898. 19, 21 сентября.

жінки віком до 39 років частіше беруть шлюб із холостяками, а після 39 років – із вдівцями. Також і вдови до 39 років частіше одружуються з холостяками, а після 39 років – із вдівцями, проте з тією різницею, що вдови віком 35–39 років частіше симпатизують холостякам, молодшим за себе років на п'ять.

Наведені в книзі Скулінга дані стосувалися шлюбної статистики щодо прогресивної на той час Великої Британії. Деяку шлюбну статистику наводив і Миколаївський статистичний комітет. Так, за даними цього комітету за 1890 рік, у місті з населенням близько 73 тис. чол. було укладено 551 шлюб. Абсолютна більшість шлюбів (434) відбулася між нежонатими чоловіками та дівчатами, а решта шлюбів (117) відбулася майже порівну між нежонатими чоловіками і вдовами (41), між вдівцями і дівчатами (38), між вдівцями і вдовами (38). Миколаївці, які протягом року уклали шлюби, мали такий вік:

	чоловіки	жінки
молодше 20 років	16	180
від 21 до 25 років	145	221
від 26 до 30 років	225	90
від 31 до 35 років	86	32
від 36 до 40 років	33	14
від 41 до 45 років	24	9
від 46 до 50 років	11	2
від 51 року і старше	11	3



Сукня нареченої
(із газетної реклами кінця XIX ст.)

Як бачимо, у Миколаєві за 1890 рік найбільше жінок шлюби укладали у віці від 21 до 25 років (221), молодше 20 років (180) і у віці від 26 до 30 років (90), а найбільше чоловіків шлюби укладали у віці від 26 до 30 років (225), від 21 до 25 років (145) і у віці від 31 до 35 років (86). Отже жінки до шлюбу вступали молодшими, ніж чоловіки. У похилому віці (від 41 року) чоловіки були значно схильніші до шлюбу, ніж жінки¹⁰³. Шлюбні можливості різних категорій чоловіків і жінок у Миколаєві не досліджувалися (як це здійснив Скулінг), якби їх здійснили вони, мабуть, суттєво б відрізнялися від лондонських, проте загальні тенденції показників, імовірно, на нашу думку, були би схожими.

Проблему одруження і жінки, і чоловіки інколи намагалися вирішити нетрадиційними способами. У Європі «Франкфуртська Газета» ще в 1738 р. опублікувала таке оголошення: «благородна молода дівчина, граційна і гарна собою, збираючись почати процес про належній за законом сто тисяч талерів, шукає нежонатого адвоката, який узявся би виграти процес,

¹⁰³ ДАМО. Ф. 216. Оп. 1. Спр. 799. Арк. 12 зв.–13.

за що отримає в нагороду її руку. Благородна дівчина при цьому зобов'язується бути люб'язною і вірною дружиною»¹⁰⁴. І чоловік, 27-річний граф Клерико де-Сен-Жермен із Франції через газету «Новое Время» пропонував російським жінкам теж розіграти його в лотерею як нареченого. Він мав намір випустити 4 мільйони лотерейних білетів ціною по 1 руб або 4 франки за кожний. Отримані так 4 мільйони франків він збирався розділити по 1 мільйону собі, нареченій (як додаток до графського титулу), газеті та роздати біднякам. Проте газети, які передрукували повідомлення про таку пропозицію, через її ексцентричність писали про неї як про черговий курйоз світського життя¹⁰⁵.

Перша російська революція 1905–1907 рр. скрізь дала поштовх певним демократичним процесам, зокрема і в жіночому питанні. Із Миколаєва 12 травня 1905 р. повідомлялося: «майбутнім зборам нашої міської думи належить висловитися з питання «про зрівняння жінок у правах на виборах в гласні, а також на земські й міські посади з чоловіками»¹⁰⁶. Проте миколаївські гласні не спромоглися (а, можливо, не схотіли) висловитися з цього питання.

Але жіноче питання було нагальним і воно виявлялося в різних сферах життя. Так, 15 червня 1905 р. на зборах міських прикажчиків бакалійник Маршов звернув увагу присутніх, що їхні клопотання на ім'я Миколаївського градоначальника мають неповноту прохань, наприклад, щодо жінок: «що стосується дівчат, які служать в кондитерських, то, отримуючи мізерне жалування за свою істинно каторжну працю, адже їм доводиться працювати з 4–5 години ранку до 12–2 години ночі, вони здебільшого закінчують дуже сумно, поповнюючи нерідко кадри «дам відомого сорту». Цього, товариші, не було б, – заявив Маршов, – якби їх так безсовісно не експлуатували свої хазяї-кондитери. У нараді наших уповноважених повинні брати участь і делегати жінок-прикажчиць, ми повинні надати їм однакові з нами загальнолюдські права»¹⁰⁷.

Проте жінки й самі намагалися боротися за свої потреби. Так, у лютому 1905 р. учениці повивальної школи при єврейській лікарні висунули старшому лікарю лікарні такі вимоги: 1) приміщення для занять повинно прибиратись і дезінфекціюватись після амбулаторного приймання хворих, а потім там починати заняття; 2) це приміщення повинно мати достатню кількість лавок; 3) ученицям, які чергують у лікарні, видавати на сніданок склянку молока і кусень хліба, а на обід – одну порцію харчів на двох; 4) понадштатним ученицям не надавати переваг перед іншими. У заяві учениць говорилося, що якщо їхні прохання протягом найближчих днів не будуть задоволені, вони вимушені будуть покинути школу. Старший лікар задовольнив їхні вимоги, а щодо харчування погодився його надавати за умови, що кожна учениця буде вносити для цього 10 коп у місяць. Учениці погодилися з такою умовою, проте визнали вимогу 10-копійчаних унесків надто дріб'язковими¹⁰⁸.

У ці роки влада і частково суспільство боролися і з революціонерами. Влада володіла цілим арсеналом репресивних заходів. Суспільство мало обмежені можливості, тому воно застосовувало навіть нетрадиційні засоби. Так, у серпні 1906 р. миколаївська газета як виразник настроїв місцевого суспільства опублікувала гумористичну відозву до жінок:

*«Чарівні громадянки! На вас дивиться вся Росія і чекає від вас великого по-
двигу. Землі її великі та багаті, проте в них панує повний безлад, що чиниться*

¹⁰⁴ Смесь. Брачные рекламы. Южанин. 1895.

¹⁰⁵ Новости газет и журналов. Розыгрыш жепиха в лотерею. Одесские Новости. 1895. 23 апреля.

¹⁰⁶ Юг. Наши корреспонденции. Николаев. Одесские Новости. 1905. 12 мая.

¹⁰⁷ Юг. Наши корреспонденции. Николаев. Одесские Новости. 1905. 16 июня.

¹⁰⁸ Там же. 13, 21 февраля.

дикобразами в чоловічій подобі, які невідомо звідки з'явилися і йменуються революціонерами («ліволюціонер» – теж саме, адже всі революціонери косять на ліве око). Вам належить здійснити велику справу, звільнити батьківщину від нашествия цих істот шляхом перетворення їх у справжній людський вигляд. Вищевказана (в лапках) прикмета допоможе вам легко відрізнити революціонера, і якщо такий вам зустрінеться, ви повинні негайно об'єкти його своїм поглядом. Якщо перший не подіє, спробуйте повторно, потім третій раз, і якщо після третього погляду революціонер не буде біля ваших ніг, застрельте мене. Підкоривши його, починайте вимагати. Тільки не вимагайте нового капелюшка, свіжої сукні, гарної брошки або ложу в театрі. Вимагайте насамперед, щоб революціонер записався в «союз руських людей». Тут йому буде кришка! А потім, як діяти, вам підкаже ваша громадянська совість і любов до батьківщини. Отже, чарівні громадянки, до справи! Нехай живуть флірти з революціонерами! Будьте мужні в боротьбі й ви переможете. Слава миколаївських громадян як ініціатори рятування батьківщини прогримить на весь світ і затьмарить славу гусей, які врятували колись Рим. Вдячна Росія спорудить вам монумент, на якому буде стояти Амур, а біля його ніг валятися з червоним прапором розтерзаний революціонер.

Миколаївські громадянки об'єднуйтеся! Геть революціонерів!

Хай живуть чарівні громадянки міста Миколаєва!»

Написав заклик і задумався: а що, як усі чарівні миколаївські громадянки дійсно займуться революціонерами?

Що ж нам – простим смертним – залишиться робити?

Гмм... Йду в революціонери!

Нескромний Спостерігач»¹⁰⁹.

Проте в миколаївському суспільстві «жіноче питання» просувалося дуже повільно. Ще в 1912 р. серед громадськості виникло питання створення міського товариства захисту жінок (на зразок чинного в Одесі), проте голос ініціаторів виявився надто слабким і цей намір не був здійснений.

Інколи жінки з метою досягти життєвого успіху й самі кидалися в сумнівні авантюри та наражали себе на великі неприємності. Миколаївська «Трудова Газета» в 1913 р. розповіла таку сумну історію. Років 20 тому зникла єдина дочка дрібного чиновника Степана Ардаліоновича Куренкова вихованка гімназії красуня Олена. Убиті горем батьки похилого віку Степан Ардаліонович і Авдотья Микитівна безрезультатно шукали улюблену дочку по всьому місту, об'їхали губернію, увесь Південь. У кожній миколаївській сім'ї обговорювали біду шановних Куренкових, яка обростала всякими легендами. Найбільше популярними були: Олена кинулась в Інгул (знайшлися й такі, що начебто бачили це на власні очі), або – вона таємно виїхала пароплавом до Криму.

Ішли роки, Куренкови старіли, проте кожної неділі в церкві перед обіднею Авдотья Микитівна купувала просвірку, а Степан Ардаліонович заходив на клірос і на клаптику паперу чітким канцелярським почерком писав: «За упокій душі раби Божої Олени». А минулого року подружжя старих Куренкових один за одним померли.

Виявляється Олена не загинула, вона дійсно поїхала в Крим. Незадовго до того вона познайомилась із відомим у Криму й на Кавказі греком Дессона, який зачарував її еле-

¹⁰⁹ Воззвання громадянина Нескромного Наблюдателя к предстпшым гражданам города Николаева. *Николаевская Газета*. 1906. 20 августа.

гантним поводженням і щедрими подарунками. Олена покохала його, як тільки здатна кохати пристрасна дочка Півдня.

А далі життя Олени газета описувала так: «сліпо довіряючи, беззавітно кохаючи, вона беззаперечно підкорилася, безрозсудно, за першого ж бажання негідника, попрямувала за ним. А він, підстаркуватий лев інтернаціональних шантанів, король золотого сутенерства, один із найбільших експортерів ринку білих рабинь, одразу відчув у Олені той матеріал, те джерело, яке зможе в найкоротший час забезпечити йому його старість і спокій.

Обережно, немов цінну фарфорову вазу, привіз Дессона Олену в Ялту і поселився з нею на фешенебельній віллі свого друга, професійного маклера з торгівлі коханням.

Із бідної, напівзлиденної обстановки мілкого чиновника казначейства Олена опинилася в розкішних вітальнях і прямих шовкових будуарах кокоток вищої марки. Це п'янило. Запаморочилася голова.

І з цього почалось. Почалася карколомна кар'єра жінки, яка розміняла почуття на золото. Пронеслися роки, міста і люди, рікою лилося золото. Кавказькі курорти змінювалися на зиму в туманному Петербурзі.

Російські та закордонні експresi мчали щасливицю з Пітера у Відень, Париж, Німечку, Монте-Карло, Баден і назад у Росію: Варшава, Москва, Нижній, Волга, Урал і далі великим Сибірським шляхом на далекий хижацький Схід, де вдалині від центрів люди навісніли, купаючись у вині, умираючи в чіпких лапах пороків усіх країн і народів.

1901 рік (китайська військова кампанія) застає Олену в Харбіні в зеніті своєї кар'єри. Її знають по всьому Сибіру, про неї говорять від Уралу до Амуру.

Потім настає період такого ж карколомного падіння. Олена хвора. Повернутися до Росії немає коштів. Насилу вона дістається до Владивостока. Там уже доводиться найнятися в простий шантан. Тут її застають 1904–1905 рр. Проте часи щастя начебто знову повернулися. Знову гроші, багато грошей, знову гуляння... проте недовго. Ляоян, Мукден, Артур¹¹⁰ – і країна розорена. Із цього часу і починається вже остаточне падіння. Ресторани, мебльовані кімнати і врешті прибережні шинки для матросів. Знову хвороба, і Олена їде в Росію вже не експресом, а пароплавом на зібрані командою гроші».

Так Олена опинилася в рідному Миколаєві. Її бідну і хвору можна було зустріти ввечері на Соборній вулиці. Свою розповідь про Олену газета закінчує так: «рядова пристаркувата повія. Висока, тонка, із зім'ятим сірим обличчям, запалими очима, облямованими темними фіолетовими колами, брудна і розпатлана, із хриплим і хворобливим голосом»¹¹¹.

У 1913 р. Миколаївська міська дума отримала від ради Петербурзького клубу Жіночої Прогресивної партії листа від 19 листопада, у якому говорилося: «Жінки зацікавлені в усіх галузях міського господарства. Їм більше, ніж чоловікам близькі питання охорони здоров'я й освіти. Гігієнічна квартира, упорядковане водопостачання, каналізація, дорожнеча, неякісність і фальсифікація харчових продуктів ближче і безпосередньо відчують жінки та є для господині питанням здоров'я і навіть життя членів її сім'ї. У народній освіті, у її становленні та поширенні матері зацікавлені також не менше батьків. Ми не знайдемо жодної галузі міського господарства, яка була б чужа жінкам. Це все взято до уваги в Америці і в багатьох європейських країнах, і жінки в них залучені до активної участі в місцевих самоуправліннях. Вони мають активні та пасивні права в муніципалі-

¹¹⁰ Місця поразки Російської імперії в Російсько-японській війні – *авт.*

¹¹¹ Темный Николаев. Николаевская Напа. *Трудовая Газета*. 1913. 17 марта.

татах в Англії, Швеції, Норвегії, Данії. Зважаючи на благо міського населення, його необхідно розв'язати негайно на користь жінок і в Росії».

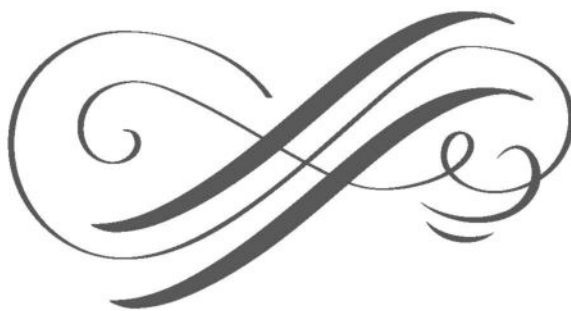
Тому Петербурзький клуб Жіночої Прогресивної партії звертався до Миколаївської міської думи з проханням «висловитися за поширення на жінок активних і пасивних виборчих прав у місцевому самоуправлінні й сприяти проведенню відповідних законів через законодавчі установи».

Чоловіки, які являли собою всю міську владу, на це звернення жінок відреагували постановою міської управи від 14 березня 1914 р. так: «беручи до уваги, що порушені Петербурзьким клубом Жіночої Прогресивної партії питання не входять до кола відання міського управління, залишити заяву ради клубу без наслідків»¹¹².

У роки Першої світової війни жінки все активніше брали участь у громадському житті, у багатьох сферах повноцінно замінили чоловіків, надавали суттєву допомогу воїнам на фронті й у тилу. Проте й найбільше страждали від загальної соціально-економічної кризи.

Після Лютневої революції в Росії всюди відбулася зміна влади. Почалися певні демократичні процеси. У Миколаєві паралельно з думою почали функціонувати Громадський комітет і Рада робітничих і військових депутатів, які претендували на владу. Жінки міста почали об'єднуватися в різні громадські організації, наприклад профспілку сестер милосердя. На зборах дружин запасних чинів армії та флоту під головуванням пані Костенко утворили Союз жінок Миколаєва. До його складу від жіночих організацій та жіночої частини змішаних організацій обирали своїх представниць. Так, від жінок-лікарів делегували Р. К. Куперман і Ю. М. Ємельянову, Товариство одонтологів – Гельфенбейн і Склярську, від дружин-солдаток – Сильковську, від дружин матросів – Крапивницьку, від дружин офіцерів – Голосевич.

16 серпня 1917 р. відбулися вибори в так звану «демократичну» міську думу, у якій серед гласних уперше з'явилися кілька жінок: лікарка Ганна Григорівна Кенігсберг (від єврейського об'єднаного комітету), педагоги Віра Іванівна Сапожникова (від есерів) і Софія Захарівна Мандельштам (від есдеків-меншовиків). Жінки прагнули влади й почали займати в ній певні позиції. Усім своїм минулим жінки заслуговували брати свою долю у свої руки.



¹¹² ДАМО. Ф. 216. Оп. 1. Спр. 1626. Арк. 216–216 зв.





Пів години з Венерою і решта життя з Меркурієм

Проституція як ремесло сексуальної торгівлі жінок своїм тілом для отримання винагороди відома з прадавніх часів, її часто називають найдревнішою професією. Уже тоді виникли публічні доми розпусти (борделі), а проституція супроводжувалася специфічними хворобами, що передавалися статевим шляхом. Термін «проституція» виник від латинського слова *prostitere* – «виставляти», одні дослідники вважають, що мають на увазі «виставляти ганьбу», інші – показувати оголені сексуально привабливі частини тіла, зокрема «виставляти, демонструвати статеві органи», є й інші трактування.

В Україну венеричні хвороби (насамперед сифіліс, «французька хвороба») прийшли в кінці XV ст., коли вони проникли із Заходу в Польське королівство і Велике Литовське князівство, до складу яких тоді входила Україна, і спочатку називалися «франца», або в народі – «пранці». Завоювавши в кінці XVIII ст. Південь України, Російська імперія колонізувала його військовими, переселенцями, а також... певними хворобами, зокрема венеричними. Так, у Миколаїв венеричні хвороби занесли будівничі верфі та міста, а також військовослужбовці (насамперед моряки) із Росії, де ці хвороби вже мали значне поширення.

Відомо, що перша в Російській імперії спеціалізована венерологічна лікарня була створена в 1763 р. у Санкт-Петербурзі («секретна» лікарня для хворих «франц-венерією»), на початковому етапі деякий час її очолював видатний український лікар-учений Данило Самойлович. Він же потім завідував і першим на території теперішнього Миколаєва медичним закладом – Вітовським військовим госпіталем для поранених і хворих.

Ще в кінці XVIII – на початку XIX ст. у Чорноморському флоті серед усіх захворювань усе помітніше почали поширюватися венеричні хвороби. У Миколаєві цей процес особливо розпросторювався після Російсько-турецької війни 1828–1829 рр., коли в місті значно збільшилася кількість військово-морських службовців. На початку 30-х років XIX століття захворюваність перетворилася на певну проблему для військово-морського командування і місцевої цивільної влади.

Головному командирові Чорноморського флоту і портів і одночасно Миколаївському і Севастопольському військовому губернатору адміралові О. С. Грейгу повідомили, що в Миколаївський та Севастопольський морські госпіталі «поступає значна кількість хворих нижніх чинів на венеричні [«любострастные»] хвороби, уражених так, що в обох цих закладах утримують таких хворих до 160 чоловік, окрім тих, які ще виявляють у різних палатах». Грейг, «беручи до уваги, що приховування цієї зарази, руйнуючи людину, що нею вражена, призводить до нездатності в подальшому служити і позбавляє уряд одночасно людей, проте ще більше, що чини, які приховують цю згубну хворобу в надії на позбавлення від неї власними засобами, передають її іншим і так примножують кількість заражених», циркулярним приписом у жовтні 1831 р. начальникам ластових і робітничих екіпажів розпорядився, щоб нижні чини «підлягали щодо цього уважному огляду через медичних чиновників і якщо хтось із людей цих виявиться враженим венеричною хворобою, то щоб такий відразу відправлявся в госпіталь для лікування, допитаний перед відсиленням, через зв'язок із якою саме жінкою він заразився, для негайного пові-

домлення про те поліції, яка має на цей випадок потрібні настанови»¹. Так у Миколаєві почалися регулярні медичні огляди нижніх чинів флоту і виявлення в місті повій.

Тоді ж, 21 жовтня 1831 р., міська поліція направила в місцевий морський госпіталь 7 хворих на венеричні хвороби дружин морських військовослужбовців і було повідомлено, що «із такими ж хворобами в значній кількості ще направлять». Проте в госпіталь через нестачу в ньому відповідних умов для жінок їх не прийняли. На запит господарської експедиції Управління Чорноморського флоту і портів контора госпіталю відповіла, що такі жінки «сумнівної поведінки, які незважаючи на свої зараження приватно віддаються мерзотному пороку і передають це зло іншим; тому вони й потребують для розміщення особливого відділення і прислуги з жінок», чого при госпіталі немає. Головний доктор² флоту М. І. Врачко також повідомив: «служительських дружин, на яку би вони хворобу не страждали, належить приймати в госпіталь і лікувати казенними медикаментами безплатно; і що через брак при госпіталі жіночого лазарету увійшов він із поданням до Тимчасового Розпорядчого Комітету³ про утворення при госпіталю особливого відділення для розміщення венеричною хворобою вражених жінок, які морському відомству належать, із відповідними для них жіночою прислугою та іншими госпітальними речами; а для жінок, такою хворобою вражених і не підпорядкованих морському відомству, наказати заснувати в місті особливий лазарет під розпорядженням Миколаївської міської поліції»⁴.

Розпорядчий комітет у грудні 1831 р. розпорядився морському госпіталеві приймати на лікування хворих жінок із сімей службовців морського відомства, а міській владі влаштувати лікарню для жінок, які не належали до таких сімей. Проте міська поліція разом із думою відповіли морському відомству, що місто не має коштів для утворення й утримання лікарні та запропонували утворення лікарні відкласти «до влаштування тут міських богадільні, виховного будинку та інших корисних закладів».

У грудні 1833 р. новий командир Чорноморського флоту і одночасно військовий губернатор М. П. Лазарев за пропозицією головного доктора флоту М. І. Врачка наказом підтвердив для виконання циркулярний припис О. С. Грейга щодо систематичних медичних оглядів нижніх чинів флоту і виявлення в місті повій.

Із початку 30-х років XIX ст. при Миколаївському морському госпіталі почали діяти спеціальні ізольовані чоловіче і жіноче венеричні відділення. Лікування виявлених венерично хворих чоловіків і жінок цивільного стану (які не належали до військово-морського відомства) здійснювалося в домашніх умовах і тільки в тяжких гострих, загрозливих для життя випадках поліція відправляла хворих у госпіталь, який у поодиноких випадках, «через важливість події», приймав їх на лікування⁵.

Після тривалого зволікання нарешті в 1838 р. у Миколаєві була відкрита міська лікарня всього на 3 ліжка. У цій лікарні, згодом розширеній до 10 ліжок, а в 1861 р. – до 35 ліжок, венеричні хворі лікувалися в поодиноких випадках. Проте виявлених у місті хворих повій вимушено почали лікувати в морському госпіталі.

¹ Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). Ф. 230. Оп. 1. Спр. 155. Арк. 20–20 зв.

² Лікарі, які в морському відомстві займали найвищі медичні посади (на флоті, в госпіталі), мали звання «головний доктор», поряд із цим певний період були й «головні лікарі», проте їхні посади відповідали тільки рівню завідувачів медичною частиною госпіталю.

³ На час тривалих у період 1830–1833 рр. відряджень із державних справ губернатора О. С. Грейга в Петербург цей комітет колективно виконував обов'язки Миколаївського і Севастопольського військового губернатора.

⁴ ДАМО. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 155. Арк. 5.

⁵ Див.: Єрмілов В. С. Медицина дорадянського Миколаєва: монографія. Миколаїв, 2021. С. 196–197.

У морському відомстві вже тоді, мабуть, відвідини повій уважали звичайною справою для нижніх чинів, а уникнення цих відвідувань викликало навіть підозру. Так, наприклад, у наказі Головного командира Чорноморського флоту М. П. Лазарева від 19 червня 1841 р. йшлося про виявлення серед нижніх чинів сектантів-скопців і констатувалося, що «це зло не інакше могло вкратися між нижніми чинами, як від ослаблення нагляду за тими, хто притримувався такої згубної секти, із боку командирів, які, мабуть, були обдурені хорошою поведінкою їх і не заглиблювалися в причини їхнього особливого утримання». Під «особливим утриманням» тут, мабуть, мали на увазі статеве утримання. Адмірал Лазарев наказав начальникам морських підрозділів зобов'язати ротних командирів і фельдфебелів суворо стежити за способом життя нижніх чинів, а медикам частіше оглядати нижніх чинів, зокрема і спостерігати, «чи не вдаються вони до засобів із виснаження себе надмірним утриманням»⁶. Така ситуація в морському відомстві сприяла розвитку проституції. Отже, через поширення відвідувань з боку нижніх чинів повій надзвичайно актуальними в місті ставали адміністративний та медичний нагляди за повіями.

Спочатку медичний нагляд за повіями здійснювали морські лікарі, а в кінці 40-х – на початку 50-х років XIX ст. огляд повій у Миколаєві здійснювали городовий лікар⁷ Сава Павловський та городова повивальна бабка Амалия Ходикова. Результати здійснених оглядів вони регулярно доповідали міській поліції. Зі свого боку поліція списки повій із результатами їхніх оглядів щотижня і щомісяця подавала в канцелярію військового губернатора.

Так, станом на 31 грудня 1849 р. у списку повій було 16 жінок: 7 миколаївських міщанок, 6 солдатських дочок, 1 поселянка, 1 козачка, 1 солдатка. Дві з цих повій хворі на венеричні хвороби перебували на лікуванні в міській лікарні (лікування повій здійснювалося також і в морському госпіталі).

Протягом 1850 року кілька жінок зі списку повій із різних причин вибули, кілька з'явилося нових, у грудні цього року в списку повій перебувало 18 жінок⁸.

Також щомісячно головний доктор морського госпіталю подавав у канцелярію губернатора список осіб, яких направили на лікування із захворюваннями на венеричні хвороби. Так, наприклад, у списку за жовтень 1850 р. зазначено 5 чоловіків (3 матроси 35-го флотського екіпажу, 1 майстровий 15-го робітничого екіпажу і 1 відпускний рядовий Віленського егерського полку). У цьому списку зазначено, що матроси заразились у міських будинках розпусти, майстровий – від таємної повії у лавці на Поповій Балці, а рядовий – «у Богоявленську від дівки Олександри»⁹.

До венеричних хвороб уже тоді зараховували гонорею (мала ще назви перелой, або трипер), м'який та твердий шанкри й сифіліс. Ці інфекційні хвороби не створювали імунітету в організмі людини, тому ними могли заразитись і хворіти повторно. Часто хворі мали одночасно кілька венеричних захворювань, наприклад, сифіліс і гонорею. І якщо хворі на гонорею і м'який шанкр піддавалися лікуванню (твердий шанкр мав сифілітичне походження), то хворі на сифіліс виліковувалися тільки на першій стадії захворю-

⁶ Приказы Главного командира. 1841. Николаев, [без року видавця і нумерації сторінок].

⁷ Посада городового лікаря у Миколаєві спочатку була введена в лютому 1831 р. управлінням Чорноморського флоту і портів, а потім офіційно положенням Комітету Міністрів у травні 1834 р. Городовим лікарем місцева влада призначала одного з міських лікарів. Основними функціями городового лікаря були медико-поліцейські та судово-медичні. У вільний від цих обов'язків час городовий лікар надавав медичну допомогу жителям міста, зокрема на початковому етапі функціонування міської лікарні городовий лікар був її єдиним ординатором. Виконував також інші медичні функції. Посада городової повивальної бабки теж була офіційною.

⁸ ДАМО. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 437. 122 арк.

⁹ Там само. Спр. 599. Арк. 16.

вання та й то не завжди, а при другій і третій стадіях, коли організм значно вражався, лікування було лише симптоматичним і паліативним. Короткого статевого акту чоловіка-клієнта з хворою повією («пів години з Венерою») було достатньо, щоб заразитися венеричною хворобою. Назву венеричні хвороби отримали від Венери – богині краси та кохання в давньоримській міфології. Тривалий час лікування, особливо сифілісу, здійснювалося препаратами зі ртуттю (хімічний елемент *mercuru*, *меркурій*) протягом життя («решта життя з Меркурієм»). Із тієї ж давньоримської міфології відомо, що Меркурій – найбільше рухливий бог, як крапелька ртуті, що відповідало значній рухливості захворюваності на венеричні хвороби в епідемічному і клінічному аспектах.

Венеричні хворі, особливо в перші десятиліття існування міста, не завжди зверталися до лікарів, а часто намагалися отримати допомогу в місцевих знахарів/знахарок, що тільки шкодило таким хворим. Як це відбувалося в Миколаєві ми документальних даних не маємо. Проте є опис такого лікування венеричних хвороб на початку 40-х років XIX ст. в Одесі, що, на нашу думку, тоді мало відрізнялося від лікування в Миколаєва. У «Медичній статистиці Одеси за 1842 рік» читаємо: «хворі, з невігластва або упереджень доручають себе лікуванню фельдшерів, аптечних учнів, навіть бабок, та інших подібних емпіриків. Засоби, що вживають вони, є зовнішнє накладання мазей з червоного ртутного окису і примочок із синього купоросу або внутрішнє вживання різних декоктів і спиртного розчину сулеми подібно «фан-світенової рідини», які дають без будь-якої міри та обережності на велику шкоду хворому. Попри всю пильність медичного начальства до цього часу гніздиться ще це зло, підтримуване шарлатанством, яке ховається в різноманітності населення. Усі промишляють різними секретними засобами, однаково шкідливими для здоров'я». Ще в 1862 р. миколаївський морський лікар Г. К. Гіммельрейх писав: «Особливо тяжкі наслідки лікування людей від тих, хто не має поняття про медицину, ми бачимо при венеричній хворобі»¹⁰.

Спочатку і тривалий час проституція в Російській імперії законодавчо переслідувалася. Утримувачок борделів, повій та сутенерів затримувала поліція, їх арештовували, штрафували, ув'язнювали, висилали до Сибіру тощо. Згідно зі «Статутом благочиння» 1782 р. у Російській імперії було заборонено створювати та утримувати будинки розпусти. Повією (проституткою) визнавалась «усяка жінка, яка промишляла торгівлею своїм тілом, згодна за відому винагороду на статевий зв'язок із будь-ким, хто цього забажає». Про ситуацію, яка склалася в країні до середини XIX ст., пізніше тимчасовий виконувач обов'язків Миколаївського городского лікаря морський лікар К. Л. Карасевич писав: «досвід показав, що найнебезпечнішим джерелом венеричної зарази є проституція, яка ховається в таких видах і таких прошарках суспільства, у яких адміністративне переслідування було або неможливим, або потребувало величезних затрат капіталу і особливих людей». Отже законодавчо побороти проституцію не вдавалося і її вимушена легалізація із метою контролю почалась у 40-х роках XIX століття. Проте верховна влада Росії з репресивними поглядами та практикою державного управління ще тривалий час намагалася повернутися до законодавчого переслідування проституції. Так, уже в 1868 р. Державна Рада відмовилася розглядати питання про порядок і способи організації нагляду за проституцією тому, що «розпуста, перетворена в ремесло, є дією протизаконною, а тому може бути тільки караною, проте не регламентованою». І все ж закордонний і вже власний досвід показували, що каральні методи не ліквідують проституцію і з нею доводиться змиритись і намагатися хоч якось контролювати. Тому ще 29 травня 1844 р.

¹⁰ Там само. Спр. 4681. Арк. 3.

міністр внутрішніх справ затвердив правила для власниць борделів і публічних жінок, якими їх офіційно визнали та спробували врегулювати їхнє ремесло. Карасевич писав: «були дозволені будинки терпимості з тою метою, щоб згрупувати в одному місці відоме число причетних осіб і тим полегшити нагляд за проституцією. Але той же досвід доказав, що відкриті публічні будинки ні в кого не викликають довіри і тому таємна проституція продовжувала розвиватися в жахливих розмірах, загрожуючи суспільству серйозною небезпекою»¹¹. У подальшому верховна влада і влада на місцях намагалися врегулювати проституцію в адміністративному, поліцейському і медичному аспектах. Виникла необхідність у великих містах утворити спеціальні органи з контролю як легальної, так і таємної проституції.

На виконання циркуляру міністра внутрішніх справ усім губернаторам від 26 жовтня 1851 р. Миколаївський військовий губернатор уже 20 грудня 1851 р. розпорядився створити в місті «Комітет для вживання заходів проти сифілітичної хвороби», згодом перейменований у «Лікарсько-поліцейський комітет». У склад комітету ввійшли поліцеймейстер міста, один із чиновників поліції, городовий лікар, по одному лікарю від морського і сухопутного відомств, акушерки городова і морського госпіталю. Медичний огляд повій для виявлення хворих на венеричні хвороби щотижня здійснювали члени комітету морський лікар В. Ф. Певницький та городовий лікар С. А. Павловський (який вже кілька років займався цією справою). Тепер у рамках діяльності спеціального комітету вже на початку 1852 р. під час огляду публічних жінок вони виявили 11 хворих на венеричні хвороби та 4 під сумнівом щодо захворювання. Усіх їх залишили в міській лікарні для лікування. Публічних жінок та їх список у комітет направляла поліція, яка й вела реєстр повій. Якщо якась жінка з цього списку на черговий медичний огляд не з'являлася, комітет повідомляв про це поліції для вживання примусових заходів.

Станом на січень 1853 р. у місті вже було зареєстровано 53 повії. Діяли 2 із дозволом поліції публічні заклади. Проте комітет повідомляв військовому губернатору, що в місті є й таємні притони, зокрема дружина майстрового Абрама Браїловського утримувала такий притон, у якому солдатська дочка Настя Мастеренкова більше року проживала і займалася розпустою. Також комітет повідомляв, що якщо серед зареєстрованих повій публічних закладів венеричні хвороби траплялися не часто – не більше в одній жінки за два місяці, то серед виявлених поліцією таємних повій за короткий час медичним оглядом встановлено 12 хворих¹².

У період Східної (Кримської) війни у Миколаєві значно збільшилася кількість військових і відповідно публічних жінок, особливо таких, які таємно займалися розпустою. Після війни місто стало депресивним, загострення в ньому соціально-економічного стану штовхало багатьох бідних жінок на шлях торгівлі своїм тілом і проституція розвинулася ще більше. Цьому розвитку сприяла й ситуація в морському відомстві. Адже після війни Росії заборонили мати Чорноморський флот, що призвело до значного скорочення морських військовослужбовців, зокрема і в Миколаєві. Зменшення кількості нижніх чинів сприяло поліпшенню умов їхньої служби та побуту і це, як не дивно, стало однією з головних причин збільшення венеричної захворюваності. У звіті директора Медичного департаменту Морського міністерства К. О. Розенбергера за період із 1 січня до 1 листопада 1857 р. щодо сифілітичної хвороби йшлося: «враження цією хворобою, які незважаючи на постійні заходи, що застосовуються для викорінення її, не перестають проявля-

¹¹ Там само. Спр. 7792. Арк. 2.

¹² Там само. Спр. 1070. 33 арк.

тися в різних видозмінах на значній кількості людей у командах і в минулому році були не менше численними в усіх портах». А в звіті Розенбергера за період із 1 листопада 1857 р. до 1 листопада 1858 р. зазначалося, що кількість хворих на сифіліс у російському флоті, незважаючи на подальше скорочення загального числа нижніх чинів, збільшилася проти минулого звітнього періоду на $8\frac{1}{4}$ %. У Миколаєві відношення числа хворих на сифіліс до числа всіх здорових становило 1:26 і було значно кращим, ніж таке відношення в Ревелі (1:8), Таганрозі (1:10), Севастополі (1:14), Кронштадті (1:14), Архангельську (1:19) і гіршим, ніж в Астрахані (1:30), Петербурзі (1:36) і Свеаборзі (1:74). Розенбергер зростання кількості венеричних хвороб пояснював недостатністю противенеричних заходів, а також «благодіяльним впливом на загальний стан здоров'я нижніх чинів поліпшення фізичного побуту матроса, який у цьому побуті, без сумніву, має більше спонукання до статевих насолод, ніж раніше, коли був менше ситий, менше позбавлений виснажливих робіт і менше захищений від шкідливих впливів, що породжують інші хвороби, які позбавляють, принаймні на певний час, можливості зараження сифілісом. До цього слід додати ще й те, що в колишній час матрос, при меншому дозвіллі й менших коштах для придбання вина, мав менший потяг до розпусти»¹³. Отже, роботи Миколаївському лікарсько-поліцейському комітетові додалося. До його складу тепер входили городовий лікар, начальник місцевої жандармської команди, лікар і чиновник морського відомства, чиновник від поліції та 2 городові акушерки. Здійснені заходи морського відомства дали певний результат. Так, у звіті за 1859 р. (із 1 листопада 1858 р. до 1 листопада 1859 р.) Розенбергер зазначає, що захворюваність на сифіліс у Миколаєві (1:34) проти минулого звітнього року зменшилася на понад четвертину. Зокрема, в 11-му робочому екіпажі чисельністю понад 1 000 чол. захворіли на сифіліс усього 3 чол., а у флотських екіпажах 40-му і 42-му – по одному, у 36-му – не було жодного хворого. Покликаючись на інформацію з Миколаєва, Розенбергер ці позитивні дані пояснював такими причинами: «у робочому екіпажі люди здебільшого одружені, а решта – літні та осілі; частково – суворий нагляд і увага командира до морального спрямовування довіреної йому команди. Впливу останнього із зазначених причин приписується захист команд від зарази в зазначених трьох флотських екіпажах»¹⁴. Проте вже в 1860 р. захворюваність на сифіліс у Миколаєві збільшилася (1:24) і це пояснювалося тим, що «жінки, які таємно промишляють розпустою, вислизують із поля медико-поліцейського нагляду; окрім того багато прибуло тут хворих нижніх чинів, які повернулися з відпусток». Як і в попередні роки, у хворих здебільшого виявляли первинну форму сифілісу у вигляді виразок, які влітку супроводжувалися паховими бубонами, що часто набувало гнійного перебігу. Лікування цієї форми здійснювалося в короткі строки та доволі успішно, за винятком гнійних ускладнень, які затримували лікування. Вторинний сифіліс траплявся значно рідше з переважанням виразок у горлі та кондиломами. Третинна форма сифілісу виявлялася надзвичайно рідко. Серед інших форм венеричних хвороб діагностували гонорею (перелой), але значно меншою мірою, ніж сифіліс. Проте в 1860 році 10 хворих мали гонорейне запалення очей, зокрема 5 хворих цілком вилікували, у 2 залишився порочний стан очей, 1 втратив зір на обидва ока, а 2 хворих продовжували лікування із непередбачуваним позитивним результатом¹⁵.

¹³ Отчет директора Медицинского департамента Морского министерства действительного статского советника Розенбергера за 1857 год. *Морской Сборник*. 1858. № 5. С. 56–57; Отчет директора Медицинского департамента Морского министерства действительного статского советника Розенбергера за 1858 год. *Морской Сборник*. 1859. № 3. С. 63–64.

¹⁴ Отчет директора Медицинского департамента Морского министерства действительного статского советника Розенбергера за 1859 год. *Морской Сборник*. 1860. № 4. С. 480–481.

¹⁵ Отчет по Медицинскому управлению Морского министерства, представленный Генерал-штаб-доктором д. с. с.

У наступні роки рівень захворюваності на венеричні хвороби нижніх чинів морського відомства підвищувався й далі. Як одну із суттєвих причин такого стану в Миколаєві, пояснювали тим, що військові кораблі все частіше почали заходити в Одесу, де матроси здебільшого і заражалися, адже на той час у цьому місті «ніякого немає нагляду за публічними жінками»¹⁶.

Захворюваність на венеричні хвороби нижніх чинів турбувала і військово-сухопутне відомство. Згідно з циркуляром Інспекторського департаменту Військового міністерства командир Подольського піхотного полку, що дислокувався в Миколаєві, 23 грудня 1860 р. відрядив до складу лікарсько-поліцейського комітету одного з батальйонних лікарів і офіцера. Огляд повій лікарі-члени комітету здійснювали при закладах розпусти¹⁷.

У морському госпіталі почалося кваліфіковане лікування хворих на венеричні захворювання, які належали до морського відомства. Його здійснював морський лікар Я. В. Юхницький. Уже на третьому засіданні щойно утвореного Товариства морських лікарів Миколаєва 15 травня 1859 р. він доповів про свої спостереження щодо лікування венеричних хворих дискусійними методами, а 4 січня 1860 р. зробив докладний звіт про результати лікування венеричних хворих у госпіталі. Із того часу майже кожного сезону діяльності Товариства (у міжнавігаційний період із жовтня до травня) на його засіданнях розглядали питання лікування і боротьби з венеричними хворобами та стан проституції в місті.

Уже в другому сезоні діяльності Товариства морських лікарів на засіданні 2 грудня 1860 р. В. Ф. Певницький прочитав статтю «Поліцейські заходи проти поширення венеричних хвороб, чи досягають вони цілі?», у якій доводив недостатність цих заходів і давав кілька відповідних порад. А на засіданні 16 грудня 1860 р. Я. В. Юхницький у зв'язку з поширенням на той час у медичному середовищі думки, що начебто віспощення має лікувальний ефект при венеричних захворюваннях, доповів про своє проведене в госпіталі трьохмісячне дослідження з віспощення 15 сифілітичних хворих, яке показало лікувальну нікчемність цього методу, на підставі чого лікар зробив обережний висновок: «хоч віспенною отрутою і можна інколи виліковувати сифілітичні хвороби, проте засіб цей не завжди правильний і до того ж небезпечний». На засіданні 1 лютого 1861 р. Юхницький прочитав записку під заголовком «Кілька слів про проституцію», де розглянув чинні заходи з попередження венеричних хвороб, оцінив їх як недостатні та запропонував цілий комплекс інших заходів. Миколаївський військовий губернатор Б. О. Глазенап, який був присутній на цьому засіданні як почесний гість Товариства, пожалкував, що не був присутнім на попередніх засіданнях, де розглядали питання боротьби з венеричними хворобами та проституцією, і сказав, що в Миколаєві створюється комітет з нагляду за проституцією [повторно] і якщо заходи цього комітету, які затверджує вища влада, виявляться недостатніми, то він скористається пропозиціями Юхновського¹⁸.

Завідувач венерологічного відділення госпіталю Юхницький на одному із засідань Товариства морських лікарів у кінці 1863 р. зробив доповідь про лікування хворих чоловіків за період із 1 листопада 1862 р. до 1 листопада 1863 р. За цей період на лікуванні перебували 611 хворих, що на 107 чол. більше, ніж за минулий звітний період. Найбільше хворих надходило влітку і взимку, а найменше – в кінці зими та на початку весни, що по-

Розенбергером за 1860 год. *Морской Сборник*. 1861. № 3. С. 131–134.

¹⁶ Отчет по Медицинскому управлению Морского министерства за 1863 год, представленный флота Генерал-штаб-доктором тайным советником Розенбергером. *Морской Сборник*. 1864. № 9. С. 77.

¹⁷ ДАМО. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 3901. 9 арк.

¹⁸ Фидорович. Обзор деятельности Общества морских врачей в Николаеве в течение 1860–1861 года. *Медицинские Прибавления к Морскому Сборнику*. СПб., 1862. Выпуск второй. С. 40–46.

яснювалося, як і в минулі роки, деяким утриманням від розпусти в цей час із релігійних причин – говінням і постом. За кількістю найбільше хворих поступило з морських команд, потім – із сухопутних частин. У госпіталь почали надходити хворі з міщан і селян, які до цього намагались уникати лікувальних закладів, що свідчило про появу довіри до кваліфікованого лікування в госпіталі. Таких хворих було би більше, якби плата за лікування в госпіталі цивільних була доступнішою для бідних. У 191 хворого виявили перелой (що значно переважало кількість таких хворих у минулі роки), у 141 хворого – м'який шанкр, у решти хворих – сифілітичні захворювання. Під час опитування хворих про джерело зараження більшість із них заявила, що мали зв'язок із невідомими їм жінками в Спаську, на базарі, на бульварі, у різних шинках, на підставі чого Юхницький зробив висновок, що головною задачею поліції «має бути видалення розпусти з публічних місць, тобто з площ і вулиць, і зосередження її в межах відомих публічних будинків, за якими може бути встановлений правильний і точний нагляд»¹⁹.

У кінці 1865 р. Юхницький на одному із засідань Товариства морських лікарів зробив докладну доповідь (проілюстровану багатьма історіями хвороби) про лікування хворих у венерологічному відділенні за період із 1 листопада 1863 р. до 1 листопада 1864 р. За цей період хворих у відділенні було 747 (65 чол. залишилися з минулого періоду і 683 чол. поступили в звітний період). Із усіх цих хворих 668 чол. одужали, 3 чол. померли і на 1 листопада 1864 р. у відділенні залишилися 76 чол. Хворі поступили із 1-го, 2-го, 3-го зведених флотських екіпажів та інших різних невеликих команд морського відомства – 348 чол., із портового екіпажу – 60 чол., із портового кадру майстрових і робітників – 19 чол., із розквартированих у місті військ сухопутного відомства – 235 чол., із відставних чинів – 15 чол., із цивільних жителів міста – 5 чол. Усі венеричні хворі становили: із трипером (перелой, гонорея) – 180 хворих, зокрема 3 випадки бленореї (гонорейне запалення очей); із шанкрами – понад 280 хворих (близько 150 ускладнених трипером або бубоном); Юхницький окремо виділив хворих із бубонами (запалення лімфатичних залоз) як ускладнення шанкрів – понад 140 хворих; із 145 хворих сифілітичними враженнями 22 чол. страждали на захворювання горла несифілітичного походження, проте мали ознаки сифілісу в минулому; решта сифілітичних хворих мали «конституціональні припадки» – тобто враження різних органів і систем організму. Проте всі венеричні хворі мали різні патологічні ускладнення, тому потребували комплексного лікування як основного захворювання, так і ускладнень.

Лікування венеричних хворих тривало від одного місяця до кількох місяців, в окремих випадках навіть більше року. При всіх венеричних захворюваннях, особливо при сифілісі та сифілітичному шанкрі, зовні та внутрішньо застосовувалися ртутні препарати (мазі, сулема, каломель). Окрім традиційного для тих часів лікування (загальні та місцеві ванни й припарки, банки, п'явки, мушки, примочки та впорскування різних розчинів, припікання, малі хірургічні операції тощо), морський лікар Юхницький одним із перших у вітчизняній венерологічній практиці почав застосовувати ще й метод лікування електричним струмом – «фаредизацію», послуговуючись для цього «електромагнітним індуктивним снарядом Штерера».

Усіх хворих у госпіталі опитували про джерело зараження, проте відповідати згодилися всього 225 чол. Із них 143 чол. не зізналися, від кого заразились, зокрема 120 хворих заявили, що вони були дуже п'яні й тому не пам'ятають, де і від кого були заражені; 23

¹⁹ Фьодорович. Обзор деятельности Общества морских врачей в Николаеве в течение 1863–1864 года. *Медицинские Прибавления к Морскому Сборнику*. СПб., 1866. Выпуск шестой. С. 36–41.

хворих заявили, що вони заразилися в шинках Спаська, Лісків, на Бульварі від невідомих їм жінок; 25 хворих зізналися про зараження в домах розпусти; ще 25 хворих повідомили про зараження в інших містах і селах; 6 хворих уважали, що були вражені хворобою від своїх дружин; 3 хворих повідомили, що заразились у приватних будинках міста.

На підставі цих даних Юхницький зробив висновки: «1), що хворі здебільшого заразилися поза публічними будинками і 2), що, якщо навіть п'яний легко може задовольнити свої хтиві бажання і всюди знаходить для цього можливості та місце, то заходи, які вживаються в Миколаєві для зменшення проституції, навряд чи достатні, незважаючи на всю суворість їхнього здійснення»²⁰.

Наступного сезону діяльності Товариства морських лікарів Юхницький на двох піддяд його засіданнях зробив розлогу доповідь «Деякі статистичні матеріали для вчення про венеричні хвороби». У ній він розповів про результати своїх спостережень перебігу клініки та лікування 714 венеричних хворих за період із 1 листопада 1865 р. до 1 листопада 1866 р. За цей час із відділення госпіталю виписалися 203 хворі (28,4 %), які поступили з гострим і хронічним трипером. Хворих із м'якими (несифілітичними) і твердими (сифілітичним) шанкрами, що одужали, було 243 (34,1 %). Бубони, характерні для всіх груп венеричних хворих, проте частіше при шанкрах, мали 159 хворих (22,2 %). Хворих власне на сифіліс (зі слизовими прищами, враженнями зіва з різними прищами та висипаннями тощо) було 109 (15,3 %). Середній вік хворих на різні венеричні захворювання коливався в рамках 30–33 років, наймолодшому хворому було 17, найстаршому – 56 років. При різних формах захворювань Юхницький застосовував різні методи лікування, сміливо і вміло експериментуючи, проте щодо оцінки результатів лікування в Миколаївському госпіталі своєї думки не висловлював «через нестачу даних для порівняння успішності лікування в інших госпіталях, адже звіти їхні не публікувалися»²¹.

Станом на вересень 1860 року 6 власниць утримували 10 публічних закладів у Московській та 2-й Адміралтейській частинах міста. Найбільшою утримувачкою повій була 32-річна Софія Сорочанова (юдейка, яка на початку 40-х років XIX ст. прийняла християнство)²². У 2-му кварталі Московської частини вона один заклад розпусти утримувала у власному будинку (12 повій), а другий – у найнятому будинку солдатки Безменової (4 повії).

Другою великою утримувачкою борделю в цій же частині міста була 30-річна селянка Бобринецького повіту Херсонської губернії Аксинія Бутлева, а тепер вона вже стала миколаївською міщанкою на прізвище Майстер. Один заклад розпусти Аксинія Майстер утримувала в найнятому будинку міщанина Гаврила Попова (8 повій), а другий – у будинку міщанки Александрової (5 повій).

Також у 2-му кварталі Московської частини розташовувалися заклади розпусти: 32-річної солдатської дочки Дарії Осипової в найнятому в унтер-офіцера Васильченка будинку (6 повій) і в будинку Алексеевої (6–7 повій); 42-річної міщанки Авдотії Петрухіної в будинку купчихи Винникової (7 повій); 48-річної солдатки Марфи Зиміної у власному будинку (3 повії). Зиміна також заклад розпусти утримувала в 2-ій Адміралтейській частині в найнятому в солдатки Іванової будинку (8 повій). Також у 2-ій Адміралтейській частині розташовувався невеликий заклад (2 повії) 45-річної солдатки Домни Ставрової у власному будинку.

²⁰ Страдомский. Краткий обзор деятельности Общества морских врачей в Николаеве в течение 1865–1866 года. *Медицинские Прибавления к Морскому Сборнику*. СПб., 1868. Выпуск седьмой С. 17–44.

²¹ Страдомский. Краткий обзор деятельности Общества морских врачей в Николаеве за 1866–1867 год. С. 22–30.

²² До переходу в православ'я віру деяких євреїв спонукала заборона юдеям паймати собі па роботу християн.

У всіх цих 10 закладах розпусти утримували 61 повію. Їхній вік був: 17 років – 6 повій; 18 років – 8; 19 років – 6; 20 років – 18; 21 рік – 7; 22 роки – 2; 23 роки – 4; 24 роки – 2; 25 років – 6 повій. І тільки по одній повії було 16 і 30 років. Серед усіх цих повій найбільшу кількість – 24 – становили міщанки різних міст (Одеси, Херсона, Києва, Сімферополя тощо) і тільки 2 були миколаївські міщанки; 20 – солдатські дочки; 6 повій були солдатами; по 4 – селянки та жительки посадів; 2 кріпачки та 1 вільновідпущена.

У березні 1860 р. генерал-штаб-доктор Російського флоту К. О. Розенбергер для «обмеження поширення сифілісу між нижніми морськими чинами» запропонував за зразком Кронштадта утворити в Миколаєві «Комісію для розбору бродячих жінок». І хоч у місті діяв лікарсько-поліцейський комітет, який нещодавно (1 лютого) на свій розсуд призначив Миколаївський військовий губернатор адмірал Б. О. Глазенап, він погодився, що нова комісія «принесе безсумнівну і суттєву користь не тільки цьому класу жителів Миколаєва [нижнім чинам], а й цілому населенню» міста, проте через надто короткий строк своєї служби на цій посаді Глазенап просив Медичне управління Морського міністерства «виклопотати мені право» організувати вказану комісію дещо пізніше згідно «з місцевими обставинами та міркуваннями».

Вивчення «місцевих обставин» тривало кілька місяців і в результаті надісланих до Петербурга «міркувань» Розенбергер листом Глазенапу від 28 грудня 1860 р. повідомив, що Генерал-адмірал Російського флоту наказав утворити в Миколаєві комісію для розбору бродячих жінок і надіслав затверджені проект запровадження і штат комісії²³:

**«Проект учреждения в Николаеве
Комиссии для разбора бродячих женщин
(по примеру комиссии, учрежденной в Кронштадте
с Высочайшего соизволения, последовавшего
в 24 день февраля 1858 года)**

§1. Цель Комиссии

В видах возможного ограничения венерической болезни и охранения нижних морских чинов от заражения оною, учреждается в Николаеве особая Комиссия для открытия тайных притонов разврата и для разбора бродячих и бесприютных непотребных женщин.

Комиссия действует, хотя с помощью полиции и в постоянной связи с нею, но независимо от установленного полицейского надзора за непотребными женщинами, записанными в полиции и проживающими или в публичных домах, или отдельно.

§2. Состав Комиссии

Комиссия состоит в непосредственной зависимости от Николаевского военного губернатора и составляется из следующих лиц:

- 1). Служащего в морском ведомстве штаб-офицера, как председателя комиссии, который избирается военным губернатором.*
- 2). Члена от полиции.*
- 3). Медицинского чиновника морского ведомства, который кроме собственно медицинской должности, исполняет также должность делопроизводителя Комиссии.*

²³ ДАМО. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 3770. Арк. 23–29.

Врач этот выбирается по взаимному соглашению председателя Комиссии с медицинским начальником порта и утверждается военным губернатором.

В помощь этим лицам назначаются: один фельдшер в качестве писца, из числа состоящих постоянно на службе в Николаеве; два расторопных надсмотрщика, преимущественно из числа отставных унтер-офицеров морского ведомства.

Содержание двух надсмотрщиков и прибавочные оклады первым определяются в приложенном при сём штате.

Занятия и обязанности Комиссии

§3

Главное занятие Комиссии заключается в безгласном разведывании всеми представляющимися мерами о местах тайного разврата, скрывающегося от регулярного полицейского надзора, в постоянных или временных притонах, под каким бы именем они не существовали, и в наблюдении как за этими местами, так и за женщинами преимущественно простого звания, тайно промышляющими развратом или в общих сборищах, или в отдельных квартирах.

Кроме собственно тайных притонов разврата должны подлежать постоянному надзору Комиссии, разумеется в отношении могущего быть в них разврата: харчевни, чайные, сбитенные, портерные и другие подобного рода заведения и сборища простого народа.

§4

Комиссия, получив чрез надсмотрщиков и других лиц донесения о тайном разврате в одном из упомянутых в §3 мест, обязана неожиданно и в разное время, преимущественно вечером и ночью, посещать эти места, при чём все подозрительные женщины забираются для неотлагательного медицинского свидетельствования в удобном для сего месте. Оказавшиеся зараженными венерической болезнью немедленно отправляются в Николаевский морской госпиталь для безмездного излечения, здоровые без огласки отпускаются.

Внезапное посещение публичных домов, как харчевень, питейных и других заведений, а равно тайных, но заведомо многолюдных притонов разврата, делается в полном составе Комиссии и в присутствии председателя оной, менее многолюдные места и женщины, отдельно живущие, могут быть посещаемы и меньшим числом членов, без личного участия председателя, но всегда с ведома сего последнего.

Медицинские свидетельствования производятся врачом со всею аккуратностью и во всех случаях с помощью маточного зеркала.

§5

Комиссия сообщает полиции о тех тайных притонах разврата, в которых постоянно живут женщины, занимающиеся оным, для внесения этих домов и женщин в полицейские списки, после чего они впредь должны подлежать регулярному медико-полицейскому надзору на общем основании правил, для публичных домов установленных.

§6

Те развратные женщины, которые повторительно попадают в руки Комиссии, оказываются особенно опасными в отношении распространения ве-

нерической болезни и по бродяжничеству обращающие особенное на себя внимание, препровождаются в полицию для высылки их из города, обращения на родину или принятия других соответствующих мер.

Примечание: сношения Комиссии с полицией по двум последним §§ делаются без форменных бумаг, простыми записками за подписью председателя Комиссии, передаваемыми члену от полиции; равным образом препровождаемые в госпиталь зараженные женщины, при простой записке за подписью свидетельствовавшего их врача, в которой обозначаются имя, фамилия и звание больной и вид венерического поражения, которым она одержима.

§7

Исполняя вышеизложенные обязанности, члены Комиссии постоянно должны иметь в виду, что прямая цель оной не есть какое либо полицейское преследование преступников, а собственно только открытие источников распространения венерической заразы и поэтому все действия Комиссии должны совершаться, хотя и с непоколебимой твердостью и настойчивостью, но без огласки, без шума, личных оскорблений и позора и без насильственных мер, которые в неизбежных случаях должны быть предоставляемы распоряжениям и содействию полиции. На председателя возлагается важнейшая обязанность постоянно направлять все действия Комиссии так, чтобы простой народ сам мог убедиться в благих намерениях исполнителей и в общей пользе, ими приносимой.

Собственный круг действий Комиссии – простой народ; к лицам благородного сословия они могут быть обращены только в случаях явной и несомненной улики на счет распространения венерической болезни женщинами сказанного сословия или если последние попадают в руки Комиссии в числе простых женщин в местах явного разврата. Само собою разумеется, что в этих случаях Комиссия должна действовать с особым благоразумием и осмотрительностью.

§8

Местная полиция обязывается всеми зависящими от неё мерами содействовать видам Комиссии и снабжает членов оной открытыми листами для беспрепятственного посещения всех мест, могущих подлежать их наблюдениям.

§9

Председатель комиссии, соображаясь с полученными через надсмотрщиков и других лиц известиями, назначает время и место каждого предстоящего Комиссии действия, заблаговременно извещая о том членов оной.

Независимо от сего, Комиссия в полном своём составе собирается один раз в начале каждого месяца в квартире председателя или в другом месте для общих совещаний и для выслушивания отчета, приготовляемого делопроизводителем, о бывших в течение месяца действиях. Отчет этот за подписью всех членов представляется военному губернатору, на которого возлагается обязанность по временам проверять дела и действия Комиссии.

К месячным заседаниям каждый раз приглашаются и пользуются в них правом голоса Николаевский полицмейстер и медицинский начальник порта. Последний, получив список с месячного отчета, представляет оный в местное медицинское управление.

Дела Комиссии хранятся в порте; они заключаются в донесениях надсмотрщиков и могущих донесениях от других посторонних лиц, именных и алфавитных списках женщин, подвергнутым освидетельствованиям, с отметками, которые из них отправлены в госпиталь и так далее, в приказаниях председателя и месячных отчетах.

Комиссия, кроме представления отчетов военному губернатору, не входит ни в какие переписки с другими лицами или другими местами. Сношения её с полицией и с госпиталем делаются или словесно, или как выше сказано, простыми записками посредством члена от полиции и члена из врачей.

**Штат, учреждаемой в Николаеве,
Комиссии для разбора бродячих женщин**

	Жалование		На разъезды в год	Итого
	одному	всем		
	руб	руб	руб	руб
Председатель	–	–	480	480
Член от полиции	–	–	360	360
Врач (он же делопроизводитель)	–	–	360	360
Фельдшер	–	–	60	60
2 надсмотрщика	180	360	–	360
На канцелярские потребности и освещение	–	–	–	50
На безотчетное распоряжение председателя (на уплату лицам, употребляемым для отыскания тайных притонов разврата и бродячих женщин и прибавки в виде награды надсмотрщикам по мере трудов)	–	–	–	330
Всего				2000

Примечание: Особенное помещение для Комиссии не полагается. Собрания Комиссии могут быть в квартире председателя, канцелярия – в квартире делопроизводителя, в случае же невозможности этого, собрания Комиссии и делопроизводство могут иметь место в канцелярии медицинского начальника Николаевского порта».

У затвердженому положенні про комісію звертають на себе увагу такі особливості: метод діяльності комісії рекомендовано не репресивний, без насильницьких заходів; комісії належить діяти без розголосу, особистих принижень і сорому щодо жінок-повій; проте діяльність комісії має показати простому народу її благі наміри та загальну користь; щодо жінок привілейованого стану, якщо вони будуть виявлені як повії, діяти з особливими розсудом і обережністю; усіх виявлених повій зобов'язаний оглядати лікар і хворих на венеричні хвороби направляти для лікування в морський госпіталь.

Призначивши членами комісії від поліції пристава Терехова, від медичної частини морського лікаря Лісаневича, Миколаївський військовий губернатор Глазенап 11 лютого 1861 р. голові комісії капітанові 1-го рангу резервного флоту Лук'янову наказав невідкладно розпочати її діяльність.

У першому півріччі 1862 р. комісія з розбору бродячих жінок щомісячно робила 7–12 відвідувань таємних притонів, де в них за цей період лікар оглянув 67 повій, 4 з них виявилися хворими на венеричні хвороби і їх відправили на лікування в морський госпіталь, 8 жінок відправили в поліцію для внесення їх до списку повій²⁴.

У серпні 1862 р. Новоросійському і Бессарабському генерал-губернаторові надійшла скарга жителів Миколаєва на власницю публічних закладів розпусти єврейку Міндю Берманову, «яка своїм ремеслом спричиняє жителям неспокій, зневагу і образи». Миколаївський військовий губернатор доручив голові комісії Лук'янову вчинити розслідування, унаслідок якого були виявлені безпаспортні повії та порушення затверджених Міністерством внутрішніх справ правил, які вчинили утримувачки й публічні жінки. Губернатор розпорядився здійснити поліції «зменшення кількості публічних домів розпусти, скільки на її розсуд буде необхідно», притягнути до відповідальності безпаспортних жінок та їхніх утримувачок і «встановити за ними відповідний та суворий нагляд». До речі, Міндя Берманова (утримувала 6 закладів із 54 повіями) після розслідування скарги майже не постраждала, оскільки начебто «ніякої шкоди вона не заподіяла»²⁵.

Одночасно з новою комісією з розбору бродячих жінок діяв раніше створений лікарсько-поліцейський комітет. Дублювання деяких функцій цих двох органів призводило до плутанини та послаблення їхньої діяльності. Тимчасовий виконувач обов'язків начальника медичної частини управління Миколаївського порту М. Ф. Таубе рапортом військовому губернатору від 24 травня 1863 р. повідомляв, що з відомостей, які щотижня надавав йому лікарсько-поліцейський комітет, убачається, «що постійно майже одні й ті ж публічні жінки не з'являються для огляду до згаданого комітету, через що кількість сифілітичних хворих постійно збільшується в середовищі міського народонаселення, а також у командах морського і сухопутного відомств». Тому він просив губернатора зобов'язати міську поліцію «суворо сприяти збиранню всіх публічних жінок для медичних оглядів»²⁶.

16 січня 1865 р. головою комісії з розбору бродячих жінок замість Лук'янова, який дістав звання контр-адмірала, був призначений капітан-лейтенант Кумані. Показники діяльності комісії досягли значних обсягів: за 1865 р. лікарі комісії оглянули 464 повії, серед яких 331 виявилися хворими на венеричні хвороби, їх відправили в морський госпіталь і міську лікарню; за січень 1866 р. комісія зробила 9 відвідувань таємних притонів, було оглянуто 22 повії, 20 із них виявилися хворими і їх відправили в морський госпіталь; за жовтень також зробили 9 відвідувань, оглянули 22 повії, 13 із них виявилися хворими, їх відправили в госпіталь. Проте комісію морського відомства з розбору бродячих жінок у Миколаєві через припинення міністерством її щорічного фінансування в сумі 2 000 руб у листопаді 1866 р. ліквідували²⁷. Тепер виявлення і нагляд за таємними повіями повністю перейшли до міського лікарсько-поліцейського комітету, який до цього часу здійснював тільки нагляд за публічними жінками закладів розпусти, що функціонували з дозволу влади. Лікарі комітету не мали засобів збирати для огляду жінок, які таємно займалися проституцією (поза офіційними публічними будинками), а звернення за допомогою до поліції зоставалися без реагування. Це одразу спричинило суттєве збільшення в місті кількості хворих на венеричні хвороби. Начальник штабу Одеського військового округу

²⁴ Там само. Спр. 4059. 24 арк.

²⁵ Там само. Спр. 4112. Арк. 1, 3–7, 9–9зв.

²⁶ Там само. Спр. 4577. Арк. 1–1 зв.

²⁷ Там само. Спр. 5922. Арк. 2, 20–21.

гу в листопаді 1867 р. Миколаївському військовому губернатору писав, що в лазареті 55-го піхотного Подольського полку, який дислокувався в Миколаєві, «більше половини хворих уражені сифілісом, захворювання це, незважаючи на суворий і пильний нагляд полкового начальства, набуло в полку такого розвитку, що, на думку дивізійного лікаря, незабаром, якщо справа залишиться в такому стані, знадобиться відкрити особливий лазарет власне для сифілітичних хворих». Причиною такого значного розвитку венеричної хвороби в Миколаєві, як доповідав у штаб округу командир полку, він уважав «знищення міської таємної комісії і взагалі всякого нагляду за розпусними жінками, які заселяють усі найближчі до казарм розпивочні («питейные») заклади, пустирі, руїни та лісові насадження». Начальник штабу повідомляв, що командувач округу вважав за необхідне «направляти особливі військові патрулі з чинами поліції, яким доручити відганяти підозрілих жінок від приміщень нижніх чинів, а в разі непослуху відправляти таких до міської поліції для вчинення з ними згідно із законом»²⁸. Миколаївський губернатор зобов'язав поліцію безумовно реагувати на звернення лікарсько-поліцейського комітету щодо направлення на огляд повій та посилити нагляд за розпивочними закладами, що «були майже постійним місцем перебування бродячих жінок, які займалися виключно розпустою»²⁹.

Із 1867 р., коли міську лікарню перемістили у звільнені приміщення морського госпіталю (через його скорочення), у ній розгорнули загалом вже 80 ліжок, почали лікувати чоловіків, хворих на венеричні захворювання, і вперше створили загальне жіноче відділення, де за допомогою морських лікарів, тимчасово відряджених до лікарні, почали лікувати також і хворих на венеричні хвороби жінок. Так, із кінця 1866 р. до кінця 1867 р. у лікарні перебував 181 хворий на венеричні захворювання (59 чоловіків і 122 жінки), що становило 34,2 % від усіх хворих у лікарні. За цей період лікарня за платне лікування отримала 333 руб., із яких 199 руб 25 коп заплатили власниці публічних будинків за лікування утримуваних у них хворих повій³⁰. Значне надходження таких хворих до лікарні призвело до того, що майже всі ліжка в жіночому відділенні постійно були зайняті венеричними хворими і приймати хворих жінок з іншими захворюваннями, за великої в цьому потребі, не було можливості. Тому довелося розширювати жіноче відділення.

Незважаючи на розвиток у місті кваліфікованої лікарської допомоги, траплялися ще випадки звертання хворих до знахарської допомоги. Так, на одному із засідань Товариства морських лікарів у кінці 1870 р. городовий лікар В. І. Гоффман (недавно призначений із морських лікарів) доповів про результати засвідчення стану здоров'я міщанина П., здійсненого на вимогу судового слідчого. Міщанин П. вимагав покарання цирюльника А., до якого він звернувся 2 роки тому за допомогою в лікуванні невеликого шанкру на статевому органі. У результаті такого знахарського лікування П. повністю втратив статевий орган, а сифіліс розвинувся в генералізованій формі та вже загрожував життю 20-річного хворого³¹.

13 січня 1869 р. виконувач обов'язків городового лікаря морський лікар К. Л. Карасевич рапортом військовому губернаторові доповів, що зі складу лікарсько-поліцейського комітету з різних причин вибули більшість його членів, залишилися тільки 2 лікарі – городовий і морський. Тобто комітет фактично припинив свою діяльність, адже 2 ліка-

²⁸ Там само. Спр. Арк. 1–2.

²⁹ Там само. Спр. 6723. 4 арк.

³⁰ Там само. Спр. 7179. Арк. 5–26.

³¹ Цопов И. Краткий обзор деятельности Общества морских врачей в Николаеве за 1870–1871 год. *Медицинские Прибавления к Морскому Сборнику*. СПб., 1875. Выпуск пятнадцатый. С. 6–8.

рі, які виконували обов'язки ще й на своїй основній службі, не могли впоратися з усіма функціями комітету, «між іншим лікарсько-поліцейський комітет для міста Миколаєва необхідний через значне посилення проституції»³².

У доданому до рапорту проекті правил для лікарсько-поліцейського комітету³³, який необхідно відновити, Карасевич констатував, що Миколаїв «розташований в особливо сприятливих умовах для розвитку проституції взагалі тому, що він наповнений військовослужбовцями, між якими нижні чини позбавлені можливості вступати в законні шлюби, проте повинні задовольняти природні потреби статевого життя». А через те, що публічні будинки для нижніх чинів майже недоступні через високі розцінки їхніх послуг, то розпивочні та інші подібні заклади міста були притонами розпусти і служили джерелами прихованої проституції. Тому, на думку лікаря, кількість публічних будинків розпусти і контроль над ними потрібно збільшити та поставити їх у такі умови, щоб вони стали доступними для простого народу. Тепер же, заявляв Карасевич, у Миколаєві зареєстровано близько 80 розпусних жінок, тоді як у 1861 р. їх було близько 200. Цей факт, на його думку, свідчив, що дії Миколаївського лікарсько-поліцейського комітету «не досягли своєї цілі». У результаті в місті кількість публічних будинків зменшилася (їх усього 8), а кількість таємних повій збільшилась, доказом чого є те, що «заражені венеричною хворобою чоловіки рідко коли вказують на публічні заклади, а здебільшого на таємних жінок, яких ретельно захищають від нашествия поліції». Карасевич уважав, що така ситуація склалася з багатьох причин, із яких, на його думку, переважно можна вказати на «недостатню діяльність поліції та інші умови, нерозлучні з теперішнім становищем чинів поліції. Поліція перебуває в такій позиції щодо суспільства, що кожна особа боїться мати справу з нею. Оскільки проститутки є породженням того ж суспільства, то і вони дотримуються того ж правила».

Карасевич у рапорті просив відновити склад і діяльність комітету. Він також запропонував загальний проект нових правил комітету, основні положення якого запозичив у більш досконалого Петербурзького лікарсько-поліцейського комітету, який визнав за необхідне «змінити раніше створені правила» і був закладом «цілком самостійним, хоч до складу його і входили чини поліції». У Миколаєві ж, на думку Карасевича, діяльність комітету «цілком залежала від поліції. Тому створення в Миколаєві такого комітету, у якому поліція являла би тільки виконавчу владу і залежала від комітету, було б справою цілком корисною». Він пропонував утворити Миколаївський лікарсько-поліцейський комітет у складі: голови (особи шанованої в місті, за вибором військового губернатора); 4 лікарів (по одному на кожну поліцейську частину міста); поліцмейстера (начальника поліції міста); 6 депутатів: по 2 від морського і сухопутного відомств, 2 від міста; квартального наглядача поліції та кількох агентів від поліції.

Карасевич уважав, що для успішної діяльності комітет повинен мати певні кошти. Для їхнього збору він пропонував установити на користь комітету щомісячну плату з утримувачок публічних будинків за кожну жінку: із публічного будинку розпусти вищого розряду – 50 коп, а з інших таких закладів – 30 коп. Із таємних повій варто встановити плату згідно з їхніми «статками та визначенням комітету». За неявку на медичний огляд жінки з публічного закладу без поважної причини утримувачка будинку мусить заплатити на користь комітету штраф: за перший раз – 1 руб, за другий – 3 руб, за третій – 10 руб. За несплату штрафу утримувачку арештовувати або навіть закривати будинок. За

³² ДАМО. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 7792. Арк. 1зв., 10.

³³ Там само. Арк. 2-9.

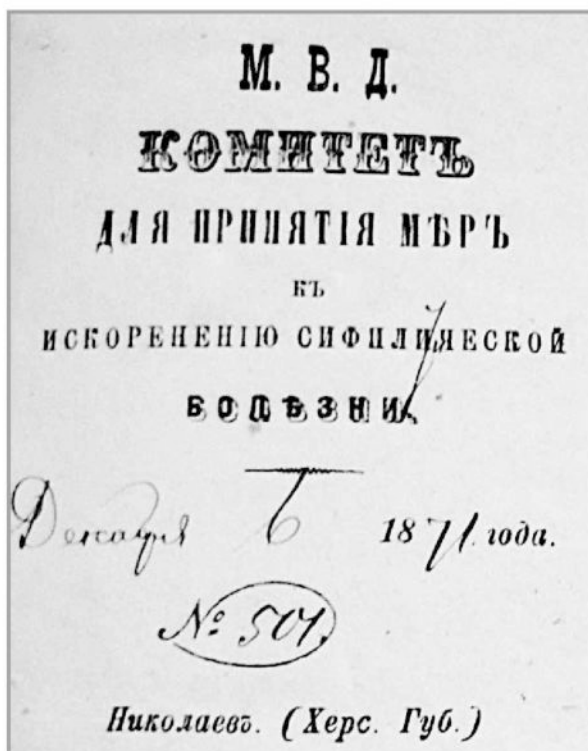
неявку на огляд таємної повії – штраф на розсуд комітету. Із утримувачів таємних притонів при шинках при першому їх виявленні – штраф 10 руб, другому – 20 руб, третьому – 30 руб і закриття шинка.

Крім того, утримувач таємного притону за лікування венерично хворої повії повинен сплатити її лікування в міській лікарні як і утримувачка публічного закладу. Зібрані в такий спосіб кошти комітетові належить витратити: на оплату роз'їздів членів комітету в його справах; на грошове заохочення осіб, які особливо сприяли діям комітету; на друк медичних білетів повій та ведення канцелярії комітету. На ці ж кошти варто зробити фотографії повій, вклеєні в їхні медичні білети; це перешкоджатиме обміну білетами хворих і здорових повій, що до цього часу траплялося. Також фотографії повій мають бути в публічному будинку на видному для клієнтів місці в рамці з печаткою лікарсько-поліцейського комітету і з позначками щодо жінок, огляд яких показав, що вони здорові або хворі, чи з місячними очищеннями. За порушення цього порядку утримувачок закладу належить карати штрафом або поліцейським арештом. Третій екземпляр фотокарток має бути і в комітеті. Запровадження в діяльність публічних закладів і комітету фотографічних карток повій, на думку лікаря, послужить важливим чинником для поліпшення діяльності комітету, зокрема щодо його контролю за проституцією, а також «позбавить публіку обдурювання, підвищить становище публічних будинків і збільшить довіру до них».

Вимагаючи чистоти та здоров'я від публічних жінок, також справедливим було б вимагати цього і від чоловіків-клієнтів. Тому Карасевич пропонував за зразком іноземних публічних закладів установити огляд і чоловіків-відвідувачів. Ці огляди мають здійснювати навчені утримувачки закладів або найняті ними відставні фельдшери, які перебуватимуть у віданні комітету. У разі підозри на венеричну хворобу чоловіків (а також жінок у міжоглядовий період), не допускати їх до контактів і негайно повідомляти комітетові. Карасевич писав, що він «про цей предмет говорив із багатьма неодруженими чоловіками і вони цілком згодні на це».

Військовий губернатор відновив лікарсько-поліцейський комітет у складі голови поліцмейстера міста Стройникова і членів: виконувача обов'язків городского лікаря Карасевича, морського лікаря Лисаневича (згодом його замінив морський лікар Должанський), лікаря 54-го піхотного Мінського полку Сичугова, акушерки морського госпіталю Бобрицької, городской акушерки Балашової та квартального наглядача Московської частини міської поліції Даниленка.

Тепер комітет стали називати «комітетом для вживання заходів із викорінення сифілітичної хвороби в Миколаєві». Свою діяльність він почав 7 травня 1869 р. і спирався на правила чинного раніше лікарсько-поліцейського комітету, що затвердив міністр внутрішніх справ у 1844 р., так і відповідними подальшими цирку-



Кутовий штамп бланка комітету

лярними приписами Міністерства внутрішніх справ. Проте пропозиції Карасевича щодо вдосконалення діяльності комітету не були використані.

Кожній повії, як публічній, так і тій, що промишляла розпустою приховано, але була виявлена, під час унесення їх у міський список видавали медичний білет (у народі – «жовтий білет»), де лікар потім записував дату і результат її періодичного медичного огляду.

№ 391	
МЕДИЦИНСКІЙ БИЛЕТЪ	
Званіє.....	
Имя и фамилия.....	
Лѣта.....	
Видъ по которому проживаетъ.....	
и срокъ онаго.....	
Выданъ..... дня 189 года.	

— 8 —	
Время свидѣтельство- ванія врачомъ.	Отмѣтка о состояніи здоровья.

Медичний білет, який поліція видавала повіям із публічних закладів і тасмним повіям-одиначкам при їх виявленні та внесенні до списку

Медичний білет також мав надруковані в ньому «Правила публічним жінкам», затверджені міністром внутрішніх справ 29 травня 1844 р. із подальшими доповненнями до них вищої влади від 27 березня 1862 р. і від 15 лютого 1868 р.:

«Правила публичным женщинам»

1-е. Публичная женщина обязана во всей строгости выполнять правила, которые поставлены и впредь поставляемы будут комитетом.

2-е. Публичная женщина беспрекословно подвергается свидетельствованию; для сего те из них, которые живут у содержательницы, должны быть непременно в квартирах своих в назначенные для того врачом в билетах дни; а живущие по одиночке – обязаны явиться в больницу в известные дни и часы.

3-е. В содержании себя публичная женщина должна сохранять опрятность и с этой целью обязывается:

а) как можно чаще обмывать холодной водой известные части, в особенности же после сообщения с мужчиной; не переходит к другому не обмывшись и, если можно, переменять белье;

в) во время месячных очищений отнюдь не заниматься промыслом;
с) каждую неделю ходить два раза в баню;
д) как можно менее употреблять белил, румян, сильно-душистой помады, мазей и притираний.

4-е. Публичная женщина должна беспрекословно исполнять требования содержательницы о соблюдении сих правил о чистоте.

5-е. Публичная женщина, если по свидетельству врача окажется зараженною венерическою болезнью или сама заметит в себе эту болезнь, должна немедленно явиться в больницу по назначению врача.

6-е. Равным образом должна объявить свидетельствующему врачу, если чувствует себя беременною или больною другими болезнями.

7-е. Публичные женщины одиночки, зараженные венерическою болезнью, если явятся в городскую больницу добровольно, принимаются в нее для лечения бесплатно; затем, напротив, с тех, которые поступят в оную вследствие свидетельствования чрез врачей, взыскивается определенная сумма.

8-е. Публичные женщины, для предохранения себя от заражения, обязаны осматривать детородные части и покрывающее оные белье у посетителей.

9-е. Публичная женщина, отлучаясь из дому, должна всегда иметь при себе медицинский билет о состоянии здоровья.

10-е. Публичная женщина переменять место жительства может не иначе, как с ведома полиции.

11-е. Независимо от ответственности пред полициею в нарушении обязанностей, установленных полицейскими правилами, публичные женщины за неисполнение изложенных здесь правил, имеющих целью общественное здоровье, чистоту и опрятность, подвергаются по постановлению врачебно-полицейского комитета содержанию в рабочем доме более или менее времени, смотря по поступку. Постановления о сем комитета приводятся в исполнение полициею.

Подписали: председательствующий, член штаб-физик, член полицмейстер, управляющий канцелярией.

12-е. Публичные женщины, находящиеся в домах терпимости, зараженные венерическою болезнью, принимаются в больницу на излечение и согласно Высочайшего повеления от 27 марта 1862 г. и указа Правительствующего Сената от 15 февраля 1868 г. № 13107 больничные деньги должны быть взысканы с содержательниц тех домов.

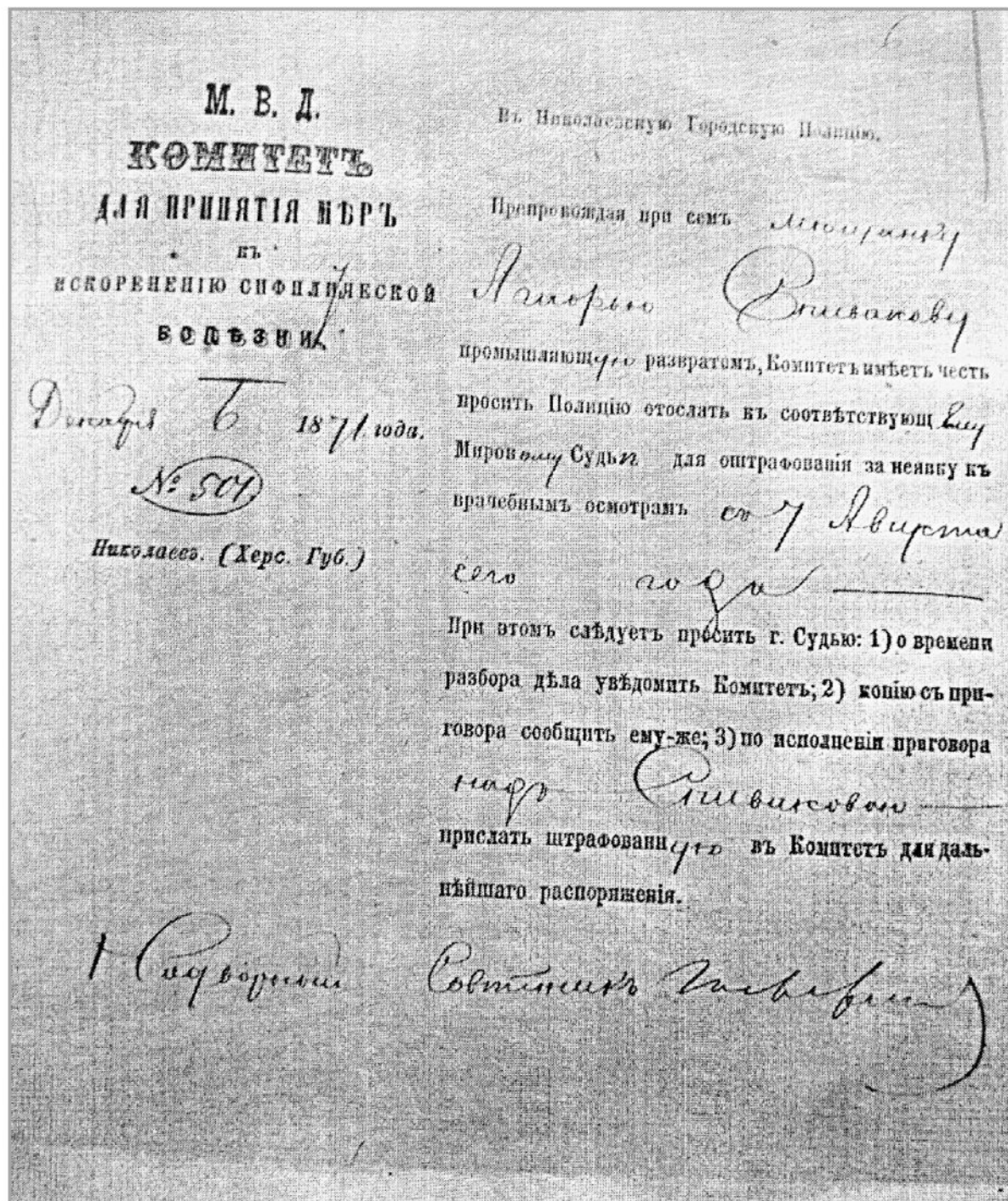
13-е. По метрическим свидетельствам жить не дозволяется, а должны иметь паспорта или законные виды на жительство.

Верно: полицмейстер».

Міський комітет для вживання заходів із викорінення сифілітичної хвороби засідав щотижня і розглядав проведену ним роботу. Із журналів засідань комітету можемо висвітлити такі дані: у кінці травня 1869 р. під його наглядом перебувало 75 жінок публічних закладів і 44 таємні повії, на лікуванні в міській лікарні перебували по 10 публічних і таємних повій; станом на листопад 1870 р. під наглядом комітету перебували 72 повії публічних будинків і 160 таємних повій, лікувались у лікарні 2 жінки з публічних будинків і 6 таємних повій.

У комітеті здійснювали медичний огляд зареєстрованих і виявлених незареєстрованих повій, хворих через поліцію направляли в лікарню (на час лікування поліція відбирала у них медичний білет); також через поліцію вживалися заходи до повій, які не являлися на систематичний медичний огляд, також до їхніх утримувачок; якщо повія припинила проституцію, підбирали поручителя з «благонадійних осіб» для вилучення її зі списку і нагляду за її подальшою поведінкою³⁴.

Поліція також направляла до міського комітету на медичний огляд чоловіків, на яких указували повії як на можливе джерело їхнього зараження венеричною хворобою, а також чоловіків, що виявила поліція під час нічних рейдів у повій, які вперше виявлені або зареєстровані, проте не пройшли чергового медичного огляду.



Лист комітету до поліції

³⁴ Там само. Арк. 27–84.

Уже в червні 1871 р. новий городовий лікар В. І. Гоффман, член Миколаївського комітету для вживання заходів із викорінення сифілітичної хвороби порушив питання про його реформування «на ґрунті чинного в Петербурзі лікарсько-поліцейського комітету», пристосовуючись до умов Миколаєва. Така пропозиція Гоффмана, яку підтримали всі члени комітету, була викликана тим, що як доповідав військовому губернатору рапортом від 28 листопада 1871 р. голова комітету поліцмейстер міста капітан 1 рангу О. С. Стройников, Миколаївський комітет, спираючись на правила 1844 р., «не мав точки опору для всіх своїх дій, адже численні випадки тими правилами не були передбачені й учинки комітету, як не регульовані, мимоволі мали носити інколи характер свавілля. З іншого боку комітет, який повністю залежав від поліції та мирових суддів, без найменшої самостійності та без матеріальних засобів, при всій напрузі його діяльності, міг зробити мало корисного»³⁵.

Члени комітету доручили Гоффману скласти новий статут, який і схвалили на засіданні 9 листопада 1871 р. Під час складання нового статуту Миколаївського комітету Гоффман, як і його попередник Карасевич, брав за приклад статут Петербурзького лікарсько-поліцейського комітету, а також розроблені, хоч ще й не затверджені, положення спеціальної комісії Міністерства внутрішніх справ щодо вдосконалення діяльності лікарсько-поліцейських комітетів. Голова комітету Стройников, подаючи проект статуту, просив військового губернатора М. А. Аркаса, «особливо через очікування відродження Чорноморського флоту», клопотати перед вищою владою про його затвердження. Проте Аркас із цим питанням не поспішав, а 19 липня 1872 р. видав наказ, яким у зв'язку з уведенням у країні Міського Положення 1870 р. і утворення в Миколаєві нової самоврядної міської думи, зобов'язаної займатися «попередженням і припиненням заразних, повальних і місцевих хвороб», діяльність комітету припинив «із тим, щоб усі справи, що в ньому здійснювалися, були передані невідкладно в міську управу для її розпорядження». 21 липня Аркас у листі до міського голови, повідомляючи про цей наказ, писав, що із закриттям комітету «хворі на сифіліс залишатимуться без належного нагляду, від чого і сама хвороба може ускладнитися», доручив йому «запропонувати міській думі прийняти відповідні щодо цього заходи»³⁶.

Відтоді в міському самоуправлінні з питання боротьби з проституцією почалася тривала канцелярсько-бюрократична тяганина, а жива справа не здійснювалася. Так, спочатку спеціальна комісія думи розробила проект правил сифілітичного комітету, який на засіданні думи 22 листопада 1872 р. був визнаний невідповідним і замість сифілітичного комітету вирішили створити комітет народного здоров'я з ширшими медико-санітарними повноваженнями. Цей комітет був утворений на чолі з членом міської управи П. Ф. Киреевським у складі 7 гласних думи з участю городового лікаря, ординатора міської лікарні та по одному лікареві від морського і сухопутного відомств. Діяльність комітету народного здоров'я виразилася в засіданні 29 грудня, на якому вирішили просити городового лікаря і ординатора лікарні продовжити огляди повій та просити поліцію надати їх списки, а також засіданні 30 грудня, на якому члени комітету побажали ознайомитися з проектом правил сифілітичного комітету і на цьому дії комітету народного здоров'я тимчасово зупинилися. Тим часом військовий губернатор Аркас письмово кілька разів звертав увагу міського самоуправління на значне зростання в місті венеричної захворюваності та бездіяльність місцевої влади щодо цього. 22 лютого

³⁵ Там само. Ф. 216. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 2–2 зв.

³⁶ Там само. Арк. 8–9 зв.

1873 р. губернатор у листі міському голові, обурюючись поведінкою влади і формальними відписками на його звернення, зазначав, що «через таку бездіяльність венеричні хвороби набули поширення і проститутки, які промишляють розпустою, безперешкодно розносять ці небезпечні хвороби». Він писав, що в лазареті 54-го піхотного Мінського полку із серпня 1872 р. почалося невпинне зростання кількості хворих на сифіліс: із 8 чол. у середньому за попередні місяці до 37 чол. серед 106 усіх хворих на 22 січня 1873 р., тобто вони становили 34 %. А в морському госпіталі кількість сифілітиків із 22 % за серпень 1872 р. збільшилася в лютому 1873 р. до 35,6 %. Військовий губернатор Аркас вимагав від міського голови «вжити невідкладно найенергійніші заходи для припинення подальшого розвитку і викорінення сифілісу, для чого призначаю Вам двотижневий строк, якщо і тоді громадське управління буде, як до цього часу, ставитися байдуже до своїх обов'язків, покладених на нього ст. 103 п. К Міського положення з припинення заразних і повальних хвороб, то я на підставі ст. 339 Улож. про покарання вимушений буду переслідувати винних як за бездіяльність влади»³⁷.

А поки комітети, утворені міською владою (зокрема і комітет народного здоров'я), перебували в бездіяльності, городовий лікар і ординатор лікарні здійснювали періодичні огляди повій, хоч їх на огляди з'являлося все менше, особливо жінок, що розпустою займалися таємно: 2 або 3 із понад 100 відомих.

Із 1861 р. обов'язковий періодичний медичний огляд повій почали здійснювати при міській лікарні. Спочатку це робив городовий лікар як член лікарсько-поліцейського комітету і який суміщав і обов'язки ординатора лікарні, а з квітня 1872 р. до нього приєднався лікар, уперше прийнятий до штату міської лікарні. Проте організація оглядів повій у лікарні супроводжувалася вкрай негативними проявами. Так, ординатор лікарні Г. М. Фан-Юнг листом від 5 серпня 1872 р. доповідав міській управі: «публічні жінки, проїжджаючи масою вулицями міста в міську лікарню, дорогою часто наражаються на публічні образи, непристойні лайки і навіть досить серйозне побиття, переважно з боку хлопчиків і нижніх чинів, повз казарми яких вони проїжджають; таке слідування неминуче викликає різні спокуси між тими, що проходять вулицями, і водночас скандалізує мешканців тих будинків, мимо яких проїжджають проститутки. Така маніфестація розпусти дуже шкідливо діє на моральність народонаселення, демонструючи в усій наготі наявність таких речей, про які багато хто без того і не знав би. З іншого боку, який не є низький ступінь соромливості та людської гідності в самих проститутках, усе ж не тільки неможливо заперечувати їхнє існування, але й на суспільстві лежить зобов'язання всіляко підтримувати та виявляти в проститутках ці почуття. Публічне ж оголення повіями своїх статевих частин при огляді та вся неминуче пов'язана з цією процедурою обстановка під час здійснення цього в міській лікарні призводить до цілком протилежного стану, вони остаточно вбивають моральні почуття в проститутках»³⁸.

Також наступний ординатор лікарні М. Н. Прусаков у листі управі від 14 жовтня 1873 р. писав: «під час оглядів проститутток, які здійснюються в міській лікарні, у палаті, де перебувають хворі, завжди відбуваються безлади, палата наповнюється проститутками, здійснюються шум і лайка пропадах жінок, часто навіть бійки, так що в цей час не тільки неможливо займатися хворими, а навіть залишатися в палаті. На лікарняному подвір'ї в цей час відбуваються оргії, вакханалії, найнепристойніша лайка, бійки та вкрай ганебні еротичні сцени. Крім аморального впливу цих безсоромних сцен на хворих, яким

³⁷ Там само. Арк. 58–58 зв., 59 зв.

³⁸ Там само. Арк. 11–12 зв.

потрібний абсолютний спокій, останні страждають від шкоди здоров'ю від одного тільки шуму. Я вже не кажу про стан лікарняного персоналу, якому волею-неволею доводиться завжди безплідно приборкувати сварки проституток, їхніх утримувачок і розпусних чоловіків, які відвідують у цей час лікарняний двір із запасами спиртних напоїв»³⁹. Публічні жінки також привозили з собою спиртні напої, після огляду і від'їзду їх хворі проститутки з окремого флігеля лікарні, де вони перебували на лікуванні, напивалися п'яними, робили різні неподобства, часто, скориставшись із нестачі палатної прислуги в лікарні, тікали в місто для розпусти. У річному звіті про таких пацієнток говорилося: «карцер для них не страшний, деякі арештовані не тільки не розкаювались, а буянили, вибивали вікна і двері»⁴⁰.

З іншого боку й утримувачки публічних закладів повідомляли про негативні явища, пов'язані з проведенням оглядів повій у міській лікарні: «1) коли публічні жінки проїжджали на огляд в лікарню і назад у квартири повз неминучі військовий ринок або морські та сухопутні казарми й адміралтейство, то постійно нижні чини, різні молоді люди простого класу і біржові ломові візники зустрічали їх спочатку непристойними насмішками, потім сваркою, бійкою і киданням у них камінням, а хлопчики, які збігалися, кидали в них піском, а коли бувало грязюкою і кричали «ура!». Отже, кожний оглядовий у лікарні день не проходив без пригод, про які доводилося волею-неволею затрудняти скаргами місцеву поліцію і мирових суддів про нанесені проституткам побоїв камінням у голову чи інші частини тіла, тому карним справам не було кінця, про що відомо поліції та мировим закладам; 2) через далеку відстань лікарні від наших квартир у зимову негоду та брак у проституток шубного одягу і відповідного до погоди взуття вони постійно з лікарняного огляду прибували застуджені й багато з них через застуду хворіли на лихоманку і чахотку, як це видно зі справ міської лікарні; 3) деякі з проституток, скориставшись із нагоди відлучення в лікарню, дорогою заходили в розпивочні заклади випити горілки, де зустрічались із знайомими чоловіками, із якими по кілька днів пиячили та розпусничали, не з'являючись зовсім в лікарню на огляд; за що їхні утримувачки згідно з правилами Міністерства внутрішніх справ притягалися до відповідальності. Зрештою такі проститутки поверталися в публічні заклади надзвичайно заражені венеричними хворобами і геть без одягу на собі, який пропили, про що також із багатьох випадків відомо поліції»⁴¹.

Тому, повідомляючи про такий вкрай негативний вплив організації оглядів повій на них і лікарню, Фан-Юнг пропонував здійснювати огляди повій у публічних будинках, а жінок-одиначок, які промишляли розпустою, у них удома, а в лікарні оглядати тільки тих (за направленням поліції), які постійно міняли місце свого проживання; при лікарях-оглядачах завжди мають бути поліцейські чини «для запобігання скандалів і неприємностей»; а Прусаков пропонував перенести медичні огляди повій із лікарні, як у великих містах, у поліцейські частини. Утримувачки проституток просили здійснювати огляди їх у публічних закладах.

Тим часом і городовий лікар, і ординатор лікарні, з огляду на чинне законодавство, відмовилися оглядати повій, тому міська дума з 1 грудня 1874 р. у лікарню спеціально для огляду повій найняла лікаря військово-сухопутного відомства І. Л. Нотеса. Огляд публічних повій Нотес почав у будинках розпусти, таємних повій, унесених у списки, – у

³⁹ Там само. Арк. 99.

⁴⁰ ДАМО. Ф. 308. Оп.1. Спр. 102. Арк. 15 зв.–16 зв.

⁴¹ Там само. Арк. 115 зв.–116.

них вдома, а жінок, виявлених під час облав поліції та запідозрених у розпусті, оглядали в міській лікарні. Так здійснювали огляд повій лікарі й у подальшому.

У кінці 1876 р. міська дума вперше на посаду завідувача медичної частини лікарні прийняла морського лікаря К. А. Хомицького, а другим ординатором – З. І. Голікова, який крім допомоги Хомицькому в лікарняній роботі почав ще й здійснювати огляд повій (Нотес звільнився).

Загалом від венеричних хвороб страждали як службовці морського відомства і члени їхніх сімей, так і члени команд військових суден. Так, щодо загальної захворюваності серед команд, навіть періодами на її незначному рівні, характерними були шлунково-кишкові хвороби, травми і завжди венеричні хвороби. Тому в затвердженій Морським міністерством у вересні 1873 р. «Санітарній інструкції для корабельних лікарів» як одну з головних задач лікаря визначено заходи проти зараження команди корабля венеричними хворобами.

Про стан значного поширення в Миколаєві венеричної захворюваності в 70-х роках XIX століття свідчило й те, що на стадії проектування і початку будівництва нових приміщень морського госпіталю у його складі передбачили окремі спеціальні відділення для венеричних хворих чоловіків і жінок. Так, у 1872 р. серед усіх хворих у Миколаївському морському госпіталі понад третину становили хворі на венеричні хвороби, а втрати робочої сили в морському відомстві внаслідок венеричних хвороб були в два з половиною рази більші, ніж від усіх інших хвороб.

Про зростання захворюваності венеричними хворобами в місті також красномовно свідчили дані міської лікарні: якщо за період із 1 грудня 1871 р. до 1 грудня 1872 р. таких хворих лікувалося 249 чол. (зокрема 67 чоловіків і 182 жінки-повій), то за перше півріччя 1873 р. – уже 246 чол. (48 чоловіків і 198 жінок-повій). За період із 1 грудня 1872 р. до 1 грудня 1873 р. у лікарні перебувало 293 хворих на венеричні хвороби (4 дворян, 20 міщан, 10 відставних нижніх чинів, 38 рядових поліцейської команди, 5 дорослих солдатських синів, 8 селян, 1 кантоніст, 5 іноземців, 24 арештанти, 78 публічних жінок і 100 жінок, які займалися проституцією таємно). Станом на 1 квітня 1874 р. у комітеті народного здоров'я були зареєстровані 100 повій публічних домів і 152 повій-одиначки. За квітень лікарі зробили 542 огляди цих жінок, хворих серед них виявилось 5 публічних жінок і 14 жінок-одиначок. У міській лікарні на 1 квітня перебувало хворих на венеричні захворювання 4 чоловіки та 19 жінок, за цей місяць поступило хворих 10 чоловіків і 25 жінок, одужали 6 чоловіків і 11 жінок, на 1 травня у лікарні перебувало венеричних хворих 8 чоловіків і 33 жінки⁴².

Таке постійне зростання венеричної захворюваності в місті свідчило про пасивну боротьбу з проституцією комітету народного здоров'я міської думи. І хоч комітет мав агентів для нагляду за проституцією, які діяли згідно із затвердженою спеціальною інструкцією, діяльність комітету мала багато недоліків, адже до її функцій входили ще й питання боротьби з іншими інфекційними хворобами в місті. Це змусило військового губернатора Аркаса на початку 1874 р. утворити спеціальну комісію для складання проекту правил діяльності нового лікарсько-поліцейського комітету. Проект таких правил губернатор 14 березня 1874 р. направив міському управлінню. Цей проект передбачав утворення в губернаторстві 5 дільниць комітету (у 4 частинах міста і 5 дільниця – приміські поселення), витрати на діяльність комітету з дільницями протягом року – 6 тис. руб (3 тис. руб із бюджету міста і 3 тис. руб від морського відомства). Також

⁴² Там само. Ф. 216. Оп. 1, Спр. 98. Арк. 44, 75; ф. 230. Оп. 1. Спр. 9271. Арк. 17 зв.–18.

проект передбачав запровадження медоглядів чоловіків, які заражали венеричними хворобами повій, а вони вже їх поширювали в місті.

Цей проект міська управа передала для попереднього розгляду голові комітету (перейменованому в комісію) народного здоров'я члену управи В. І. Шамотульському і завідувачеві міської лікарні члену управи О. А. Статкевському. Шамотульський дав свій відгук аж 29 жовтня 1875 р., у якому заявив, що розроблені правила майже тотожні з правилами комісії народного здоров'я, проте пропонується комітет буде перебувати в повному розпорядженні губернатора, тому міська влада повинна делегувати до складу цього комітету своїх представників, щоб упливати на його діяльність. Статкевський теж 5 листопада 1875 р. дав загалом позитивний відгук на проект, особливо з фінансової частини правил.

Міська управа питання запровадження нового лікарсько-поліцейського комітету, проект його правил і відгуки членів управи подала думі, яка тривалий час їх не розглядала. Тому військовий губернатор листом міському голові від 26 листопада 1877 р. нагадав про це питання і повідомив, що через значний розвиток венеричної захворюваності в місті, особливо серед морських і сухопутних команд, він ухвалив у зносини з генерал-штаб-доктором Морського міністерства, який схвалив відповідні його наміри та дії.

Пізніше Аркас повідомив міській владі, що від Морського і Військового міністерств очікувалася субсидія на утримання Миколаївського лікарсько-поліцейського комітету в сумі 4 190 руб, але через Російсько-турецьку війну (1877–1878 рр.) вона поки не може бути надана. Тому губернатор пропонував думі до отримання субсидії розглянути питання асигнування комітету з міського бюджету. На нагадування губернатора від 19 липня 1878 р. про неодержання відповіді на його пропозицію дума відповіла, що необхідну суму для організації нагляду за проституцією вона внесла в кошторис міських витрат на цей рік⁴³. Проте лікарсько-поліцейський комітет не був утворений, а комісію народного здоров'я міської думи ліквідували, лікарі ж продовжували попередню роботу з огляду повій та лікування виявлених серед них хворих (табл. 1).

Таблиця 1

**Відомості про стан нагляду за проституцією в Миколаєві
в 1870–1883 рр.⁴⁴**

Рух повій	Кількість повій	
	публічних закладів	поза публічними закладами
На 1 грудня 1870 р. на обліку перебувало	77	158
На 1 грудня 1871 р. на обліку перебувало	94	165
Кількість медичних оглядів із 1 грудня 1870 р. до 1 грудня 1871 р.	3338	680
Виявлено хворих і направлено в міську лікарню:		
– на 1 грудня 1870 р. у лікарні залишились	3	9
– із 1 грудня 1870 р. до 1 грудня 1871 р.	91	98
– одужали	85	94
– на 1 грудня 1871 р. у лікарні залишились	9	13

⁴³ Там само. Ф. 216. Оп. 1. Спр. 442. Арк. 1–5 зв.

⁴⁴ Складено на основі: ЦАМО. Ф. 239. Оп. 1. Спр. 73. 24 арк.

Рух повій	Кількість повій	
	публічних закладів	поза публічними закладами
На 1 грудня 1871 р. на обліку перебувало	94	165
На 1 грудня 1872 р. на обліку перебувало	102	152
Кількість медичних оглядів із 1 грудня 1871 р. до 1 грудня 1872 р.	5200	780
Виявлено хворих і направлено в міську лікарню:		
– на 1 грудня 1871 р. у лікарні залишились	9	13
– із 1 грудня 1871 р. до 1 грудня 1872 р.	271	92
– на 1 грудня 1872 р. у лікарні залишились	22	12
На 1 грудня 1872 р. на обліку перебувало	102	152
На 1 грудня 1873 р. на обліку перебувало	105	95
Кількість медичних оглядів із 1 грудня 1872 р. до 1 грудня 1873 р.	5736	95
Виявлено хворих і направлено в міську лікарню:		
– на 1 грудня 1872 р. в лікарні залишились	22	12
– із 1 грудня 1872 р. до 1 грудня 1873 р.	130	207
– на 1 грудня 1873 р. у лікарні залишились	12	11
На 1 грудня 1873 р. на обліку перебували	105	95
На 1 грудня 1874р. на обліку перебували	101	152
Із 1 грудня 1873 р. до 1 грудня 1874 р.:		
– на облік поступили	88	61
– із обліку вибули	92	4
Кількість медичних оглядів із 1 грудня 1873 р. до 1 грудня 1874 р.	4711	763
Виявлено хворих і направлено в міську лікарню:		
– на 1 грудня 1873 р. у лікарні залишились	12	11
– із 1 грудня 1873 р. до 1 грудня 1874 р.	210	169
– на 1 грудня 1874 р. у лікарні залишились	13	12
На 1 грудня 1874 р. на обліку перебували	101	152
На 1 грудня 1875 р. на обліку перебували	117	151
Із 1 грудня 1874 р. до 1 грудня 1875 р.:		
– на облік поступили	140	–
– із обліку вибули	124	1
Кількість медичних оглядів із 1 грудня 1874 р. до 1 грудня 1875 р.	5288	306
Виявлено хворих і направлено в міську лікарню:		
– на 1 грудня 1874 р. у лікарні залишились	13	12
– із 1 грудня 1874 р. до 1 грудня 1875 р.	62	108
– на 1 грудня 1875 р. у лікарні залишились	5	11
На 1 грудня 1875 р. на обліку перебували	117	151
На 1 грудня 1876 р. на обліку перебували	123	151
Із 1 грудня 1875 р. до 1 грудня 1876 р.:		
– на облік поступили	162	–
– із обліку вибули	156	–
Кількість медичних оглядів із 1 грудня 1875 р. до 1 грудня 1876 р.	5340	483
Виявлено хворих і направлено в міську лікарню:		
– на 1 грудня 1875 р. у лікарні залишились	5	11
– із 1 грудня 1875 р. до 1 грудня 1876 р.	137	143
– на 1 грудня 1876 р. у лікарні залишились	9	19

Рух повій	Кількість повій	
	публічних закладів	поза публічними закладами
На 1 грудня 1876 р. на обліку перебували	123	151
На 1 грудня 1877 р. на обліку перебували	111	140
Із 1 грудня 1876 р. до 1 грудня 1877 р.:		
– на облік поступили	217	9
– із обліку вибули	229	20
Кількість медичних оглядів із 1 грудня 1876 р. до 1 грудня 1877 р.	5944	660
Виявлено хворих і направлено в міську лікарню:		
– на 1 грудня 1876 р. у лікарні залишились	9	19
– із 1 грудня 1876 р. до 1 грудня 1877 р.	162	156
– на 1 грудня 1877 р. у лікарні залишились	13	25
На 1 грудня 1877 р. на обліку перебували	111	140
На 1 грудня 1878 р. на обліку перебували	100	140
Із 1 грудня 1877 р. до 1 грудня 1878 р.:		
– на облік поступили	146	–
– із обліку вибули	157	–
Кількість медичних оглядів із 1 грудня 1877 р. до 1 грудня 1878 р.	6207	134
Виявлено хворих і направлено в міську лікарню:		
– на 1 грудня 1877 р. у лікарні залишились	13	25
– із 1 грудня 1877 р. до 1 грудня 1878 р.	173	114
– на 1 грудня 1878 р. у лікарні залишились	4	17
На 1 грудня 1878 р. на обліку перебували	100	140
На 1 грудня 1878 р. на обліку перебували	134	140
Із 1 грудня 1878 р. до 1 грудня 1879 р.:		
– на облік поступили	202	–
– із обліку вибули	168	–
Кількість медичних оглядів із 1 грудня 1878 р. до 1 грудня 1879 р.	5489	217
Виявлено хворих і направлено в міську лікарню:		
– на 1 грудня 1878 р. у лікарні залишились	4	17
– із 1 грудня 1878 р. до 1 грудня 1879 р.	161	129
– на 1 грудня 1879 р. у лікарні залишились	11	12
На 1 грудня 1879 р. на обліку перебували	134	140
На 1 грудня 1880 р. на обліку перебували	134	140
Із 1 грудня 1879 р. до 1 грудня 1880 р.:		
– на облік поступили	212	–
– із обліку вибули	212	–
Кількість медичних оглядів із 1 грудня 1879 р. до 1 грудня 1880 р.	6725	167
Виявлено хворих і направлено в міську лікарню:		
– на 1 грудня 1879 р. у лікарні залишились	11	12
– із 1 грудня 1879 р. до 1 грудня 1880 р.	213	106
– на 1 грудня 1880 р. у лікарні залишились	3	11

Рух повій	Кількість повій	
	публічних закладів	поза публічними закладами
На 1 січня 1881 р. на обліку перебували	137	140
На 1 грудня 1882 р. на обліку перебували	135	140
Протягом 1881 року:		
– на облік поступили	223	–
– із обліку вибули	225	–
Кількість медичних оглядів протягом 1881 р.	5755	123
Виявлено хворих і направлено в міську лікарню:		
– на 1 січня 1881 р. у лікарні залишились	3	12
– протягом 1881 р.	197	67
– на 1 січня 1882 р. у лікарні залишились	7	8
На 1 січня 1882 р. на обліку перебували	135	140
На 1 січня 1883 р. на обліку перебували	89	73
Протягом 1882 року:		
– на облік поступили	173	61
– із обліку вибули	221	128
Кількість медичних оглядів протягом 1882 р.	4774	388
Виявлено хворих і направлено в міську лікарню:		
– на 1 січня 1882 р. у лікарні залишились	7	8
– протягом 1882 р.	162	99
– на 1 січня 1883 р. у лікарні залишились	0	5
На 1 січня 1883 р. на обліку перебували	86	73
На 1 січня 1884 р. на обліку перебували	80	17
Протягом 1883 року:		
– на облік поступили	136	6
– із обліку вибули	142	62
Кількість медичних оглядів протягом 1883 р.	3696	278
Виявлено хворих і направлено в міську лікарню:		
– на 1 січня 1883 р. у лікарні залишились	0	5
– протягом 1883 р.	112	83
– на 1 січня 1884 р. у лікарні залишились	1	7

Представлена таблиця 1 показує, що в період із 1870 р до 1884 р. при всіх змінах ситуації з контролю за проституцією лікарський огляд повій систематично здійснювався. Кількість зареєстрованих у поліції повій публічних закладів у 70-ті роки XIX століття постійно збільшувалася, тільки за період Російсько-турецької війни 1877–1878 рр. дещо зменшилась, потім знову збільшилась, а на початку 80-х років описуваного століття почала зменшуватись. Стежити за повіями-одиначками, яки займалися проституцією поза публічними закладами, було складно, тому їхня встановлена кількість була значно меншою і коливалася по-різному, проте тенденції зміни кількості були схожими з даними щодо повій із будинків розпусти. Майже щороку багато повій прибувало (особливо в публічних будинках), проте багато й вибувало, і цей рух на загальну кількість майже не впливав. Лікарі за рік здійснювали багато оглядів повій із будинків (найбільше за 1878 р. – 6 207 і за 1880 р. – 6 725), значно менше оглядів було таємних повій, адже здебільшого вони намагалися їх уникати. У результаті оглядів виявляли багато хворих на венеричні

захворювання, часто їхня кількість за рік навіть перевищувала кількість повій (особливо серед одначок), що свідчило про зараження однієї повії кілька разів протягом року.

Із березня 1884 р. у Миколаєві почала створюватися міська санітарно-протиепідемічна організація. Перший постійний санітарний лікар міста М. П. Ковальов-Рунський розробив, а міська дума 27 квітня 1884 р. затвердила інструкції санітарному лікарю міста і дільничним санітарам (помічникам санітарного лікаря). Серед обов'язків санітарного лікаря в інструкції зазначалося: «розроблення і застосування заходів із припинення розвитку сифілісу [термін «сифіліс» у ті часи часто трактувався ширше – як усі венеричні хвороби] через проституцію». А дільничних санітарних помічників (обраних із середовища активних жителів міста) інструкція, серед іншого, зобов'язувала: «в будинках терпимості оглядати двори, кухні, чистоту приміщень і спальної білизни, щоб у них перебували для промислу тільки ті особи, які значаться в списках лікарсько-поліцейського комітету, щодо яких осіб дільничному санітарові мають бути доставлені, кому належить, докладні списки; вони стежать за тими будинками і місцями, де помічено буде таємну проституцію, і доповідають про це голові санітарної комісії. До їхніх обов'язків належить стежити, щоб проститутки прибували у призначений час один раз на тиждень на лікарський огляд, для чого перевіряють білети і про помічені порушення заявляють кому належить. Утримувачки будинків розпусти зобов'язані надавати дільничному санітарові всю необхідну йому інформацію і негайно виконувати всі його розпорядження»⁴⁵.

Проте санітарний лікар виявився перевантаженим своїми основними функціями, і медичний огляд повій довелося знову покласти на ординаторів міської лікарні.

Про ступінь поширення венеричних хвороб серед миколаївців у 1880-х роках свідчать результати лікування хворих на ці захворювання в міській лікарні (табл. 2).

Таблиця 2

Венерологічні хворі в міській лікарні в 1881–1891 рр.⁴⁶

Роки	Усього хворих у лікарні	У венерологічних відділеннях				
		чоловіків	публічних проституток	проституток-одиначок	усього	% серед усіх хворих лікарні
1881	1607	199	197	67	463	28,8
1882	1812	282	162	99	543	29,9
1883	1537	230	112	83	425	27,6
1884	1564	180	86	94	367	23,5
1885	1735	245	72	110	427	24,6
1886	2014	288	125	107	520	25,8
1887	2004	319	154	102	575	28,7
1888	2067	332	127	80	539	26,1
1889	2267	272	61	74	407	17,9
1890	2283	286	110	83	479	21
1891	2718	412	58	185	655	24,1

Розглянемо, наприклад, показники за 1884 р. Цього року після скарги командира козачого полку на негативний вплив сусідніх публічних будинків на дисципліну і під-

⁴⁵ Там само. Ф. 216. Оп. 1. Спр. 591. Арк. 58, 63–63 зв., 65 зв.

⁴⁶ Там само. Ф. 308. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 20.

готовку козаків наказом військового губернатора були закриті будинки Іти Куликової та Марії Вайнблум. У результаті помітно зменшилася в міській лікарні кількість хворих на венеричні хвороби чоловіків і публічних жінок та дещо збільшилася кількість хворих проституток-одиначок. Згідно зі звітом лікарні за цей рік, на лікуванні перебували: дворян – 6, почесних громадян – 4, поліцейських – 7, відставних і запасних нижніх чинів – 47, солдатських дітей (дорослого віку) – 26, міщан – 59, селян – 20, козаків – 2, іноземців – 8, осіб невідомого звання – 1, повій із закладів розпусти – 86, жінок, які займалися таємною розпущою – 101. Усього венерично хворих – 367, зокрема на гонорею (перелой) – 113, м'який шанкр – 139, твердий (сифілітичний) шанкр – 24, інші форми сифілісу – 91⁴⁷. Ще значна частина хворих на венеричні хвороби лікувалася в морському госпіталі та сухопутному лазареті, а представники привілейованих класів – у себе вдома.

У квітні 1885 р. Миколаївський поліцмейстер запропонував військовому губернатору запровадити у фабрично-заводських та інших промислових закладах міста періодичні медичні огляди найманих робітників, де б виявляли й венерично хворих. На запит канцелярії губернатора з цього питання городовий лікар М. С. Должанський відповів, що в Миколаєві багато робітників працює тільки в Адміралтействі, де за ними здійснюється постійний медичний нагляд морських лікарів, а в місті промислові заклади невеликі з малою кількістю робітників, тому організовувати медичний огляд їх недоцільно. Є ще артілі з десятками робітників-будівельників, проте вони – люди не молоді та сімейні й послугами проституток не користуються. Для поліпшення нагляду за проституцією Должанський запропонував відновити в місті лікарсько-поліцейський комітет під головуванням поліцмейстера⁴⁸.

У 1889 р. міністр внутрішніх справ розпорядився здійснити в містах перепис усіх проституток. Миколаївський військовий губернатор О. О. Пещуров доручив цю роботу новому городовому лікарю М. О. Зоріну. Станом на 1 серпня повій у публічних будинках перебувало 155. У запиті до поліції про проституток-одиначок виявилось, що там на обліку перебувають тільки дві такі, тобто нагляд за таємними повіями в місті на той час не здійснювався.

Під час складання щорічного медичного звіту для медичного департаменту Міністерства внутрішніх справ міська управа повідомила городовому лікареві, що за 1889 р. хворих на венеричні хвороби серед повій із публічних будинків було 39,3 %. Таємних повій, яких затримала поліція протягом року під час бійок або інших бешкетів у шинках, харчевнях і різних притонах, виявилось 96, зокрема в 74 повій (77,1 %) у процесі медичних оглядів лікарі діагностували венеричні захворювання. Тому не дивно, що в міській лікарні за 1889 р. лікувалися вже 1 752 венеричних хворих (значна кількість їх була і в морському госпіталі). Під час опитування хворих чоловіків тільки одна десята частина їх указала на публічні заклади розпусти як на джерело свого зараження, дев'ять десятих – указали на таємних повій.

На жаль, траплялися випадки, коли поліція здійснювала нагляд за проституцією в злочинний спосіб. У такій діяльності був викритий і миколаївський поліцмейстер Бирильов, який на початку 1884 р. через це вимушено пішов у відставку⁴⁹. Так, миколаївська газета писала: «і в нас, наприклад, Кронштадський поліцмейстер Головачов і Миколаївський Бирильов були викриті (на суді) в тому, що «держали в оренді» публічні будинки,

⁴⁷ Там само. Спр. 52. Арк. 11.

⁴⁸ Там само. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 11655. 7 арк.

⁴⁹ Докладніше про це див. нарис «Злочинний світ міста».

«ділилися баришами з експлуататорами розпусти, отримуючи від них цінні подарунки і надавали їм особливе заступництво»⁵⁰.

Миколаївський міський голова Ф. Є. Кроун у листі до військового губернатора від 18 лютого 1891 р. писав, що нагляд за проституцією в місті покладений на дільничних санітарних лікарів, які «при багатоскладності занять із виконання прямих своїх обов'язків не можуть принести суттєвої користі справі попередження і припинення венеричних хвороб», тому, зважаючи, що нагляд за проституцією є медико-поліцейським заходом (саме медико-поліцейські та судово-медичні функції були основним обов'язком городского лікаря), він просив губернатора доручити цю справу городовому лікареві як своєму підлеглому. Губернатор наказом від 27 лютого 1891 р. зобов'язав городского лікаря Зоріна здійснювати нагляд за проституцією і надати свої пропозиції з цього питання.

На підставі даних за 1889 р. Зорін у рапорті губернатору показав, що головним джерелом поширення венеричних хвороб у місті є таємна проституція, нагляд за якою вже кілька років не здійснюється. Тому він рекомендував відновити в місті лікарсько-поліцейський комітет (ліквідований ще в 1872 р.). Губернатор погодився з доцільністю утворення комітету, якщо він буде сформований з участю лікарів-жінок. Таких, за даними поліції, у місті виявилось усього дві. Лікарсько-поліцейський комітет знову не був утворений⁵¹.

Миколаївський військовий губернатор М. В. Копитов у січні 1892 р. оглянув морський госпіталь і міську лікарню. В обох цих закладах він звернув увагу на велику кількість хворих на венеричні хвороби. Копитов запропонував медичному інспекторові порту (він же і головний доктор госпіталю) і водночас голові Товариства морських лікарів Миколаєва М. Г. Софроницькому розглянути це питання в товаристві. Розширене засідання товариства за участі й лікарів сухопутного відомства, лікарів, які перебували на службі в міському управлінні, та лікарів, що вільно практикували, відбулося 10 лютого 1892 р. Софроницький поінформував про високий рівень венеричної захворюваності в морському відомстві міста за останні роки: 142–150 хворих на 1 000 чол. команди. Військовий лікар Д. В. Курдюмов доповів, що із 4 000 нижніх чинів місцевого військового гарнізону в зведеному лазареті в 1889 р. перебували на лікуванні 111 хворих на венеричні захворювання, у 1890 р. – 169 хворих і в 1891 р. – 174 хворих. Завідувач венеричного відділення міської лікарні С. М. Гольденберг повідомив про кількість таких хворих у лікарні за 1890 р – 145 чол. і за 1891 р. – 241 чол. Лікар В. К. Кнорре, який здавна приватно практикував у царині венерології, «визнав нинішнє поширення цієї хвороби звичайним явищем у місті». На засіданні товариства також констатували нестачу в місті поліцейського і медичного нагляду за повіями-одиначками, а також недостатній нагляд за публічними будинками. Рекомендували запропонувати владі організувати дієвий нагляд за проституцією, активізувати роботу поліції у виявленні прихованих повій, зберегти безплатність лікування повій-одиначок, сформувані лікарсько-поліцейський комітет.

Софроницький у рапорті командирові Чорноморського флоту і Миколаївському військовому губернатору від 16 березня 1892 р. доповів, що захворюваність венеричними хворобами морських чинів у Миколаєві в два–три рази вища, ніж у Кронштадті, де, на відміну від Миколаєва, постійно діяв лікарсько-поліцейський комітет. Тим часом ця захворюваність у Миколаєві постійно збільшувалася, що свідчило про брак у місті дієвого нагляду за проституцією і така ситуація потребувала негайного відповідного реагування. Софроницький, враховуючи, що «справа про запровадження в Миколаєві лікар-

⁵⁰ «Полиция правов» и полиция вообще. Южная Россия. 1904. 19 поября.

⁵¹ ДАМО, Ф. 230. Оп. 1. Спр. 12772. 7 арк.

сько-поліцейського комітету повинна пройти певні інстанції, що займе, звісно, немало часу... і асигнована Морським міністерством сума буде внесена в кошторис не раніше наступного 1893 р.», запропонував терміново передбачити в місті певні заходи та виклав їх перелік, сформульований на розширеному засіданні товариства морських лікарів.

Військові губернатори як представники державної влади з уведенням у Миколаєві в 1872 р. Міського положення про місцеве самоврядування намагалися перекласти нагляд за проституцією в повному обсязі на міську владу. Проте міські дума і управа всіляко цьому противилися з огляду на брак прямої вказівки на це в чинному законодавстві, а також покликаючись на постійний дефіцит міського бюджету.

Нарешті ситуація щодо венеричної захворюваності в місті змусила військову адміністрацію взяти це питання в свої руки. 17 травня 1892 р. військовий губернатор М. В. Копитов утворив міську комісію для нагляду за проституцією («комісія з попередження і припинення венеричної [«любострастной»] хвороби в місті Миколаєві») під головуванням медичного інспектора порту М. Г. Софроничького. На початку серпня комісія вирішила собі на допомогу залучити одного з поліцейських для виявлення бродячих повій і примушення їх до медичних оглядів. Член комісії поліцейський міста для цього призначив околочного наглядча Неженцева, який одразу активно розпочав справу. Якщо за період із січня до липня 1892 р. поліція під час випадкових облав виявила повій, яких оглядали 437 разів і серед яких виявили 44 хворих на венеричні хвороби, або в середньому 6 у місяць, то Неженцев тільки за серпень до оглядів прилучив 221 повію, серед яких виявили 18 хворих, тобто в три рази більше, ніж до цього. Тому комісія і городовий лікар Зорін клопотали перед міською управою про призначення додаткової плати цьому поліцейському за тяжку і неприємну, проте дуже ефективну роботу, чого, на жаль, не відбулося⁵².

У кінці 1892 р. міська управа звернулася до дільничних санітарних лікарів міста з пропозицією організувати періодичні огляди робітників промислових закладів (насамперед міських скотобоєнь) для виявлення інфекційних захворювань, особливо венеричних. Лікарі відповіли, що вони не можуть цим займатися без відповідної обов'язкової постанови міської думи. Тоді управа доручила цим лікарям розробити проект відповідної постанови. Санітарні лікарі склали проект «Правил про огляд прислуги чоловічої статі в усіх громадських і промислових закладах, а саме: в шинках, у кондитерських, у пекарнях, на фабриках: цукеркових, мінеральних вод, пивних і квасних, тютюнових, на заїжджих дворах, у цирульнях тощо».

Міський юрисконсульт В. Д. Шехавцов, якому дали на рецензію проект обов'язкових правил, міській управі щодо правил огляду прислуги й міському голові щодо оглядів робітників, які займаються приготуванням харчових припасів і напоїв, відповів, що розроблені правила і наміри влади попри все її бажання не відповідають чинному на той час законодавству і не можуть бути запроваджені⁵³.

Городовий лікар М. О. Зорін протягом 1893 р. подав військовому губернатору кілька рапортів, у яких доповідав про свою роботу з нагляду за проституцією. Якщо нагляд за повіями в публічних будинках був організований задовільно і за огляд їх лікар отримував певну грошову винагороду від утримувачок будинків, то за повіями-одиначками такий нагляд було організовано погано. Про таких повій Зорін писав: «через невпорядковане життя вони мусили часто міняти квартири, а інколи, особливо влітку, зовсім не мають постійного притулку. Між ними є не більше десяти проститутток, які живуть у готелях

⁵² Там само. Ф. 216. Оп. 1. Спр. 827. Арк. 264–265 зв.

⁵³ Там само. Спр. 821. Арк. 7–7 зв., 13–26, 31–32 зв.

або більш-менш пристойних квартирах, решта ж промишляють розпустою на бульварах, у харчевнях, заїжджих дворах, шинках, садах і тому подібних місцях; вони становлять значний контингент усієї проституції великих міст, зокрема і Миколаєва, і постачають лікувальним закладам значний процент захворюваності венеричними хворобами. Жінки ці, втративши майже всяку людську подобу, вищою мірою неохайні, рідко не п'яні, буйні та щоденний заробіток свій залишають у найближчому кабаку в товаристві таких же, як вони, міських простолюдинів або нижніх чинів, які отримали на кілька годин відпустку з казарми. Публічні будинки не мають для таких споживачів послуг такої привабливості, як бродячі проститутки, хоч мешканки цих будинків на вигляд пристойні, одіти охайно, постіль їхня в деяких навіть комфортабельна і не є, як у бродячих жінок, купою смердючих ганчірок, забруднених блювотою п'яних. Але річ у тім, що в публічних будинках немає вживання алкогольних напоїв, а якщо такі й трапляються поодинокі контрабандою, то вони надзвичайно дорогі та й утримувачки публічних будинків ретельно стежать за споживачами їхнього вина, щоб відвідувачі не виявили до притону будь-якого невдоволення. У трактирному ж закладі горілка під рукою і продається вільно, до того ж простолюдин відчуває вкорінену в ньому симпатію до розваг шинку, у якому або навколо якого завжди є бродячі проститутки, які підстерігають своїх симпатиків; дешеві ж заїжджі двори або смердючі будки, що найняли ці жінки, завжди до послуг захмелілих гостей. Ось із таким людом доводиться мати справу поліції, стежити за квартирами, які часто змінюють, або знати уподобані місця перебування кожної проститутки».

Зорін повідомляв, що одного поліцейського-наглядача, виділеного йому на допомогу для виявлення повій-одиначок, зовсім недостатньо. Він також доповідав, що з січня 1892 р. йому було відмовлено в огляді повій-одиначок у міській лікарні, тому він вимушений був здійснювати цей огляд у своїй квартирі. Так тривало 11 місяців. Зорін писав: «за цей час я багато вистраждав, навіть хворів через це. Просив я комісію, просив міську управу звернути на це увагу, зглянутися над моїм станом – усе було даремно. Урешті я категорично заявив управі, що в квартиру свою більше проститутток для огляду не допущу і що такий подвиг далі продовжувати не можу. І тоді тільки завдяки сприянню члена управи пана Ессена і моїм постійним наполяганням, що супроводжувалися різними взаємними невдоволеннями, для мене відремонтували напівзруйновану сиру будівлю при Одеській поліцейській частині міста, що колись була лазнею». Зорін це приміщення привів до ладу, обгородив і впорядкував прилеглу територію, винайняв за свій кошт сторожа і тепер мав належні умови для щотижневого огляду повій-одиначок, а огляд організованих повій і далі здійснював два рази на тиждень у публічних будинках.

У грудні 1893 р. на запит канцелярії губернатора про кількість повій у місті Зорін відповів, що в нього є точні дані щодо повій публічних будинків – їх 65, повій-одиначок приблизно 74, а точну цифру мати неможливо: «проститутки-одиначки нижчого розбору, головні поширювачки хвороби, так часто змінюють свої квартири, здебільшого вони зовсім не мають постійного місця перебування, що щоденна перевірка таких жінок, якби вона знадобилась, потребувала б значних людських і грошових затрат. До того ж вони часто покидають місто, бродять цілими місяцями приміськими селами, особливо влітку під час скупчення в них сезонних робітників, де й займаються своїм промислом. У найближчі поселення, де бувають у певні дні торжища, міські проститутки вибувають на свої заробітки, нікого не спитавши і нікому не заявляючи про свою мандрівку. Отже, поки про них із чуток або інших повідомлень дізнається наглядач і витратить певний час

для перевірки таких даних, ці проститутки перебувають у міських списках, а насправді вже кудись виїхали. Усі ці обставини не дозволяють мені визначити точну кількість проституток у місті в потрібний час; якщо наглядач по службі їй повідомляє щоденно поліції такі дані, то вони, стверджую, тільки приблизні, не кажучи вже про те, що записана кількість проституток-одиначок зовсім не пояснює достовірність кількості регулярного залучення їх до медичного огляду – суттєвої сторони нагляду за проституцією»⁵⁴.

Отримані протягом 1893 р. рапорти городского лікаря М. О. Зоріна військовий губернатор М. В. Копитов направив для розгляду медичному інспекторові порту, міському голові та поліцмейстеру міста. Відповіді від зазначених чиновників, що надійшли до початку 1894 р., канцелярія губернатора узагальнила і надала Копитову свої пропозиції.

Так, міський голова щодо проституток-одиначок пропонував: «необхідно, щоб проститутки були впевнені, що професія їхня вільна і виявлення її не тягне за собою покарання», тоді вони менше уникатимуть медичних оглядів і раніше починатимуть лікування венеричних захворювань. А поліпшення огляду проституток у публічних будинках, на думку голови, збільшить у них кількість відвідувачів, чим зменшить попит на бродячих повій. До витрат на справу нагляду за проституцією в місті необхідно залучити, крім міського управління, ще й міщанське товариство і ремісничу управу.

Медичний інспектор скептично відгукнувся про інформацію городского лікаря, який, на його думку, меркантильно «піклується про збереження за ним нагляду за публічними будинками... і в нього немає достатніх засобів для нагляду за бродячими жінками».

Поліцмейстер запропонував організувати в місті кілька пунктів із лікарняними та санітарними лікарями для огляду повій, ознайомлювати військових із гігієною статевих відносин, частіше робити медичні огляди нижніх чинів, військовим лікарям рекомендувати їм тільки публічні будинки, розробити загальнообов'язкові правила щодо міської проституції. А головне, поліцмейстер «висловив свою думку щодо заходів узагалі, які можуть обмежити поширення венеричних захворювань», для цього, він вважає, у «справі боротьби діяльну участь належить узяти урядовій владі розробленням загальних правил і законоположень, асигнуванням необхідних сум і залученням міст і земств до участі в грошових витратах».

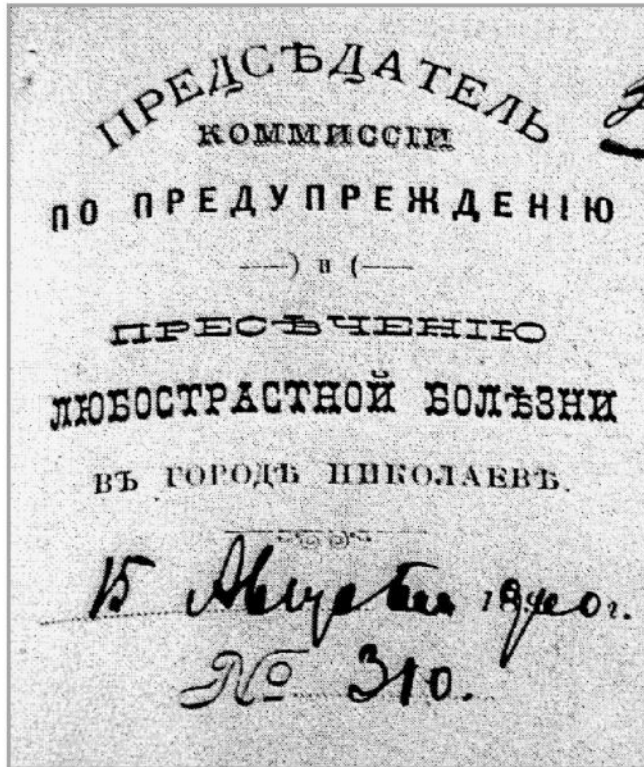
На підставі всіх цих відгуків канцелярія губернатора сформулювала губернатору пропозиції: розширити склад комісії, призначеної 17 травня 1892 р., головою її призначити помічника поліцмейстера; вищий нагляд як за діяльністю комісії, так і за проституцією взагалі в місті покласти на медичного інспектора і поліцмейстера; проституток у публічних будинках оглядати лікарняним і військовим лікарям по черзі, а проституток, які живуть поза публічними закладами, оглядати в міській лікарні лікарняним лікарям і при поліцейських частинах санітарним лікарям; затвердити проєкт обов'язкової постанови про попередження в місті венеричних хвороб; міському управлінню, міщанському товариству і ремісничій управі за взаємною домовленістю щорічно асигнувати кошти для діяльності комісії та винагороди медиків, задіяних в оглядах проституток⁵⁵.

Наказом військового губернатора М. В. Копитова від 10 лютого 1894 р. була утворена нова «комісія з попередження і припинення венеричної [«любострастной»] хвороби в місті Миколаєві». До її складу увійшли: голова – помічник поліцмейстера міста П. Г. Белаш, член міської управи П. С. Греховодов, завідувачі медичної частини міської та єврейської лікарень К. А. Хомицький та М. Я. Кальварський, лікарі морського і сухо-

⁵⁴ Там само. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 13003. Арк. 89–90, 91 зв.– 92, 115 зв.–116.

⁵⁵ Там само. Арк. 146–152.

путного відомств А. Ф. Іпполітов і А. А. Єсипович, городовий лікар М. О. Зорін, лікарі міської лікарні С. І. Давидсон, О. К. Філіппович і С. М. Гольденберг, дільничні санітарні лікарі В. І. Маркелов, Я. Г. Тапуз і А. І. Коллегорський. Для ведення списків повій призначався один із фельдшерів міської лікарні. Цим наказом також затверджувалися медико-поліцейські заходи нагляду за проституцією, запропоновані раніше канцелярією губернатора.



Кутовий штамп бланка комісії

На першому засіданні комісії 19 лютого 1894 р. розподілили лікарів для огляду повій; для розшуку і залучення до огляду повій-одиначок визнали необхідність мати окологородного наглядача, якому рекомендували призначити додаткову оплату; доручили лікареві С. І. Давидсону (завідувачу діловодством комісії) зобов'язати утримувачок публічних будинків у кожній кімнаті мати кружку Есмарха для спринцювань, необхідну кількість марганцевокислого калію, вазеліну або колод-крему і 2 % розчину карболової кислоти. Необхідно в кожній кімнаті вивісити надруковане оголошення, що «кожний відвідувач може вимагати, щоб повія перед зносами проспринцювалась розчином марганцевокислого калію, сам же відвідувач може вимагати вазелін, колод-крем і розчин карболової кислоти». Давидсону також доручили час від часу

здійснювати огляд публічних домів для перевірки виконання цього розпорядження і дотримання чистоти постільної та особистої білизни повій. Тобто тепер на перший план виходило не так виявлення хворих на венеричні хвороби, як профілактика цих хвороб.

У комісії завели книгу, в яку вписали всіх відомих повій міста й дані про кожну з них: перебування її в публічному будинку чи поза ним; чи хворіла на венеричну хворобу, яку саме, де і коли лікувалася; чи притягалася до відповідальності; коли, куди і наскільки часу виїжджала з Миколаєва гощо.

За перший тиждень діяльності нової комісії з 19 до 27 лютого 1894 р. в публічних будинках лікарі у вівторок і п'ятницю оглянули всіх повій і серед них виявили 4 хворих на венеричні хвороби, яких відправили на лікування в міську лікарню. Також було оглянуто 75 повій-одиначок, серед яких виявили 11 хворих, їх доправили в лікарню. За цей же період на лікування в міську лікарню поступили 4 чоловіки з венеричними хворобами, джерела їхнього зараження були встановлені, відповідні заходи здійснені.

Одна з утримувачок публічних будинків повідомила поліцію, що її заклад самовільно покинули 5 повій і оселилися в міських готелях для самостійного заняття розпую. Усіх їх виявила поліція і виселили з готелів, а їхні власники попереджені про заборону поселять повій та про відповідальність за це. Голова комісії помічник поліцмейстера Белаш зобов'язався надалі систематично перевіряти всі готелі міста і виселяти виявлених повій. У рапорті губернаторові він писав: «усяке нове законоположення населен-

ня засвоює неохоче і оскільки проживання повій у готелях було допущене в Миколаєві, можна сказати, з його заснування», тому він, пам'ятаючи слова губернатора «стежити за справою і не ображати нікого», у перші три місяці буде виселяти повій із готелів, робити при цьому зауваження утримувачам готелів, «проте не буду притягувати їх до відповідальності за винятком тільки тих, що виявляться завідомо винними в цьому і незважаючи на мої зауваження і вимоги опиратимуться і не виконуватимуть наказ губернатора»⁵⁶.

Тепер утримувачки публічних будинків не платили городовому лікарю за огляд повій. Міська влада почала щорічно виділяти 400 руб для винагороди лікарів-оглядачів і ще 120 руб фельдшеру, а потім певну суму й околдочному наглядачеві. Повії-одиначки за бажання проведення огляду в себе вдома могли звертатися до будь-якого лікаря в місті за умови, що цей лікар робитиме записи про стан здоров'я і час огляду в білеті повії, а вона в той же день покаже білет оглядовому лікарю комісії в Одеській частині поліції міста для відмітки в списках.

На той час у суспільствах цивілізованих країн склалося чітке розуміння суті негативного явища проституції та її наслідків. Серед їх багатьох причин головними вважалися матеріальна нужденність жінок і невігластво чоловіків. Боротися з цими недугами суспільства передбачалося масовим поширенням просвіти (піднесення рівня громадської та індивідуальної моралі й запровадження обов'язкової освіти) і забезпеченням соціально-економічного добробуту населення. Проте визнавалося, що це хоч і правильний, але дуже повільний шлях розвитку людства. Тому серед заходів проти збільшення проституції та пов'язаного з нею поширення венеричних хвороб найбільше дієвими поки вважалися запровадження медико-поліцейського нагляду за проституцією і контролю за проститутками. Проте ця система мала багатьох противників, які заявляли, що регламентація проституції тільки заохочує розпусту, надаючи їй вигляд законності, коли жінок реєструють, як худобу, видаючи їм ярлик на ганебне ремесло, а періодичні медичні огляди тіла жінок надають право і можливість безпечно користуватися ним, як товаром. І хоч ефективність цієї системи, навіть при найбільш сумлінній організації, була невисокою, альтернативи їй не було.

Проте всі заходи боротьби з венеричними хворобами в Російській імперії виявлялися малоефективними, ці хвороби, особливо сифіліс, невпинно поширювалися, тому у вересні 1895 р. вийшло урядове розпорядження «Про скликання з'їзду представників різних відомств і лікарів для розроблення заходів проти сифілісу і про необхідні щодо цього витрати». У цьому розпорядженні йшлося про те, що «в низці хвороб населення імперії сифіліс протягом багатьох років не тільки посідає перше місце за кількістю захворювань, а й нині звертає на себе особливу увагу через зростання з кожним роком його поширення». На підтвердження цього наводилися статистичні дані: у країні в 1880 р. венеричних хворих було зареєстровано 256 тис., у 1886 р. – 496 тис., а в 1890 р. було зареєстровано 916 тис. венеричних хворих, зокрема сифілітиків нараховувалося понад 732 тис. У 90-х роках XIX століття кількість хворих тільки на сифіліс уже щорічно перевищувала 1 млн., тобто венеричні хвороби «за розмірами своїми безперечно мали значення небезпечної народної біди».

З'їзд із обговорення заходів проти венеричних хвороб відбувся в Петербурзі 15–22 січня 1897 р., у якому від Миколаєва брав участь завідувач медичної частини міської лікарні доктор медицини К. А. Хомицький. Рішення з'їзду розглянула Миколаївська комісія з нагляду за проституцією і оскільки ці рішення, незважаючи на гостроту проблеми, харак-

⁵⁶ ДАМО. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 13003. Арк. 157–159 зв.

теризувалися помірністю, то комісія, погоджуючись із ними, констатувала, що головні з них (загальномедичного характеру) в Миколаєві вже здійснюються (стаціонарне лікування у венерологічних відділеннях морського госпіталю і міської лікарні; амбулаторне лікування при госпіталі, міській та єврейській лікарнях; військовий лазарет; лікарсько-продовольчий пункт для прийшлих робітників на Сінній площі; утворена спеціальна комісія; діє благодійне товариство з притулком для підкинутих дітей тощо), чого ще немає в багатьох інших містах. Миколаївська комісія вважала, що в справі нагляду за проституцією і боротьби з венеричними хворобами разом із місцевою владою повинна брати участь і урядова влада законодавством і певними коштами. Комісія цілком поділяла думку з'їзду, що всі заходи щодо повій не повинні мати примусового, репресивного характеру.

У другій половині XIX ст. на Південь України щорічно у все більшій кількості (переважно з Київської, Полтавської та Чернігівської губерній) прибували робітники в пошуках сезонних сільськогосподарських робіт (так звані «прийшли робітники»). Одним із пунктів, де вони концентрувалися, був Миколаїв. Тут вони чекали наймачів на польові роботи, або розходилися в прилеглі сільські райони. У місті вони жили просто неба на площі Сінного ринку. За травень – червень тут перебувало 5–10 тис. прийшлих робітників, зокрема 20 % становили жінки. Ці жінки, крім антисанітарних умов перебування і поганого харчування, потерпали ще й від сексуальних домагань чоловіків. Особливим злом для жінок були нижні чини (солдати, козаки та матроси) місцевого гарнізону. Студент-медик Гутшейн, найнятий на лікувально-продовольчий пункт Сінної площі, у своєму звіті за 1898 р., опублікованому в одному з випусків «Врачебной Хроники Херсонской губернии», про часту небезпеку для постояльців площі писав: «кричуще систематичне зло – це поява на площі в нічний час солдат і особливо козаків [7-го Донського козачого полку] із метою проституції. Явище це розвинулось особливо в цьому році й варто сподіватися, що відповідні відомства уживуть зі свого боку потрібні дисциплінарні заходи. 2–3 городових не в змозі усунути це зло, навіть попри бажання, оскільки козаки озброєні не гірше їх і є дружною компанією. Вони нападають на жінок або під час сну, або коли ті відправляються за природної потреби у відхоже місце, що розташоване досить далеко від місця перебування робочих. Зухвалість козаків доходила до того, що вони підстерігали увечері жінок, які виходили з амбулаторії біля самих її дверей»⁵⁷.

Серед прийшлих жінок траплялись і хворі на венеричні захворювання, які вони отримували в дорозі на заробітки або в Миколаєві. Виявляти таких жінок було однією із задач завідувача лікувально-продовольчого пункту.

Публічні будинки зажили негативної слави в місті. У них інколи переховувалися злочинці. У сусідів закладів розпусти постійно зникало різне майно. Траплялись випадки, коли повії обкрадали своїх клієнтів. Та й клієнти публічних будинків часто влаштовували в них бійки та різний безлад, від яких страждали повії та обслуга. Так, у січні 1860 р. була побита власниця закладу Сура Лісовська, яка намагалася вгамувати одного буйного клієнта⁵⁸.

Ще в 1881 р. мешканці будинків на перетині вулиць Херсонської та Малої Морської скаржилися на розташовані тут здавна публічні заклади. Миколаївський кореспондент в одеській газеті писав: «місце подібних закладів – на околицях, а не в самому центрі міста, поліції годилося б давно закрити їх ще й тому, що учнівська молодь, яка йде з закладів

⁵⁷ Гутшейн Л. Лечебно-продовольственный пункт в г. Николаеве. *Врачебная Хроника Херсонской губернии*. 1899. № 4, 16–28 февраля. С. 167.

⁵⁸ ДАМО. Ф. 231. Оп. 1. Спр. 232. 6 арк.

освіти цими вулицями, мимоволі стає свідками найбільш обурливих, брудних сцен і чує із вуст «прекрасних» мешканок та їхніх шанувальників такі вислови, яких їй зовсім чути не належить»⁵⁹. Проте така ситуація зберігалася й надалі.

На початку 90-х років XIX століття військовому губернаторові почали надходити скарги жителів вулиці Московської на нелегальні борделі при навколишніх шинках. Надійшла також чергова скарга жителів вулиці Малої Морської та від попечительства найближчої церкви на неподобства, що відбувалися на цій вулиці через тривале перебування на ній публічних закладів. Призначена від виконувача обов'язків військового губернатора О. В. Федотова комісія для огляду будинків розпусти по Малій Морській та Севастопольській вулицях встановила справедливості скарг і в складеному акті від 16 лютого 1897 р. зазначила, що «деякі з них до того старі, що є небезпечними для тих, хто там живе і що всі ці будинки були відкриті тоді, коли ці вулиці були глухими, не проїжджими та майже на околиці міста; їх варто перевести тепер в іншу більше віддалену від центра міста місцевість». Федотов, погоджуючись із пропозиціями комісії, доручив міському голові «питання про місце і строк переведення зазначених закладів розпусти розглянути негайно» разом з іншими спеціалістами. Утворена комісія з питання про переміщення публічних будинків під головуванням міського голови В. А. Даценка в засіданні 17 березня 1897 р., «узявши до відома, що місцевість, де розташовані будинки розпусти як така, що належить до центра міста, не відповідає цьому призначенню, дійшла такого висновку: усі чинні тепер заклади розпусти на Малій Морській, Севастопольській та Міщанській вулицях перевести на Рибну вулицю в межах між Міщанською і 1-ю Слобідською вулицями, строком переміщення до 1 листопада 1898 р., при цьому комісія постановила: через те, що будинки розпусти розміщуватимуться до деякого часу віддалено, зобов'язати їхніх утримувачок із дозволу поліцмейстера утримувати в цьому районі 4-х поліцейських служителів із віднесенням необхідних для цього витрат на загальний рахунок утримувачок цих закладів»⁶⁰.

Надходили також скарги від сусідів публічних закладів (офіційно працювали з 8-ї години вечора до 3-ї години ночі, проте часто оргії в них і навколо них тривали до світанку) на нічний шум, який заважав їм відпочивати. У 1897 р. губернатор заборонив музику в цих будинках. Таке рішення дуже не сподобалось утримувачкам борделів, і одна з них Двойра Блох із прихованою погрозою повідомляла, що при продовженні цієї заборони повії занудьгують і почнуть утікати на центральну вулицю Соборну в пошуках розваг і таємної проституції⁶¹.

Переведення публічних будинків на вулицю Рибну для їхніх 5 утримувачок виявилось справою нелегкою, у строк до 1 листопада 1898 р. вони не впоралися та й частина їх протягом кінця 1899 р. і початку 1900 р. закрилася зовсім, на вулиці Рибній почали діяти тільки 2 публічних заклади.

Проте згодом кількість їх почала збільшуватися. Так, у 1902 р. на Рибній діяло 3 таких заклади, а в 1904 р. – уже 5. І хоч жителі вулиці Рибної неодноразово скаржилися місцевій владі на таке переміщення, запевняючи, що їхня вулиця така ж багатолюдна і впорядкована, як і всі інші, прилеглі до неї, та віднесена до центральних вулиць, міська дума ухвалила відповідне рішення і публічні будинки надовго були розташовані тільки на Рибній вулиці.

⁵⁹ Русская почта. Из Николаева. *Одесский Листок*. 1881. 20 декабря.

⁶⁰ ДАМО. Ф. 216. Оп.1. Спр. 970. Арк. 1–28 зв.

⁶¹ Там само. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 14108. Арк. 32.



Маковський В. Є. Освячення публічного будинку. 1900 р.

Про стан проституції та венеричної захворюваності в Миколаєві в кінці XIX ст. відомий у місті громадський лікар В. В. Маркелов писав: «міське управління відпускає для потреб комітету [з нагляду за проституцією] на покриття витрат (жалування околочним наглядачам, фельдшеру, покриття витрат лікарів на візників, витрати на канцелярське приладдя) 640 руб у рік. Щодо зареєстрованих повій, які живуть на приватних квартирах, то вони також зобов'язані два рази на тиждень з'являтися на один із оглядових пунктів або до будь-якого лікаря, який відмічає в білеті стан її здоров'я; налічується їх за записами до 150. Проте ці цифри повій будинків розпусти й одначок не мають абсолютно ніякого значення для судження про поширення проституції. Ці офіційні цифри зареєстрованих повій надто нікчемні порівняно з цифрами таємних повій, яких можна зустріти всюди: серед домашньої прислуги, серед представниць різних ремесел, серед різних продавчинь; за суспільним станом: серед дівчат, одружених і вдів; усі вони поза регламентації й тільки деякі з них час від часу потрапляють у руки поліції, а отже в розряд зареєстрованих; або їх можна виявити, коли вони потрапляють на лікування в лікарню; поза сумнівом, серед них багато вражених венеричними хворобами та сифілісом, проте добратися до цих хворих немає можливості. Якщо вони раз, другий і покажуться лікарю, то лікарська таємниця не дозволяє останньому розголошувати ім'я хворої. Адже найкращий засіб для попередження поширення цих хвороб є можливе виявлення їх і лікування, проте для виявлення потрібно робити систематичні огляди, які будуть уже насиллям над особистістю і які також неправомірні, як було би неправомірно

у разі здійснення крадіжки в місті обшукувати кожний будинок. Нині серед майстрових у місцях виробництва харчових припасів і напоїв інколи й здійснюють огляди щодо цього, проте не силою якихось виданих щодо цього правил. Було б украй несправедливо вважати за можливе здійснювати систематичні огляди майстрових і майстринь тільки тому, що вони належать до нижчого суспільного стану і не здійснювати ті ж огляди представників так званого заможного інтелігентного класу. Якщо при інших заразних хворобах культурність має велике значення, то це значення дуже применшується щодо сифілісу і венеричних хвороб. Ці хвороби гніздяться і в палатах вельмож, і в кабінетах учених, і серед покидьків суспільства; який із цих класів суспільства більше сприяє поширенню цих хвороб, сказати важко. Не дарма один із видатних і старих спеціалістів-лікарів із цих хвороб у свідомості повної безнадійності знайти радикальний засіб попередження поширення цих хвороб сказав, що їм потрібно надати власного перебігу; якщо сучасні люди тяжко переносять несприятливий вплив сифілісу, зате потомки цих людей, так би мовити, акліматизуються, і хоч узагалі будуть слабкіші, проте стійкіші проти цієї хвороби, а подальші покоління повернуть собі й силу аналогічно з віспою, яка була колись страшним бичем, а тепер стала відносно безпечною і, як припускають, не тому, що прищеплюють телячу віспу, а тому, що сучасні люди набули імунітет від своїх предків. Звісно – це перебільшення, проте в усякому разі заходи, що здійснюються зараз, надто нікчемні для того, щоб упливати на таке велике зло. Із цифр про захворюваність мають деяке значення тільки цифри лікарняних закладів, тому що добути цифри від приватних лікарів важко»⁶². І тут на підтвердження своєї думки щодо цифр лікар В. І. Маркелов наводив таку таблицю:

Лікувальні заклади	Роки	Чоловіки					Повії публ. будинків / одиначки				
		Гумозний сифіліс	Кондиломатозний сифіліс	Твердий шанкр	М'який шанкр	Перелой	Гумозний сифіліс	Кондиломатозний сифіліс	Твердий шанкр	М'який шанкр	Перелой
Міська лікарня	1895	13	102	24	131	217	-/6	48/111	1/-	57/37	74/51
	1896	13	107	24	193	196	-/2	35/89	-/4	28/33	34/45
	1897	9	106	42	166	171	-/7	25/90	-/2	14/39	41/52
Морський госпіталь	1895	36		14	70	107					
	1896	35		3	53	144					
	1897	36		15	53	339					
Зведений лазарет 58-го Празького полку	1895	35		10	32	100					
	1896	26		4	33	75					
	1897	28		9	20	78					

Ця таблиця показувала, що за період 1895–1897 рр. у медичних закладах міста, де здійснювалося лікування чоловіків, хворих на венеричні захворювання, їх із несифілітичними хворобами (мякий шанкр і гонорея) було значно більше, ніж хворих із сифілітичними формами хвороби (гумозний та кондиломатозний сифіліс, твердий шанкр); і якщо кількість чоловіків із несифілітичними хворобами в міській лікарні трималася на високих

⁶² Маркелов В. И. Медико-санитарный очерк г. Николаева. Адрес-календарь и справочная книжка гор. Николаева (Херс. губ) на 1900 год. Николаев, 1899. С. 67–68.

цифрах, то в морському госпіталі кількість таких хворих постійно й стрімко збільшувалась, а в полковому лазареті – зменшувалась. Серед жінок, хворих на венеричні захворювання, які протягом цього періоду лікувалися в міській лікарні, повій-одиначок із сифілітичними формами захворювання було значно більше, ніж повій із такими ж формами хвороби з публічних будинків, а з несифілітичними венеричними хворобами повії з публічних будинків кількісно значно перевершували (як і чоловіки) хворих на сифілітичні форми, тоді як повій-одиначок, хворих на обидві форми, було багато і майже порівну.

На виконання наказу військового губернатора ще від 17 травня 1892 р. міська поліція стежила за заїжджими дворами, шинками, харчевнями та іншими подібними закладами і постійно здійснювала в них облави, а всіх затриманих і підозрілих у розпусті жінок доправляла городовому лікарю для огляду. У листопаді 1902 р. поліція взяла з утримувачів готелів і мебльованих кімнат підписки про те, що вони зобов'язуються «у жодному разі не допускати в утримуваний заклад проституток ні під виглядом квартиранток, ні тимчасово із чоловіками для розпусти». Проте вже в грудні 1902 р. за порушення цієї розписки градоначальник розпорядився поліції закрити заїжджий двір «Версаль» із номерами. А в січні 1908 р. градоначальник на утримувача готелю «Київські номери» на розі вулиць Соборної та Межової Патрикія Будникова, який «допускав для розпусти повій», наклав штраф у розмірі 1 тис. руб. У лютому 1915 р. на підставі рапортів поліцмейстера градоначальник «за допущення в готелях розпусти, які вони утримували» наказав ув'язнити власницю готелю «Метрополь» Б. С. Голодовську на 1 місяць, а власницю готелю «Ярославль» С. А. Чистякову – на 3 місяці.

Також у травні 1908 р. градоначальник міщанку Хаю Гольберг за те, що вона «займалася в широких розмірах поставкою за плату таємних проституток», оштрафував на 1 тис. руб. А вже в червні 1909 р. градоначальник доручив поліції провести розслідування у зв'язку з надходженням заяв про діяльність таємного «будинку побачень» на квартирі тієї ж Хаї Гольберг, яку вона наймала в будинку Підяпольського на вулиці Нікольській. Коли на цю квартиру прибули чини поліції, вони застали кілька чоловіків і дівчат, які не змогли пояснити, чому вони там перебувають. Поліція склала протокол і за матеріалами цієї справи міський суддя засудив Хаю Гольберг до арешту строком один місяць. Проте ці покарання не зупинили злісну порушницю Гольберг. «Николаевская Газета» 24 березня 1911 р., покликаючись на «Одесские Новости», писала: «на днях в Одесу приїхала з Миколаєва дама, яка зупинилася в готелі «Континенталь», де пред'явила паспорт на ім'я Хаї Гольберг, 46 років, за професією модистка. Дама зайняла шикарний номер, у якому приймала у «справі» молодих дівчат. Зазвичай дама виходила з готелю зранку і приводила із собою дівчат. Про перебування дами в готелі «Континенталь» та її дивну поведінку стало відомо розшуковій поліції, яка вжила заходів з установами її особи. Удалося встановити, що дама є утримувачкою притону розпусти в Миколаєві й приїхала в Одесу вербувати дівчат. Чини поліції, які прибули в готель, Гольберг арештували. У її номері виявили трьох дівчат, яким вона обіцяла «добре» влаштувати їх. З'ясувалося, що арештована вела жваву торгівлю «живим товаром», який збувала переважно в Туреччину. У Константинополі Гольберг мала своїх агентів. Справу передано судовому слідчому». Газета своє повідомлення закінчує так: «дама ця миколаївцям – «любителям таємничих пригод» – давно відома своєю «корисною» діяльністю»⁶³. У Миколаєві на зміну Гольберг на вулиці Глазенапівській поселилася Фейга Розенфельд, «особа доволі темна». Її квартиру почали відвідувати різні жінки та чоловіки, на що звернули увагу спочатку сусіди,

⁶³ Арест Х. Гольберг. *Николаевская Газета*. 1911. 24 марта.

а потім і поліція. Це виявився черговий таємний «будинок побачень», що дало матеріал для звинувачення Розенфельд у звідництві⁶⁴. Також «будинок побачень» організувала Глафіра Єлисеєва, проте через переслідування поліції часто міняла квартири, а потім змінила і вивіску свого закладу. Поселившись у будинку на вулиці Наваринській, вона почала «давати уроки» російської та французької мов, але ця «освіта» тривала недовго. Якось поліція восени вночі нагрянула в заклад Єлисеєвої і виявила в кімнаті жіночий верхній одяг. Його власниці встигли через вікно вискочити в двір і їх знайшли в погребі в спідній білизні, вони дрижали від холоду. Поліція складала протокол і відкрила справу щодо переслідування Єлисеєвої⁶⁵. За звідництво й утримання «будинку побачень» окружний суд ув'язнив Єлисеєву на два тижні.

Повії-одиначки також на вимогу поліції дали розписки, що вони зобов'язуються «найретельніше виконувати всі вимоги, викладені в правилах про проституцію, а також безумовно підкорятися всім вимогам чинів поліції, а саме: з'являтися на медичний огляд справно у вказане для цього місце; у готелях не проживати, а жити в приватних квартирах, проте не більше двох проституток в одному дворі; у зазначених вулицях, як-то: на Соборній від Херсонської, на Московській та Рождественській від Потьомкінської до Бульвару, а також і на Бульварі не з'являтися. Паспорт і взагалі документ, що засвідчує особу, мати завжди справним, а також при зміні своєї квартири повідомляти про це чинам поліції негайно, на вулицях натовпом не збиратись, а ходити не більше двох і сутенерів біля себе не мати»⁶⁶.

Проте взимку 1900 р. газета повідомляла, що на розі вулиць Соборної та Спаської щовечора збираються повії-одиначки, а неподалік їхні сутенери, де вони чекали на свою здобич – якого-небудь легковажного телепня. Якщо якийсь агресивний чи нахабний клієнт ображав «даму» або хтось із перехожих надто активно обурювався присутністю розв'язних повій в публічному місці, компанія сутенерів поспішала на допомогу підопічним жінкам і навіть погрожувала влаштувати кулачну розправу будь-кому. Газета закликала владу припинити цей ганебний безлад у центрі міста⁶⁷.

Склад міської комісії з попередження і припинення венеричних хвороб протягом часу з різних причин змінювався. Головою її після помічника поліцмейстера П. Г. Белаша з 8 листопада 1897 р. був старший екіпажний лікар П. І. Гончаров, якого через велику зайнятість по службі в морському відомстві градоначальник у березні 1903 р. звільнив від головування і замінив на цій посаді старшим лікарем градоначальства Л. Г. Ратнером.

На засіданнях комісії розглядалися різні питання, які характеризували стан проституції та венеричної захворюваності в місті, а також моральні аспекти цих явищ на ті часи. Так, 2 липня 1903 р. на запит канцелярії градоначальника, чи є потреба у відкритті в Миколаєві ще одного будинку розпусти (тоді їх у місті діяло 5), для якого класу населення і з якою платою, комісія постановила: «зважаючи на численне перебування в Миколаєві військ і робітничого фабрично-заводського елементу і беручи до уваги, що років 5 тому в місті було не менше 7–8 публічних домів, цілком можливо допустити відкриття будинку розпусти для нижніх чинів і робітничого класу з оплатою 30–50 коп».

У комісії також розглядали питання як про виключення жінок зі списків повій при доведеній їхній пристойній поведінці, так і про внесення до цих списків розпус-

⁶⁴ Дом «свиданий». *Николаевская Газета*. 1911. 17 июля.

⁶⁵ Там же. 13 ноября.

⁶⁶ ДАМО. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 13003. Арк. 251–252 зв., 259, 262, 277.

⁶⁷ Местная хроника. *Южанин*. 1900. 19 декабря.

них жінок, навіть якщо вони заявляли, що в них немає платних сексуальних клієнтів, а є просто коханці. Так, 2 липня 1903 р. комісія після ознайомлення з матеріалами, що надала поліція, постановила: «зважаючи на те, що Катерина Т. не займається непотребством з окремими чи небагатьма особами, які в суспільстві йменуються «коханцями», на більш чи менш тривалий строк, чим і характеризується любовний зв'язок, а навпаки, займається проституцією як промислом, щоденно здійснюючи її за плату і, зрозуміло, легко може розносити згубну заразу, названу Катерину Т. залучити до систематичних медичних оглядів».

Розглядаючи на цьому ж засіданні скаргу мешканців вулиці Рибної про намір Фрейди-Рухлі Черняк перенести дім розпусти, що вона утримувала на цій вулиці, з одного приміщення в інше, комісія, зважаючи на те, що нове приміщення «розташовано в районі місцевості, вже кілька років відведений для відкриття домів розпусти, та беручи до уваги, що де б у цій місцевості не були відкриті подібні заклади, всюди і завжди з'являться відомі невдоволення і нарікання з боку жителів цього району», дала згоду на перенесення будинку розпусти Ф.-Р. Черняк на цій же Рибній вулиці.

У комісії також розглядали анонімний лист проститутки Миколаївському градоначальникові, у якому вони просили, щоб «будинки розпусти були закриті під свято [релігійне], щоб мати можливість хоч би раз на тиждень прийти до церкви». Комісія постановила: «залишитися при попередньому своєму рішенні, тобто не закривати будинків розпусти, маючи на увазі, що, по-перше, храм Божий відкритий в той час, коли гостей у публічних будинках звичайно ще не буває і, по-друге, що хазяйки будинків ніколи не мають права утримувати охочих піти до церкви». Щодо скарги проститутки на погіршення їхнього харчування, комісія доручила городовому лікареві В. Ю. Дуброві встановити нагляд за харчуванням у публічних будинках «у кількісному і якісному відношенні, перевіряючи харчове забезпечення проститутки, за можливості, у дні, вільні від медичного огляду їх»⁶⁸.

Перший сифілідологічний з'їзд 1897 р. і Міністерство внутрішніх справ циркуляром від 8 жовтня 1903 р. визнали, що в країні в цілому й у великих містах зокрема «нагляд за проституцією в тому виді, як його встановлено тепер, дає негативні результати». Відреагувавши на рішення з'їзду і відгуки з місць на них, міністерство нічого не говорило про головне – соціально-економічні причини проституції та відповідні щодо цього заходи боротьби з ними.

Міністерство вивчило всі відгуки на рішення з'їзду і видало положення про організацію нагляду за проституцією в містах. Міністерство в супровідному циркулярному листі визнало, що медико-поліцейський нагляд за проституцією складається із сукупності поліцейських і санітарних дій, тому в містах нагляд можуть організовувати або лікарсько-поліцейські комітети, у яких поліцейська і санітарна частини перебувають у віданні поліцейської влади, або можлива така організація нагляду, де поліцейська частина у віданні місцевої поліції, а санітарною частиною займається місцева влада (у Миколаєві в минулому в різні періоди поперемінно діяли обидві ці форми нагляду). Міністерство рекомендувало на місцях обрати будь-яку форму нагляду, проте «важливо мати на увазі, що головне значення в цій справі має санітарна частина, тому на влаштування її належить звернути головну увагу, поліцейські ж заходи необхідні для забезпечення успішності санітарного нагляду». Міністерство також звертало увагу на те, що «надмірні, суворі поліцейські заходи призводять тільки до посилення таємної проституції та

⁶⁸ ДАМО. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 13003. Арк. 237–238 зв.

через недостатню обережність можуть незаслужено образити честь жінки та нанести їй невинуватну шкоду», тому «для всіх чинів лікарсько-поліцейського нагляду гуманне ставлення до проституток обов'язкове, оскільки серед них багато нещасних, випадково пропащих».

У затвердженому в міністерстві 8 жовтня 1903 р. «Положенні про організацію нагляду за міською проституцією в Імперії» були визначені організаційні форми нагляду і склад відповідних органів (у Миколаєві все це вже давно майже цілком відповідало вимогам міністерства), коло і порядок їхніх дій⁶⁹. У Положенні уточнювались і розширювались раніше встановлені правила для утримувачок будинків розпусти та проституток.

Так, щодо утримувачок говорилося, що ними можуть бути лише жінки і не молодше 35 років, прислуга також має бути віком понад 35 років. Публічні будинки не можна розміщати на відстані менше 150 сажнів від церков, шкіл і громадських закладів. Дозвіл на відкриття будинку і граничну кількість у ньому повій видає спеціальна комісія, утримувачка також отримує екземпляр Правил і форму для ведення списку повій, вона дає розписку про те, що буде дотримуватися всіх правил, як чинних, так і майбутніх, щодо регулювання проституції. Приміщення публічного закладу повинні бути сухими та достатньо світлими, не можуть розташовуватися в підвалах і не можуть мати вхід із вулиці. Вікна будинку, що виходять на вулицю, повинні вдень щільно закриватися фіранками, а вночі ставнями та шторами, що не пропускають світло. У публічних будинках заборонено торгівлю спиртними напоями і тютюном, забороняються музика і будь-які розваги та ігри, не дозволяється вивішувати портрети царських осіб. Усі публічні будинки мають закриватись у великі свята, а в інші святкові дні бути закритими до закінчення обідні. Якщо утримувачка одружена, то їхні з чоловіком приміщення мають бути зовсім відокремлені від приміщень проституток і чоловік не може втручатися в управління публічним закладом. Утримувачка не може мати при собі дітей, старше 3 років, і родичів. Також утримувачка повинна: повідомляти комітету з нагляду про всі зміни в складі проституток; представляти для медичного огляду всіх своїх повій, не допускати їх до відвідувачів без медичних білетів і без медичного огляду; стежити за охайністю жінок і дотриманням рекомендацій лікарів для них щодо попередження зараження венеричними хворобами та не застосовувати засобів переривання вагітності; доставляти виявлених хворих повій до лікарні та оплачувати вартість їхнього лікування. Утримувачка не може забирати в проститутки більше трьох четвертих її доходу від промислу і має своїм коштом забезпечувати проститутку приміщенням, освітленням, опаленням, достатнім і здоровим харчуванням, необхідними білизною, одягом, взуттям і взагалі всім тим, що потрібно для нормального існування і що не є предметами примхи чи розкоші.

У публічні будинки не допускати для відвідування малолітніх осіб та вихованців нижчих і середніх закладів освіти. Помічниками лікарів під час медичних оглядів проституток можуть бути тільки фельдшериці або акушерки, поліцейським чинам забороняється брати участь у самому акті медичного огляду. Загалом поліція повинна всіляко сприяти діяльності комітету з нагляду за проституцією. При залученні до публічного промислу проституток, молодших від 21 року, участі в розпусті самих утримувачок або допущенні до цього прислуги, інших грубих порушеннях утримання і діяльності публічних будинків вони підлягають негайному закриттю.

⁶⁹ Там само. Арк. 292–295 зв.



*Фото повій початку XX ст. доволіно взяті вільним доступом в Інтернеті
з ілюстрацій до статей про проституцію*

Положення також регламентувало життя і промисел проститутток. Проститутки-одиначки могли займатися розпустою з 18 років. Вони підлягали таємному нагляду поліції, а комітет з нагляду за проституцією повинен видавати їм медичні білети і стежити за здійсненням їхнього медичного огляду. Вислання проститутки як адміністративний захід покарання в разі її промислу під час захворювання венеричною хворобою міг застосовуватися тільки після її цілковитого одужання. Одиночок не може проживати в квартирі більше двох. Повіям заборонялося проживати в місцях продажу спиртних напоїв, а також самим утримувати такі заклади. Цим проституткам заборонялося показуватися у вікнах у непристойному вигляді, зачіпати перехожих на вулицях і зазивати їх до себе, ходити на гуляння і в громадські місця компанією, у театрах займати місця в бельєтажах або в перших рядах партеру. До законної відповідальності повинні притягатися таємні проститутки, утримувачі таємних притонів розпусти, сутенери та особи, які сприяють таємній розпусті.

У публічні будинки для промислу допускалися тільки жінки, що досягли повноліття, тобто 21 року. Вони підлягали явному нагляду поліції та комітету. Кожна повія, як таємна, так і явна, повинна пред'являти медичний білет клієнтові, якщо той побажає, вона має застосовувати рекомендовані заходи лікаря для профілактики заражень і може оглядати статеві органи та білизну клієнта. Усе, що утримувачка придбала в публічному будинку для проститутки, є її власністю, якщо вона перебувала в закладі більше року. Не менше четвертої частини доходу проститутки від промислу є в її повному розпорядженні. Вона має право будь-коли безперешкодно назавжди залишити публічний будинок. Усі фінансові претензії між утримувачкою і проституткою вирішуються тільки через суд і не можуть бути перешкодою для того, щоби проститутка покинула будинок.

Усі ці правила, викладені в затвердженому міністерством Положенні про організацію нагляду за міською проституцією, Миколаївська комісія з попередження і припинення венеричних хвороб узяла до відома і керівництва, хоча вони здебільшого в Миколаєві вже виконувалися, проте проституція в місті поширювалася.



У публічному будинку (фото з Інтернету)

Стаціонарну венеричну допомогу в значних обсягах продовжували надавати морський госпіталь і міська лікарня. У міській лікарні, яка нарешті в 1890 р. переїхала із найманих у спеціально для неї збудовані приміщення, були влаштовані венерологічні відділення на 60 ліжок для чоловіків і на 30 ліжок для жінок, а також павільйон на 24 ліжка для проституток із літнім баракком, відокремлені парканом від решти території лікарні. В окремих випадках хворі на венеричні захворювання отримували амбулаторну допомогу при амбулаторіях цих закладів, а потім і при єврейській лікарні.

За 1901 р. у жіночому венерологічному відділенні міської лікарні на лікуванні перебувала 401 жінка (хворі жінки – переважно проститутки). Контингент хворих становили: дворянки – 9, міщани – 135, селянки – 223, солдатські дочки – 26, іноземки – 7, поселянки – 1. За віком вони розподілялися: від 10 до 15 років – 3; від 16 до 20 років – 232; від 21 до 25 років – 82; від 26 до 30 років – 35; від 31 до 35 років – 12; від 36 до 40 років – 14; від 41 до 50 років – 16 і від 51 до 60 років – 7. Хворіли на сифіліс 142 жінки (здебільшого мали вторинні прояви, первинний сифіліс – усього в 25 жінок); на м'який

шанкр – 47 жінок, на гонорею – 55 жінок; травми статевих органів механічного походження були в 157 жінок. У 244 жінок із венеричними хворобами здебільшого були 2–3 інфекційні враження з різними ускладненнями, тому на всіх припадав 351 венерологічний діагноз.

У чоловічому венерологічному відділенні лікарні за 1901 р. лікувалися 396 чол. Серед хворих чоловіків: дворян – 3; почесних громадян – 2; купців – 1; відставних нижніх чинів – 4; запасних – 11; солдатських дітей (дорослих) – 6; миколаївських міщан – 98; іногородніх міщан – 69; селян – 183; колоністів – 1; чинів поштово-телеграфного відомства – 2; іноземців – 16. За віком: від 10 до 15 років – 2; від 16 до 20 р. – 68; від 21 до 25 р. – 169; від 26 до 30 р. – 72; від 31 до 35 р. – 44; від 36 до 40 р. – 15; від 41 до 50 р. – 18; від 51 до 60 р. – 3; від 61 до 70 р. – 5. Хворіли на: сифіліс 147 чол. (зокрема в 4 спадкова хвороба, у решти 143 – статеве зараження і тільки у 22 із них первинний сифіліс); м'який шанкр – 91; гонорею (перелой) – 142; хвороби сечостатевої системи – 8; шкірні хвороби – 8. Чоловіки здебільшого мали одночасно 2–3 захворювання (частіше за все основне захворювання ускладнене гонореєю), тому на 396 хворих припадало 612 діагнозів. Хворих на сифіліс жінок і чоловіків лікували щоденними ін'єкціями двохлористої ртуті на водному розчині хлористого натрію, місцево застосовували різні мазі. Багато хворих уже раніше лікувалися в міській лікарні, із часом у них траплявся рецидив хвороби і вони знову поступали в лікарню.

Ординатор жіночого і чоловічого венерологічних відділень Д. П. Архипов також здійснював амбулаторний прийом хворих, за 1901 р. їх було 1 373, вони здійснили 4 048 відвідувань лікаря. У річному звіті Архипов щодо хворих на сифіліс переважно з рецидивами захворювання писав: «контингент рецидивістів становили частково пацієнти іногородніх лікарень, частково – мої, переважну кількість останніх становлять суб'єкти, які, з одного боку, через брак системи примусового лікування, з іншого – самі хворі були не в змозі свідомо ставитися до свого серйозного стану або не мали сили волі відмовитися від нетверезого способу життя, лікувалися уривками, набігом то стаціонарно, то амбулаторно, зникали, щойно наступало поліпшення стану, і знову з'являлися при погіршенні процесу». А щодо хворих на гонорею (перелой) Архипов писав: «значна кількість ускладнень, із якими всі хворі на перелой уперше з'явилися на безплатну амбулаторну перевірку відразу, щоби потрапити в лікарню, може бути характерною ілюстрацією індиферентного ставлення хворих до громадського і власного здоров'я, через таке їхнє ставлення зусилля довести лікування до кінця здебільшого безрезультатні, не можлива будь-яка правдива статистика і моральне задоволення результатами медичної допомоги є рідкістю»⁷⁰.

Значне поширення венеричних захворювань серед усіх верств населення міста, як бідних, так і багатих, призвело до того, що лікування їх набуло значного розвитку в приватній медицині міста. Так, чимало миколаївських лікарів поза службою серед іншого здійснювали лікування і венеричних хворих, а деякі з лікарів почали навіть відкривати власні медичні заклади цього профілю лікування. Першим у 1901 р. приватну «лікувальницю для нестационарних і стационарних хворих на венеричні, сечостатеві та шкірні хвороби» відкрив понадштатний ординатор чоловічого та жіночого венеричних відділень Миколаївської міської лікарні С. В. Гольденберг⁷¹.

⁷⁰ Там само. Ф. 308. Оп. 1. Спр. 77. Арк. 35–36 зв., 70–73 зв.

⁷¹ Докладніше про приватне лікування венеричних хворих див. розділ «Приватна медицина» в монографії В. С. Єрмілова «Медицина дорадянського Миколаєва». Миколаїв, 2021.

На засіданні Товариства лікарів Миколаєва 15 травня 1902 р. його голова старший лікар градоначальства Л. Г. Ратнер доповів про стан проституції та боротьби з венеричними захворюваннями в місті за останні 3 роки. Він повідомив, що за 1899 р. було зареєстровано 525 публічних і не публічних повій, їх оглянуто 6 797 разів, за 1900 р. зареєстровано 576 повій, яких оглянуто 8 277 разів і за 1901 р. – 660 повій та здійснено 10 375 оглядів. Серед цих повій виявлено хворих на венеричні захворювання: у 1899 р. – 293 (зокрема на сифіліс – 126), у 1900 р. – 272 (на сифіліс – 82), у 1901 р. – 313 (на сифіліс – 106). У своїй доповіді Ратнер звернув увагу, що більше половини жінок, які з'являлися на пункти медичного огляду одначок – це випадкові тимчасові проститутки, переважно з жіночої прислуги, тобто жінки, які втратили місце служби, вони з'являються на огляд 1–2 рази, а здобувши нове місце служби, на огляд більше не приходять. Серед усіх проституток обох категорій за 1901 р. (660 осіб) грамотними виявилися всього 75 жінок, або 11,3 %. Через брак у чинному законодавстві вимоги щодо обов'язкових медичних оглядів прислуги й артільних робітників ефективно боротися з венеричними хворобами неможливо. Частота повернень сифілітичних захворювань, за спостереженнями Ратнера, пов'язана з недостатньою тривалістю лікування, тому «варто не обмежуватися лікуванням тільки до зникнення зовнішніх видимих проявів хвороби», тобто загальноприйнятий на той час «курс лікування повинен бути визнаний недостатнім».

Під час обговорення доповіді Ратнера члени товариства лікарів додали, що, як і в Миколаєві, у найближчих краях найбільше проституція поширена в Києві, Харкові, Одесі, Херсоні й Таганрозі. У Миколаїв жінки, щоби стати проституткою, здебільшого приїждять із Єлисаветграда і Кременчука, а з селянок проститутками стають тільки випадково, коли потрапляють у середовище прислуги, де їхня доля інколи складається невдало.

Товариство постановило: «звернутися до міського Комітету народної тверезості з проханням узяти участь у поширенні в народі знань про венеричні захворювання і для цього: а) влаштовувати читання, б) пропонувати для продажу дешеві народні брошури, в) роздавати безплатно видані Пироговським товариством лікарів пам'ятні листки, які виписати за рахунок Миколаївського товариства лікарів у кількості 500 екземплярів»⁷².

Із 1 грудня 1902 р. коло лікарів, які здійснювали медичний огляд проституток, обмежили – оглядати жінок публічних закладів і одначок почали городовий лікар і почергово один із військових лікарів (займатися цим їх зобов'язало військове відомство).

Протягом 1903 р. у 5 публічних будинках міста розпусним промислом займалася 141 проститутка (на 1 січня 1903 р. у цих будинках перебувало 60 проституток, протягом року в будинки поступили 81, вибули 70 і на 1 січня 1904 р. залишилася 71 проститутка). Повій-одиначок за рік у списках нараховувалося 227. Суспільний стан усіх зареєстрованих протягом року 368 проституток був такий: дворянок – 3, миколаївських міщанок – 17, іногородніх міщанок – 117, селянок – 220, солдатських дочок – 7, солдатських дружин – 2, купецьких дружин – 1, іноземок – 1. За віком проститутки розподілялися: 16 років – 12, 17 років – 25, 18 років – 27, 19 років – 29, 20 років – 6, 21–25 років – 192, 26–30 років – 51, 31–40 років – 18, 41–50 років – 7, і навіть 1 проститутка мала 70 років. Серед усіх проституток грамотними були всього 47 (12,7 %). За 1903 р. лікарі здійснили 5 422 огляди публічних жінок і 2 207 оглядів одначок. Хворих на венеричні хвороби виявлено серед публічних жінок 38, а серед одначок – 143⁷³.

⁷² ДАМО. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 363–364.

⁷³ Там само. Ф. 216. Оп. 1. Спр. 1249. Арк. 26 зв.–27.

Із 1904 р. міська дума перестала виділяти щорічні 760 руб лікарям, фельдшерам і поліцейському наглядачеві (згодом наглядачу відновили виплату 120 руб у рік), задіяним у медичних оглядах проституток і нагляді за проституцією.

Улітку 1904 р. командир 58 піхотного Празького полку повідомив міську поліцію про значне зростання кількості венеричних захворювань серед нижніх чинів. Розслідуванням поліцейського Ворожейкина, який наглядав за проституцією в місті, було встановлено, що нижні чини мають зв'язок переважно з таємними проститутками, які уникали медичних оглядів. Про такий стан один із військових лікарів ще в 1884 р. (і таку думку поділяли більшість лікарів) писав: «нижні чини віддають перевагу в справі своїх статевих потягів спиратися не на міркування найбільшої безпеки, яку їм могли би відносно гарантувати публічні будинки, а на міркування особистого смаку, як-то: новизна знайомств, екстраординарність обстановки і т. ін. Хто знає, може бути, «ці невідомі жінки», які нагородили хворобами наших пацієнтів, і були предметом найбільш інтимних, щирих стосунків наших хворих. І хто має право втручатися в такі стосунки?... Чи маємо право ми, військові лікарі або військова адміністрація, розпоряджатися за своєю сваволею такими потребами людської натури, які мають свій початок у тисячі різноманітних причин: тут керує людиною не тільки статевий тваринний потяг, а відомий ступінь вибору, смаку, те чи інше естетичне міркування, урешті, прямо одне з наймогутніших почуттів – кохання. Яким чином можна карати людину, яка заразилася на волі, а не в наших регламентованих будинках розпусти, особливо зважаючи на ті цілком важливі обставини, що останнім часом контингент нашої армії поповнюється особами різного стану, різного виховання, різного майнового становища, словом такого різного, що підігнати всю цю різноманітність під одну мірку строювої служби, загальнодержавної, – справа можлива й бажана, підігнати ж її під один масштаб у сфері статевих і взагалі любовних потягів, – здається нам нездійсненним насиллям»⁷⁴.

Проте поліцейський Ворожейкин запропонував організувати в місті підконтрольний публічний будинок спеціально для нижніх чинів із мінімальною платою 20 коп за послугу.

Це питання 18 серпня 1904 р. розглядала міська комісія з попередження і припинення венеричних хвороб. На засіданні голова комісії старший лікар градоначальства Л. Г. Ратнер повідомив, що серед 4 081 військовослужбовця частин сухопутного відомства, дислокованих у місті, за 1903 р. хворих на венеричні хвороби виявилось 109, а за період із 1 січня до 15 серпня 1904 р. – 206. Члени комісії заявили, що головним джерелом захворюваності є таємна проституція – «гнізда розпусти на Слобідці», у які заносять, а потім і масово розносять захворювання самі нижні чини. У публічних будинках міста (5 будинків із 70 проститутками) за 8 місяців 1904 р. під час ретельного огляду повій було виявлено лише 11 хворих жінок, проте ці будинки військові відвідують неохоче, а користуються переважно послугами таємних повій-одиначок. Міська комісія постановила просити військове начальство посилити медичні огляди нижніх чинів; поліпшити профілактичну роботу серед них; жінок, хворих на сифіліс, лікувати в медичних закладах міста безплатно. Комісія також підтримала пропозицію відкрити в місті дешевий публічний будинок спеціально для нижніх чинів⁷⁵. Охочі відкрити в місті такий заклад були, проте здійснити цей задум не вдалося.

⁷⁴ Перфильев М. О. Из наблюдений над сифилитиками относительно этиологии и терапии сифилиса. *Медицинские Прибавления к Морскому Сборнику*. 1884. Январь. С. 38, 42.

⁷⁵ ДАМО. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 13003. Арк. 303–303 зв., 309–311 зв.

Публічні будинки Миколаєва в 1904 р.⁷⁶

Утримувачки будинків	Із якого часу (скільки) діє будинок	Кількість проститутток	Плата		Кількість відвідувачів у місяць		Захворіло проститутток	Плата на рік за наймання приміщення	Плата в місяць проституткам
			за певний час	за ніч	військових	цивільних			
Хава-Двойра Блох	21 липня 1900 р.	22	50 коп	3 руб	–	500	1,5 %	Власне приміщення	10 руб
Хана Марківна Берман	10 місяців	21	30 коп	1 руб 50 коп	50–100	100–150	1 %	1 200 руб за рік	8 руб
Хана Мошківна Жебрюк	1 вересня 1899 р.	22	50 коп	2 руб	10–20	200–300	1 %	1 600 руб за рік	10 руб
Шендля Ісаївна Котик	10 місяців	21	50 коп	9 руб	–	300–400	0,5 %	1 600 руб за рік	10 руб
Сара Кауфман	18 років	22	1 руб	3 руб	–	100	0,5 %	1 800 руб за рік	10 руб

Таблиця 3 показує, що станом на 1904 р. у місті з 5 публічних будинків тільки 1 існував давно – 18 років, 2 будинки – по 5 років і 2 будинки недавно створені (діяли по 10 місяців). Із 5 утримувачок публічних будинків тільки одна мала власне приміщення, а решта утримувачок приміщення для будинків винаймали і платили за них власникам 1 200–1 800 руб за рік. Власне приміщення Хави-Двойри Блох було найкраще облаштоване, тому при помірних цінах за послуги його найбільше відвідували клієнти. Військові відвідували публічні будинки з найменшою платою, особливо найдешевший будинок Хани Берман (30 коп за певний час і 1 руб 50 коп за ніч). У всіх публічних будинках із однаковою кількістю проститутток (21–22) утримувачки платили проституткам майже однаковий заробіток за місяць (8–10 руб), хоч вони обслуговували різну кількість відвідувачів (100–500 за місяць) і при суттєвій різниці плати за послуги (за певний час від 30 коп до 1 руб, а за ніч від 1 руб 50 коп до 9 руб) сума доходів одних утримувачок була значно більшою від інших.

До 22 березня 1883 р. лікування хворих на венеричні захворювання чоловіків і жінок в Миколаївській міській лікарні згідно з чинним на той час законоположенням здійснювалося безплатно, за винятком проститутток із публічних будинків, за лікування яких платили утримувачки будинків. Після цього міська управа відповідно до зміненого законодавства постановила стягувати плату за лікування всіх венеричних хворих. Проте вже 7 березня 1884 р., за пропозицією гласного В. А. Даценка, міська дума знову звільнила від плати за лікування хворих на венеричні захворювання чоловіків і жінок-повій не з публічних закладів.

Із уведенням у Миколаєві в 1894 р. лікарняного збору від плати за лікування в лікарні звільнялися платники цього збору, якому жінки-повії через їхній промисел не

⁷⁶ Там само. Арк. 306–307.

підлягали, хоч деякі з них послуговувалися цією пільгою, якщо платили збір на інших підставах.

За лікування іноземних підданих, які проживали в місті, та матросів іноземного торгового флоту, платили іноземні консульства, що дислокувалися в Миколаєві (їх було 12).

Міська комісія з попередження венеричних захворювань неодноразово заявляла, що плата за лікування повій, хворих на венеричні хвороби, має негативні наслідки в боротьбі з цими хворобами. Так, наприклад, ще в 1898 р. на засіданні 20 січня говорилося, що утримувачки публічних закладів для уникнення власних лікарняних витрат «все ж таки стягують їх із проституток, чи вдаються до важко вловимих хитрощів: або тимчасово приховують проституток, які захворіли, або в той же день видаляють їх із будинку розпусти, а в лікарню, якщо вони їй потрапляють, то як одиначки», які платять за себе самі, або при доведеній крайній бідності – за них, в окремих випадках, платять товариства/громади, у яких вони прописані⁷⁷.

Протягом 1899 р. на лікуванні в міській лікарні перебувало 84 проститутки з публічних будинків і 219 проституток-одиначок. За лікування проституток із публічних закладів утримувачки повинні були заплатити 556 руб 15 коп, а станом на 15 березня 1900 р. заплатили 331 руб 80 коп, залишилася недоїмка 224 руб 35 коп. Установлена в лікарні плата за лікування одиначок у розмірі 10 руб 50 коп за місяць, як зазначала комісія, «є для них непосильною, змушуючи їх приховувати свою хворобу до останньої можливості, коли вже подальше заняття проституцією стає неможливим, унаслідок чого з'являється маса заражених людей, тоді як за умови безплатного лікування всі хворі проститутки на початку захворювання потрапили би на лікування в лікарню і тим самим сприяли би припиненню поширення цих захворювань серед населення»⁷⁸. Тому комісія 28 квітня 1898 р. клопотала перед міською управою про звільнення проституток-одиначок від плати за лікування венеричних хвороб, проте це питання зосталося без розв'язання. Комісія просила сприяння у військового губернатора, який підтримав комісію з цього питання і, «признаючи зі свого боку безплатне лікування проституток, які захворіли на венеричні хвороби, одним із суттєвих заходів протидії поширенню серед населення венеричних хвороб», 27 вересня 1899 р. звернувся до міського голови з пропозицією розглянути це питання на засіданні міської думи. Проте міська дума на засіданні 19 квітня 1900 р. постановила плату лікарні за лікування проституток, як із публічних закладів, так і одиначок, хворих на венеричні захворювання, не скасовувати.

На початку XX століття все активніше поставало питання передання всього нагляду за проституцією в руки місцевого міського самоуправління. У суспільстві вже добре розуміли, що «війни, неврожаї, промислові кризи й узагалі всякі економічні потрясіння удесятиряють лави проституток», тому «корінь зла в соціальних причинах, у нужді, у спокусах, у моральній та розумовій нерозвинутості» населення, особливо переважної частини бідного. Миколаївська газета в 1904 р. у передовиці заявляла: «проституція нерозривно пов'язана з усією сукупністю умов нашого соціального ладу, і поки робітник своєю працею не в змозі забезпечити існування своєї сім'ї, поки жіноча праця [часто] оплачується так, що без проституції як підсобного промислу жінка не може проіснувати», ніякі заходи не можуть побороти це явище. Навіть, якщо нагляд за проституцією передати повністю міським самоуправлінням, «на жаль, змінити соціальні умови, які сприяють процвітанню проституції, при теперішніх умовах існування наших міських суспільств – поза їх-

⁷⁷ Там само. Ф. 216. Оп. 1. Спр. 2780. Арк. 728 зв.

⁷⁸ Там само. Арк. 788–788 зв.

ньою владою і можливістю. Боротьба проти проституції буде можлива лише при наданні органам громадського самоуправління широкої ініціативи в справі втілення в життя корінних змін, направлених на підвищення рівня матеріального благополуччя народних мас, у зміцненні в них моральних засад»⁷⁹. А оскільки царська влада всіляко обмежувала громадське самоуправління, особливо на колонізованих територіях (зокрема в Україні), то можливості його, насамперед у соціальних питаннях, були паліативними, проституція процвітала, а венеричні хвороби залишалися епідемією, що постійно зростала.

Активну позицію в боротьбі з венеричними хворобами протягом усього дорадянського періоду займали лікарі. Типовою для лікарів була професійна і громадянська позиція, яку висловив ординатор венерологічного відділення міської лікарні Д. П. Архипов, завершуючи доповідь про стан венеричної захворюваності в місті, лікування хворих в лікарні та профілактичні заходи на засіданні товариства лікарів Миколаєва 10 листопада 1906 р.: «отже, мені вдалося, здається, викласти все, що підказали службовий досвід, сумління, обов'язок лікаря і громадянина, і цим знімаю із себе відповідальність за все, що відбувається. Якщо ж судилося мені побачити в наявному становищі зміни на краще, то це залишить у моєму житті світлі спомини»⁸⁰. Проте зусиль лікарів було мало, потрібні були комплексні заходи влади та всього суспільства і лікарі як могли намагалися впливати на них.

За дорученням Миколаївського градоначальника старший лікар градоначальства Л. Г. Ратнер у кінці 1902 р. склав проекти організації санітарного комітету з нагляду за проституцією в місті, обов'язкових постанов з нагляду за проституцією, інструкції поліцейським наглядачам, які додавалися комітету. Ці проекти в 1903 р. розглянула і схвалила чинна міська комісія з попередження і припинення венеричних захворювань. Їх також розглядали в різних інстанціях і різні спеціалісти. Як результат, у кінці 1903 р. був розроблений проект положення про організацію санітарного нагляду за проституцією в Миколаєві. 20 січня 1904 р. на перше засідання новообраної міської думи управа внесла доповідь про організацію в Миколаєві санітарно-протиепідемічного нагляду за проституцією. Гласні не стали розглядати цю доповідь, а передали її на обговорення і розроблення пропозицій думській комісії з благоустрою міста. Минув цілий рік, а комісія так і не розглянула це питання. У лютому 1905 р. на запит градоначальника про стан питання санітарного нагляду за проституцією міський голова відповів, що вже фінансова комісія думи через зв'язок цього питання «із новими витратами для міської каси, нині непосильними для міста, і бажаючи також ознайомитися з розв'язанням цього питання в інших містах, вважає за потрібне довідатися попередньо про стан питання про проституцію в інших містах, а також у самому Миколаєві»⁸¹. Проте події Російсько-японської війни 1904–1905 рр. і революції 1905–1907 рр. висунули на порядок денний засідань думи та її комісій зовсім інші питання.

У 1906 р. у місті висловлювали занепокоєння щодо розповсюдження порнографії. Газета писала, що «деякі власники письмово-паперових крамниць «просвітлюють» нашу учнівську молодь порнографічними відкритими листами, які розходяться доволі значною кількістю. Очевидно, попит на «художні» твори порнографії дуже значний. В одній крамниці власниця «просвітлює» жіночу учнівську молодь, а в інших власники – чоловічу». Газета повідомляла, що батьківські комітети навчальних закладів «морально зобов'язані дружно повстати на боротьбу з таким серйозним злом»⁸².

⁷⁹ Николаев, 29 октября. *Южная Россия*. 1904. 29 октября.

⁸⁰ Серьезный вопрос. *Николаевская Газета*. 1906. 29 ноября.

⁸¹ Местная хрощика. *Южная Россия*. 1905. 19 февраля.

⁸² Днепник. Порнография. *Николаевская Газета*. 1906. 23 ноября.

У 1907 р. командування миколаївських військових частин знову повідомило міській владі про збільшення венеричної захворюваності серед нижніх чинів від публічних жінок. Поліцмейстер міста і городовий лікар заявили, що від проституток із публічних будинків зараження найменше, адже вони всі й далі щотижня два рази проходять лікарський огляд, а найінтенсивнішим джерелом заражень венеричними хворобами є «проститутки незареєстровані, які промишляють розпустою таємно й ухиляються від лікарських оглядів». Проте, на їхню думку, спеціально призначених від поліції наглядачів за проституцією в місті – одного околодочного наглядача й одного городового – недостатньо і потрібно встановити окремий посилений нагляд за таємною проституцією⁸³.

Миколаївський градоначальник В. М. Зацарьонний, як представник вищої урядової влади, вкотре звернувся до міського самоуправління із вимогою взяти в своє відання, як рекомендувало Міністерство внутрішніх справ, увесь нагляд за проституцією. Проте міський голова І. Я. Баптизманський 22 червня 1907 р. відповів, що це буде непосильною витратою для міської каси і тому в думі «припускають від остаточного розв'язання [цього питання] утриматися»⁸⁴.

На початку червня 1908 р. старший лікар градоначальства Л. Г. Ратнер, як член міської комісії з нагляду за проституцією, оглянув проституток у публічних будинках утримувачок: Берман – 16 повій, Блох – 14, Котик – 14 і Кауфман – 12. Одиначок оглянув 43. Згодом Ратнер оглянув ще 14 проституток в утримувачки закладу Симонович. Отже, у Миколаєві й далі діяла утворена ще наказом колишнього військового губернатора від 17 травня 1892 р. «комісія з попередження і припинення венеричної [«любострастной»] хвороби в місті Миколаєві». Одні її члени з різних причин вибували, а інші на їхнє місце призначалися. Так, станом на 1908 р. ця комісія складалася з голови – старшого лікаря градоначальства і членів: головного лікаря міської лікарні, старшого лікаря єврейської лікарні, старших лікарів 7-го Донського козачого полку і 209-го Миколаївського резервного полку, старшого ординатора міської лікарні, лікаря морського госпіталю, міських дільничних лікарів для бідних і санітарних лікарів, офіцерів козачого і резервного полків, членів міської управи, поліцмейстера міста і секретаря комісії – городового лікаря. На допомогу комісії для нагляду за проститутками-одиначками призначили одного околодочного наглядача, на утримання якого міська дума щорічно виділяла 120 руб і одного городового (за кошти міської поліції), а Московська поліцейська частина міста здійснювала нагляд за 5 публічними будинками, у районі якої вони й розміщувалися (на вулиці Рибній)⁸⁵.

Околодочний наглядач, приєднаний до комісії, діяв у рамках затвердженої інструкції. Серед положень інструкції звертають на себе увагу такі:

«2). Наглядач зобов'язаний знати всіх проституток. До жінок, які живуть по одній, наглядач заходить тільки тоді, коли вони не з'являються на огляд у призначений для них строк.

3). Наглядач намагається з обережністю і без розголошення розшукувати жінок, які, ще не внесені до списку, таємно промишляють розпустою на зайжджних дворах, готелях тощо, а також жінок, які утримують таємні притони для розпусти.

4). Про жінок, які займаються розпустою таємно, наглядач дізнається від унесених у список публічних жінок, від двірників, від утримувачів готелів і

⁸³ ДАМО. Ф. 229. Оп. 4. Спр. 244. Арк. 6–6 зв.

⁸⁴ Там само. Арк. 25–25 зв.

⁸⁵ Там само. Арк. 46–50.

заїжджих дворів, від комісіонерів при готелях, а також через нагляд за підозрілими жінками на гуляннях і т. п. місцях.

5). Про жінок, які ухиляються від медичного огляду, наглядач зобов'язаний доповісти відповідному приставу для притягнення їх до законної відповідальності.

6). При виявленні жінок, які таємно промишляють розпустою, і таємних притонів розпусти наглядач зобов'язаний зібрати про них точні відомості й доповісти про це комісії, яка робить розпорядження про притягнення цих жінок до огляду.

7). До обов'язків наглядача належить також нагляд за бродячими жінками на Сінній, у Лісках, нічліжних притулках, а також за жінками, які щоденно затримуються при поліції та поліцейських частинах; усі ці жінки, якщо їхнє заняття проституцією не підлягає сумніву, мають бути відправлені на оглядовий пункт.

8). Наглядач повинен дотримуватися в поведженні з жінками ввічливості й бути наполегливим у своїх вимогах, проте не завдавати їм образ.

9). Наглядач підпорядкований комісії і повинен беззаперечно і негайно виконувати всі законні накази як голови комісії, так і городского лікаря, який оглядає проститутток.

10). Наглядач зобов'язаний бути на оглядовому пункті під час огляду проститутток і жінок, які виявляються хворими, негайно dopravляти в міську лікарню.

13). У скрутних випадках наглядач звертається за допомогою до загальної поліції, виклавши докладно з якого приводу йому потрібне сприяння поліції.

15). Наглядач за проститутками не може відволікатися ні на які інші доручення поліції чи комісії, що не належать до його прямих обов'язків із нагляду за проституцією»⁸⁶.

Міністерство внутрішніх справ 19 червня 1909 р. циркулярним листом запросило з місць відомості, зведені у спеціальні форми, про стан нагляду за проституцією. Миколаївська комісія надала відповіді на запитання загального характеру і основні статистичні дані про проституцію в місті (див. таблицю 4), проте ухилилася від відомостей про жінок, які були затримані за підозрою в таємній проституції.

Таблиця 4

**Загальні статистичні дані про проституцію в Миколаєві
за 1904 р., 1907 р. і 1908 р.⁸⁷**

Показники	Роки		
	1904	1907	1908
Кількість публічних будинків	5	5	5
Кількість проститутток, які перебували під наглядом:			
– у публічних будинках	237	162	230
– одначок	167	217	237
усього	404	379	467

⁸⁶ Там само. Арк. 52–52 зб.

⁸⁷ Там само. Арк. 50.

Показники	Роки		
	1904	1907	1908
Виявлені хворими на венеричні захворювання під час медичних оглядів:			
а) проститутки з публічних будинків:			
– сифіліс	9	7	6
– інші венеричні хвороби	12	19	10
усього	21	26	16
б) проститутки-одиначки			
– сифіліс	70	31	10
– інші венеричні хвороби	109	13	15
усього	179	44	25

Аналіз отриманої міністерством інформації показав, що в багатьох містах порушуються встановлені законодавством основні норми регулювання проституції. Зокрема згідно з чинними законоположеннями, жінки, що займаються розпустою, повинні підпорядковуватися лікарсько-поліцейському нагляду тільки при їхній добровільній на те згоді, а в разі небажання підлягати нагляду повинні притягатися до відповідальності за таємну розпусту через суд. Проте повсюди, і в Миколаєві також, жінки при уникненні нагляду, замість притягання до судової відповідальності, вносилися в список проституток за рішенням лікарсько-поліцейського комітету (чи відповідної комісії) або розпорядженням поліції. Також публічною і таємною проституцією часто займалися жінки значно молодші встановленого законодавством віку. У Миколаєві в списках були навіть повії 14–16 років. Міністерство листом від 28 квітня 1910 р. вимагало від місцевої адміністрації негайно усунути ці порушення⁸⁸.

На засіданні Миколаївської міської комісії з попередження і припинення венеричної хвороби 10 серпня 1909 р. поліцмейстер повідомив про скарги жителів вулиць Соборної, Московської та Спаської на «неподобства, безчинства і негідну взагалі поведінку проституток-одиначок, які вони вчиняють на зазначених вулицях, для залучення до себе відвідувачів» і просив комісію «вказати ті вулиці, якими проститутки, гуляючи пізно ввечері, розвантажували би тим до певної міри Соборну вулицю і не спричиняли висловлені скарги». Комісія постановила: «заборонити проституткам-одиначкам гуляти в пізні години вечора на Соборній, Московській та на Спаській (між Соборною і Московською)»⁸⁹.

Також у 1909 р. газета писала про повій-одиначок, які щоранку збиралися на розі вулиць Рибної та Соборної на сходах під навісом над рядом крамниць. Ці жінки, як газета їх назвала – «із розряду тих, хто замінив волею року декольте шиї, на декольте ніг», збиралися виставкою «живого товару» і на очах численних містян, які йшли на базар, чи з нього, поводитися розпусно, оточені своїми захисниками, розпивали спиртне, куплене в молочному ряду в послужливої Мотьки, ловили кавалерів (переважно із селян), сварились і розважалися «дамською боротьбою», яка часто переходила в жорстоку бійку. Газета писала: «частина перехожих проходить мимо цього неподобства, сплунувши, частина посміхається, проте всі дивуються, як допускається все це в центрі міста, на базарі й ніхто не зверне свого пильного ока. Чи це дозволяється з метою виховною, щоб наочно

⁸⁸ Там само. Спр. 1361. Арк. 178.

⁸⁹ Там само. Спр. 244. Арк. 51.

показати, до чого доводить розпуста і порок?» Газета закликала: «пора покласти край цьому і розігнати біржу розпусти, ледарства і сумнівних веселощів»⁹⁰.

Дозволені публічні заклади перебували під лікарсько-поліцейським наглядом, який передбачав певну повагу особистості повії, проте жінки перебували в повній залежності від утримувачок будинків, які нещадно їх експлуатували. Тому жінки час від часу намагалися боротися за послаблення свого рабства. Так, у лютому 1910 р. група проституток із публічних будинків листом, підписаним «нещасні блудниці», звернулися до дружини градоначальника за заступництвом і просили «звернути увагу на наше безвихідне становище». Вони повідомляли: «цілий рік, які б не були свята і пости (хоч ми православні й діти православних батьків), проте для нас їх немає». Тому миколаївські «блудниці» у зв'язку з наближенням Великого посту клопотали, «як у великих містах у будинках розпусти забороняється торгувати нами в перший, четвертий та сьомий тиждень Посту, щоб таким чином дати можливість і нам, грішницям, говіти та згадати, що ми православні». На виконання припису градоначальника з цього питання поліцеймейстер міста відповів, що прохання проституток «заслужує цілковитої поваги», тому він «зобов'язав утримувачок усіх будинків розпусти розписками не відкривати для відвідувачів їхніх закладів розпусти в зазначені тижні Великого посту і за їхнім виконанням тієї розписки доручається приставу Московської частини мати нагляд»⁹¹.

Проте не всюди, навіть у цивілізованому світі, до повій ставилися гуманно. Так, наприклад, у 1900 р. у столиці Австро-Угорської імперії Відні поліція заборонила повіям з'являтися на вулиці протягом дня («до того, як буде запалено перший вуличний ліхтар»). Винятком із цього правила могли бути тільки необхідність повії у разі хвороби відправитися до лікаря або в аптеку за ліками. Пересуватися містом удень повії могли тільки в закритих екіпажах.

Які б заходи лікарі та поліція з нагляду за проституцією і з боротьби з венеричними хворобами не застосовували, ця захворюваність у Миколаєві була на високому рівні. Так, наприклад, за жовтень 1910 р. тільки в морський госпіталь потрапили 12 військових, хворих на венеричні хвороби (5 матросів Миколаївського флотського напівекіпажу, 1 відпускний матрос Сибірського флотського екіпажу, 2 рядових 58-го піхотного Празького полку і 4 козаків 7-го Донського козачого полку).

Городовий лікар В. Ю. Дуброва 30 листопада 1910 р. старшому лікареві градоначальства Л. Г. Ратнеру писав: «порядок, що практикується в будинках розпусти як захід, що послаблює вторгнення і розвиток заразної хвороби – огляд підозрілих чоловіків самими проститутками й у разі виявлення у відвідувача венеричної хвороби, право їх відмовляти таким чоловікам в своїх послугах, з одного боку; з іншого, дані щотижневих відомостей і, нарешті, особисті спостереження, що щорічно повторюються з незмінною правильністю і однаковими результатами, цілком подібними висновками, указують досить переконливо, що маса заражень венеричного характеру серед нижніх чинів гарнізону, які траплялись як колись, так і тепер, мають бути пов'язані не з будинками розпусти, де здійснюється систематичний нагляд за станом здоров'я їхніх мешканців, а поставлені в тісний зв'язок із розвитком таємної проституції, яка ухиляється від реєстрації та медичних оглядів – єдиного поки що засобу, при некультурності населення, що може скільки-небудь послабити поширення венеричних хвороб»⁹².

⁹⁰ Знакомые картишки. (Из жизни города). *Николаевская Газета*. 1909. 28 августа.

⁹¹ ДАМО. Ф. 229. Оп. 4. Спр. 244. Арк. 58–59.

⁹² Там само. Арк. 76–77.

Старший лікар градоначальства Л. Г. Ратнер у рапорті градоначальнику доповідав: «постановка нагляду за проституцією в Миколаєві, як у всій Росії така, що не дає можливості повністю захистити публіку і війська від зараження венеричними хворобами, і я дивуюсь, що так порівняно мало зареєстровано випадків захворювань серед військових нижніх чинів. Миколаїв із населенням понад 100 000 чол. представляє торгово-промисловий центр, де багато військ і неодружених чоловіків, а всіх проституток зареєстровано 100. Я вважаю, що проституток, які займаються проституцією таємно, є в десять разів більше, а зареєструвати їх майже неможливо, тому що вони займаються якоюсь справою або службою, а проституція є для них тимчасовою підсобною справою. Матрос, козак чи піхотинець, що заразився від такої незареєстрованої проститутки, не бажає її видати і звичайно вказує на якийсь із будинків розпусти»⁹³. Це, на думку провідних за посадами в місті лікарів, унеможливлювало ефективну боротьбу з проституцією.

Проте захворюваність на венеричні хвороби підтримував і медичний аспект. Про це говорили лікарі на засіданні міської комісії з попередження і припинення венеричної хвороби 22 грудня 1910 р. Голова комісії Л. Г. Ратнер «докладно зупинився на цьому предметі й розвинув погляд, що проти посилення гонореї (трипера) нічого зробити неможливо, тому що тут багато є прихованих і складних причин, із них – затримка гонококів (збудників хвороби) у складках слизової оболонки маткового рукава, у розширеннях (дивертикулах) сечовипускного каналу або в задніх відділах останнього і при малодіяльному стані своєму, наприклад, у хронічній стадії хвороби, гонококи нічим не виявляють своєї присутності, явних ознак цього не розвивають і тому під час огляду не вловимі. Зазвичай спосіб, який практикують під час обстеження для констатування в уретрі гонококів, відомий тим, що вказівним пальцем здійснюється надавлювання біля зовнішнього отвору сечовипускного каналу, якщо не витискається слиз, секрет (виділення) під час видавлювання пальцем, визнається, що гонококів немає. Між іншим, при прихованих, латентних формах хвороби збудники її легко можуть гніздитися в складках слизової оболонки й під час енергійного coitus-y, набувши життєдіяльності та великої рухливості, здатні виявити відразу ж свою заразність. Таких випадків багато, і вони, не виявляючись під час оглядів є, на жаль, поза сферою нашої боротьби з ними. Щодо м'яких шанкрів, то тут можна ужити дієві заходи – частіше оглядати і кожну свіжу виразку негайно лікувати. Гарантувати убезпеченість від зараження сифілісом можна тільки тоді, коли є видимі ознаки хвороби. Проте часто при скорому виписуванні хворого з лікувального закладу можуть траплятися випадки, коли малопомітні прояви хвороби ще зберігаються, наприклад, зміни в горлі (ангіна), що також не байдужі для зараження, особливо під час енергійного coitus-y».

Присутні на засіданні комісії лікарі, які заслухали повідомлення Ратнера, «висловили свою солідарність, кожний тільки підтвердив основні погляди на причини посилення розвитку венеричних хвороб, засоби боротьби з цим злом і малоуспішні щодо цього результати багатьма прикладами і випадками зі своїх повсякденних спостережень»⁹⁴.

У серпні 1911 р. завідувач венерологічного відділення міської лікарні Д. П. Архипов представив у попечительну раду лікарні дані про венеричних хворих, які відвідали амбулаторію лікарні протягом 1900–1910 рр. Виявляється, що за період 1900–1905 рр. кількість таких амбулаторних хворих мала тенденцію до зменшення: за 1900 р. їх було 1 451, за 1901 р. – 1 373, за 1902 р. – 1 015, за 1903 р. – 1 093, за 1904 – 1 155, за 1905 р. – 1 086.

⁹³ Там само. Арк. 65, 69–69 зб.

⁹⁴ Там само. Арк. 75–75 зб.

Збільшення кількості хворих за 1904 р. пояснювали тим, що цього року колишній градоначальник О. А. Енквіст відмінив поліцейські облави на повій і дозволив їм вільний вибір лікаря. За період 1906–1910 рр. кількість амбулаторних венеричних хворих постійно збільшувалась (див. таблицю 5), загалом на понад у два рази, зокрема і сифілітичних хворих. Також на понад два рази збільшили і загальну кількість відвідувань амбулаторії венеричні хворі.

Таблиця 5

**Показники амбулаторії допомоги венеричним хворим
у міській лікарні за 1906–1910 рр.**

Роки	Кількість венеричних хворих	Зокрема хворих на сифіліс, у %	Загальна кількість відвідувань
1906	1 421	18,1	5 429
1907	1 735	27,5	6 379
1908	2 058	31,3	8 655
1909	2 491	35,8	10 440
1910	3 075	32,9	11 946

Причинами значного зростання амбулаторних венеричних хворих у період 1906–1910 рр. лікар Архипов уважав: недоліки в організації нагляду за проституцією, адже цей нагляд у місті здійснював один околодочний наглядач, який не підпорядковувався лікареві, до того ж виконував й інші поліцейські функції; недосконалу реєстрацію повій-одиначок; оглядом тих, хто добровільно з'являвся, займалися лише один лікар і один фельдшер; брак примусового лікування повій через недоліки в розміщенні хворих у лікарні, тому не всіх хворих направляли на стаціонарне лікування, вони були вимушені послуговуватися дорогою допомогою приватних лікарів і, щоб мати на це кошти, і далі хворими займатися своїм ремеслом і заражати нових клієнтів; вимогу повіям та взагалі венеричним хворим сплатити лікарняний збір під час потрапляння в лікарню. Архипов уважав, що медичні огляди повій публічних будинків також мали недоліки: недосконала техніка огляду жінок і поблажки лікаря-оглядача. Для підтвердження цього він наводив випадок, коли до нього звернулася за допомогою повія, хвора вже два тижні, тоді як за цей час її мали би оглянута чотири рази і давно направити на лікування. Щодо лікарняного збору, то хоч міська влада в червні 1911 р. і дозволила приймати в лікарню без уплати збору найбільш уразливу категорію повій – босячок, Архипов пропонував поширити цей захід на всіх повій (у серпні цього ж року міська управа дозволила приймати в лікарню венеричних хворих чоловіків і жінок без уплати лікарняного збору, але з платою за лікування). Архипов також наполягав на необхідності класти в лікарню всіх жінок, хворих на венеричні захворювання. Проте це було неможливо за наявності на той час 40 ліжок у чоловічому венеричному відділенні лікарні і 20 ліжок у жіночому відділенні⁹⁵. Також причиною зростання кількості венеричних захворювань протягом 1905–1910 рр. Архипов уважав минулу Російсько-японську війну. Адже перед від'їздом і дорогою на війну багато солдатів заражались через надмірне захоплення спиртними напоями та доступними послугами повій, а з війни привезли численні невиліковані венеричні хвороби⁹⁶.

Отже, в Миколаєві вкотре постало питання більш дієвого регулювання проституції як джерела поширення венеричних захворювань. Санітарно-виконавча комісія міської

⁹⁵ Венерические болезни в Николаеве. *Николаевская Газета*. 1911. 10 августа.

⁹⁶ Венерические заболевания в Николаеве. *Трудовая Газета*. 1913. 11 января.

думи на початку другого десятиліття ХХ століття доручила Д. П. Архипову, як найбільше заглибленому в цю проблему, розробити спосіб урегулювати питання проституції в Миколаєві. Проте Архипов натрапив на серйозні перешкоди. По-перше само міське управління не дало змоги Архипову ознайомитися з відповідними матеріалами, що зберігалися в міській управі, по-друге – великі міста, до яких звертався Архипов за інформацією щодо стану справ із регламентації проституції, здебільшого або не змогли надати корисної інформації, або щодо регламентації відгукнулися негативно. Так, наприклад, Київське міське управління повідомило, що в них ні реєстрації, ні регламентації проституції не здійснюється; Одеське управління відповіло, що не може надати відповіді, оскільки це питання хоч і порушували раніше, проте воно застрягло десь в архівах; Харківське міське управління взагалі на запит не відповіло. Сам Архипов був прихильником поліцейської регламентації проституції. Отримані ним відповіді свідчили, що міська влада різних міст здебільшого притримується протилежного погляду: вони противники медико-поліцейської регламентації, адже проституція – явище соціальне і потребує відповідних заходів⁹⁷. Вирішення справи гальмувалося, а далі в країні та Миколаєві відбувалися події (Перша світова війна), що на перший план висунули зовсім іншу проблематику.

Проте на відміну від малоефективної медико-поліцейської форми боротьби з венеричними хворобами на початку ХХ ст. аспект їх лікування набув іншої динаміки. У середині першого десятиліття минулого століття в Німеччині в епідеміології та лікуванні сифілісу сталася медична революція: у 1905 р. Фриц Шаудін та Еріх Гофман відкрили збудника сифілісу – бліду трепонему (спірохету); у 1906 р. Август Вассерман винайшов лабораторну серодіагностичну реакцію у хворих на сифіліс, що отримала всесвітньо відому назву «реакція Вассермана» і практичне здійснення якої в певних модифікаціях застосовується до теперішнього часу; у 1909 р. Пауль Ерліх створив високоєфективний препарат для лікування сифілісу – препарат «606», який почали широко виробляти і він отримав фірмову назву «сальварсан» (основна активна речовина – миш'як, арсен). Невдовзі Ерліх удосконалив свій препарат, який отримав назву «неосальварсан» (препарат «914»).

Одним із перших іноземних лікарів, які ознайомились із застосуванням препарату «606» (сальварсану), був завідувач венерологічного відділення Миколаївської міської лікарні Дмитро Полікарпович Архипов. Улітку 1910 р. під час двохмісячної відпустки із сім'єю на одному з курортів Шварцвальда він, як писала «Николаевская Газета», «із захопленням поринув у вивчення цього препарату. Із цією метою він відвідав Франкфурт-на-Майні, де протягом 8–10 днів ознайомився як із роботами з препаратом «606» на тваринах в інституті проф. Ерліха, так і водночас у клініці проф. Геркстеймера з лікуванням цим препаратом людей і подальшим перебігом хвороби. Згодом із цією ж метою д-р Д. П. Архипов відвідав у Парижі Пастерівський інститут і клініку Фур'є і, зрештою, у Берліні клініку Вексельмана у Вірховській лікарні»⁹⁸.

Уперше в Миколаєві препарат «606» застосували в кінці 1910 р. лікар 58-го піхотного Празького полку М. А. Дружинін у зведеному військовому лазареті та Д. П. Архипов у власному приватному кабінеті та венерологічному відділенні міської лікарні. У військовому відомстві препарат постачався централізовано, цивільні купували його в приватній аптеці. Результати лікування були чудовими, тому міська лікарня виписала 50 ампул препарату загальною вартістю 132 руб 50 коп. Так у Миколаєві почали успішно

⁹⁷ На местные темы. *Трудовая Газета*. 1913. 29 марта.

⁹⁸ Местная жизнь. *Николаевская Газета*. 1910. 1 сентября.

застосовувати сальварсан і неосальварсан для лікування всіх форм сифілісу та його профілактики, проте в місті спостерігався певний дефіцит цих ліків, тому лікарі далі застосовували і старі ртутні препарати.

На початку 1911 р. лікар міської лікарні Я. І. Гутшейн був відряджений до Петербурга, де освоїв здійснення діагностичної Вассермановської реакції, яку з квітня почав успішно застосовувати в Миколаєві для діагностики інфекційних хвороб і насамперед сифілісу.

Із початком Першої світової війни надходження фармацевтичних антисифілітичних препаратів із Німеччини припинилося, тому в 1916 р. в Росії налагодили виробництво аналога сальварсана – арсолу. Арсенові препарати у венерології використовували ще тривалий час і тільки в 60-х роках минулого століття їх у терапії сифілісу замінили більше ефективними антибіотиками.

У 1912 р. у Миколаєві діяли публічні заклади розпусти 4-х власниць, у них під час лікарських оглядів виявили 27 хворих проституток, за лікування яких у міській лікарні власниці закладів заплатили 167 руб 65 коп. Проте в місті й далі виявляли підпільні публічні будинки. Улітку 1913 р. приставу 2-ї Адміралтейської частини стало відомо про «будинок побачень» на розі вулиць 1-ї Слобідської та Кузнечної для обслуговування переважно команд англійських пароплавів, що значною кількістю прибували до Миколаївського комерційного порту. Поліція встановила негласний нагляд і коли потім навідалася, то «обстановка «будинку» і «мешканці» його без слів довели, для яких цілей існував цей «заклад». Серед повій «закладу» були й дівчата-підлітки. Власників «будинку» Райхельсона і Чижевську затримали. Суд призначив їм ув'язнення при поліції строком на 4 місяці⁹⁹.

Незважаючи на заборони, повії-одиначки і далі збирались і «полювали» на клієнтів у центрі міста. Газета писала, що «особливим відношенням міський суддя 5-ї ділянки Миколаєва звернув увагу пана Миколаївського поліцмейстера на щоденне вечорами скупчення проституток у неналежному, самому жвавому місці на розі Херсонської та Московської вулиць»¹⁰⁰.

Старший судновий лікар лінкора, що перебував у Миколаївському порту, 15 вересня 1915 р. доповів санітарному інспекторові порту, що «останнім часом серед команди корабля, незважаючи на профілактичні заходи, захворюваність венеричними хворобами значно збільшилась і що зараження відбуваються переважно від вуличних проституток». Тому інспектор просив градоначальника посилити заходи з нагляду за проституцією в Миколаєві¹⁰¹.

Загальна соціально-економічна криза в країні, спричинена Першою світовою війною, поглиблювалася, відповідно поширювались проституція і венеричні хвороби. У січні 1917 р. Синод доповнив сифілісом перелік причин, що дозволяли розлучення подружжю, якщо ця хвороба становила реальну загрозу другій половині подружжя або їхньому потомству.

«Николаевская Газета» 14 лютого 1917 р. писала: «останнім часом дуже розвинулася розпуста, яка пригрілась у різних готелях і мебльованих кімнатах». Тому поліцейські Московської частини міста здійснили облави в різних мебльованих квартирах і заїжджих дворах, де затримали 8 нелегальних повій¹⁰². У кінці цього ж лютого градоначальник на

⁹⁹ В суде. Дом свиданий. *Николаевская Газета*. 1913. 6 августа.

¹⁰⁰ По Николаеву. Скопление проституток. *Трудовая Газета*. 14 июля.

¹⁰¹ ДАМО. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 1753. Арк. 1.

¹⁰² *Николаевская Газета*. 1917. 14, 15 февраля.

власника готелю «Франція» С. Усикова за допущену в ньому розпусту наклав штраф у сумі 2 000 руб, а якщо він неспроможний його сплатити – 3 місяці арешту. Після відбуття покарання Усиков підлягав висланню за межі Миколаївського градоначальства¹⁰³.

«Трудовая Газета» 21 вересня 1917 р. писала, що жителі вулиці Московської мають намір подати в міську думу клопотання про закриття готелів «Метрополь» і «Венеція» через те, що: «розташовані тут готелі найнижчої марки, як передають жителі цієї вулиці, їх цілком населяють повії, сутенери, злодії та всякі інші підозрілі особи. Ночами, а нерідко й удень у готелях-притонах відбуваються оргії, а на вулиці розігруються скандали. Немає вечора, щоб тут не ставалось якогось побоїща, що зав'язується між сутенерами та повіями, коли в хід нерідко йдуть усі види зброї».

Восени 1917 р. усі публічні будинки розпусти Миколаєва були закриті, у них робили ремонти для поселення евакуйованих із Румунського фронту (чого так і не сталося). А 30 листопада 1917 р. повідомлялося, що за розпорядженням начальника міліції міста закритий готель «Чорноморський», який був відомим «притоном розпусти і злочинців»¹⁰⁴. Проституція в місті й далі існувала в різних формах.

Венеричні хвороби інтенсивно поширювалися як серед цивільного населення, так і серед військових, що теж було загрозою для цивільних. Тому в січні 1918 р. венерологічна секція управління начальника санітарної частини Румунського фронту і санітарні частини комітетів армій, дислокованих на Півдні України, звернулися до солдатів, хворих на венеричні хвороби, які демобілізувалися, з відозвою перш, ніж їхати додому, підлікуватися, щоб «не зробити свою сім'ю навік хворою і нещасною»¹⁰⁵.

У період Першої світової війни виник дефіцит широкого асортименту вживаних медикаментів (зокрема й для лікування венеричних хвороб), оскільки припинилося постачання від найбільшого в світі їх виробника – Німеччини. Ситуація з медикаментами дещо поліпшилася, коли згідно з Берестейським договором в Україну і зокрема в Миколаїв у березні 1918 р. зайшли німецькі війська і зносини з Німеччиною відновилися. Проте в кінці цього року зв'язок із Німеччиною з різних причин припинився, тому особливо гостра нестача ліків відчувалася в кінці 1918 – на початку 1919 рр., про що на засіданні піклувальної (попечительної) ради міської лікарні 17 січня 1919 р. доповів ординатор венерологічних відділень Й. Д. Самсов.

У період лихоліття 1918–1919 рр. лікування венеричних хворих у можливих обсягах здійснювали морський госпіталь і міська лікарня. В окремих випадках такі хворі отримували й амбулаторну допомогу при амбулаторіях цих закладів, а потім і при єврейській лікарні, де в 1919 р. навіть відкрили міське венерологічне відділення.

Розвинута проституція перейшла в спадок радянській владі, яка спочатку поблажливо ставилася до повій, а потім почала здійснювати притаманні їй репресивні заходи боротьби і з проституцією, і з венеричною захворюваністю. Проте це питання є настільки складне, що залишається актуальним і нині.



¹⁰³ Постановления г. градоначальника. *Николаевская Газета*. 1917. 26 февраля.

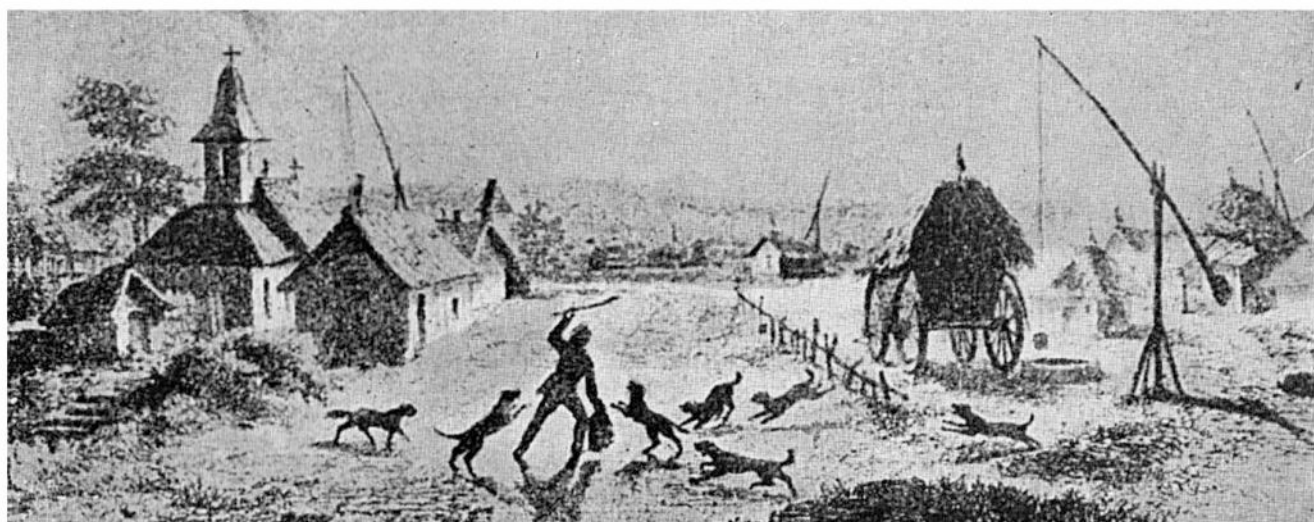
¹⁰⁴ Притон разврата. *Известия Николаевского Совета Рабочих и Военных Депутатов*. 1917. 30 ноября.

¹⁰⁵ Против болезни. *Солдат и Рабочий*. 1918. 19 января.

Угол Соборн. и Спасской, в. О. Н. Яроминский



Русская типо-литография в г. Николаеве





Зоонози та захист тварин

Усю історію людини її супроводжують тварини – дикі та свійські. У середовищі тварин циркулюють різні хвороби, які здебільшого передаються і людині та становлять для неї небезпеку. Такі хвороби називаються зоонозами. Із давніх часів людей турбували питання лікування і захисту від цих хвороб. Так, ще видатний учений-лікар Данило Самойлович – один із перших відомих жителів Миколаєва і перший організатор його медицини у 1779 р. видав у Страсбурзі наукову працю «Сучасний спосіб лікування з настановами як можна простому народу лікуватися від укусів скаженої собаки та від ужалення змії».

Із самого заснування Миколаєва в ньому у великій кількості утримували різних тварин (коней, волів, корів, собак, котів, овець, кіз, були навіть верблюди та віслюки), також багато тварин приганяли в місто – для продажу або забою. Необхідність правильного догляду за тваринами, їх лікування, профілактика зоонозних захворювань спричинили створення міської ветеринарної служби. Експлуатація домашніх тварин, іноді жорстока, спонукала звернути увагу на їхній захист. Отже тварини створювали в місті певні проблеми, що потребували розв'язання.

Здавна на вулицях Миколаєва з'являлися бродячі собаки. Після Східної (Кримської) війни в Миколаєві припинилося будівництво кораблів, флот скоротився до мінімуму і частина жителів, насамперед військових, виїхала з міста. Це спричинило значне збільшення покинутих тварин, особливо собак, які через безпритульність ставали агресивними, нападали на перехожих, а в період літньої спеки, вважалося, що багато з них страждали на сказ¹. Дійсно, серед бродячих собак та інших тварин, що вони покусали, траплялися і вражені сказом, що було особливо небезпечно для жителів міста. Із бродячими собаками боролася місцева поліція, для їхнього знищення були призначені два нижніх поліцейських чини. На кінець 1850-х років ці чини вислужили свій строк і на початку 1860 р. вийшли у відставку, а з пропозицією і далі нищити собак за певну винагороду не погодилися. 4 липня 1860 р. поліцмейстер міста майор В. П. Карабчевський рапортом доповів Миколаївському військовому губернаторові адміралу Б. О. Глазенапу, що в місті надзвичайно розмножилися бродячі собаки, а на неодноразові публікації² про запрошення охочих нищити собак таких не виявилось. Тому Карабчевський просив губернатора клопотати про виділення зі складу Херсонської арештантської роти 6 чол. для нищення собак у Миколаєві з оплатою від міської думи. Проте Херсонський губернатор О. С. Башмаков на відповідне звернення відповів, що задовольнити прохання Миколаїв-

¹ Сказ (водобоязнь, гідрофобія, рабіс) – інфекційне захворювання, спричинене нейротропним вірусом (rabies virus), який передається людині слиною хворої тварини. Люди цю інфекцію частіше всього отримують від хворих собак, які стають збудженими, агресивними та втрачають страх перед людиною. Розвиток хвороби залежить від локалізації укусу (чим ближче до голови, тим гірше), розмірів ран і дози вірусу, які потрапили до організму людини. Хвороба вражає в середньому третину покусаних, кожний хворий без лікування помирає. Специфічним лікуванням є введення в інкубаційний період (триває кілька місяців) антирабічної вакцини, яку вперше створив у Франції і 6 липня 1885 р. звів хворому Луї Пастер. Другою в світі пастерівською станцією стала створена в 1886 р. за ініціати́ви Іллі Мечникова і Миколи Гамалії Одеська бактеріологічна станція.

² Газет у Миколаєві тоді ще не було. Перша газета «Николаевский Вестник» почала виходити в 1865 р. А до цього «публікації», як згадував у своїх мемуарах відомий у Російській імперії юрист, адвокат і публіцист М. П. Карабчевський (племінник Миколаївського поліцмейстера) здійснювалися так: «рано-вранці ходив по вулицях свого околотку «служивий-будочник» із барабаном і енергійно барабанив. Перехожі та послаті з будинків слуги або домочадці, які вибігли на вулицю, його питали: «служивий, про що публікація?». Служивий зупинявся і купці пароду, що зібралася біля нього, повідомляв: так, мовби, і так, пропала корова, збігла дворова собака [і таке інше]» (Чіо глаза мои видели. І. В детстве. Берлін, 1921. С. 9.).

ського військового губернатора не може, адже «довелось би порушити порядок, законом установлений щодо тих, хто утримується в арештантських ротах».

Тим часом кількість бродячих собак у місті збільшувалась, і в травні 1861 р. міська поліція знову висловила військовому губернаторові занепокоєння, адже вона «перебуває в скрутному становищі щодо захисту себе в подальшому від відповідальності за нещасні випадки, які можуть статися від нападу бродячих собак». Миколаївський військовий губернатор звернувся з клопотанням про розв'язання цієї проблеми вже до Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, який у червні 1862 р. відповів, що він вважає «незручним вимагати від Херсонського губернського начальства розпорядження про направлення в Миколаїв із Херсонської арештантської роти 6 чоловік для знищення собак, що розмножилися в місті». Одночасно генерал-губернатор запропонував Миколаївському військовому губернатору «розпорядитися про виконання цієї операції за допомогою найманих людей, а необхідні для цього витрати віднести на екстраординарну міську суму».

Занепокоєна ситуацією загрози жителям від тварин Миколаївська міська дума доповіла військовому губернаторові, що після неодноразового оголошення в місті про запрошення охочих нищити собак, в думу нарешті з цього питання явився відставний матрос Семен Яковлев. Він погодився «взяти на себе обов'язки нищити собак засобами, які визначить начальство, і якщо він покаже квитанції поліцейського чиновника, якому буде доручено стежити за його [Яковлева] діями щодо кількості знищених собак, має отримувати від думи за кожну вбиту собаку по 10 копійок, а для відвезення вбитих собак на призначене місце міському управлінню належить дати йому візок і коня, які утримуватимуться за рахунок міста». Міська дума вимушена була погодитися з такими пропозиціями Яковлева, узяла в нього відповідну розписку і 20 червня 1861 р. відправила його в міську поліцію «для наступних розпоряджень». Канцелярія губернатора також погодилася з таким рішенням думи та запропонувала виділити Яковлеву з пожежної команди коня і воза з поліції.

Яковлев, який узявся до нищення собак на погоджених умовах, невдовзі заявив поліції, що має труднощі з убивства собак «палицею з гаком за правилами, які йому оголошено», і просив дозволити йому цих тварин отруювати. Поліція разом із думою, городовим лікарем і аптекарем Вейнбергом розглянули таке клопотання і, оскільки в результаті здійсненого дослідження «такого роду знищення собак виявилось вдалим і зручним», дозволили Яковлеву знищення бродячих собак отрутою під наглядом городского лікаря, поліцейського чиновника і аптекаря³.

Відтоді знищення бродячих собак на вулицях Миколаєва близько 30 років здійснювалося отруєним м'ясом або іншими харчовими продуктами, начиненими пігулками зі стрихніном.

За період із 1 липня 1862 р. до 16 березня 1863 р. Яковлев згідно з виданими йому від пристава Мордовцева квитанціями отруїв 2 700 собак (у середньому понад 300 собак за місяць), за що міська влада видала йому 270 руб. Проте кількість бродячих собак на вулицях міста майже не зменшилася, тому дума вирішила запровадити інший спосіб контролю кількості знищених собак, а саме: видавати Яковлеву по 10 коп за кожну пару вух загиблої собаки, яку він доставляв. За наступний період із 16 березня до 8 травня Яковлев доставив усього 166 пар собачих вух, за що отримав 16 руб 60 коп. Такий новий спосіб контролю кількості знищених собак Яковлев визнав не вигідним і від подальшого

³ Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). Ф. 230. Оп. 1. Спр. 3401. 19 арк.

їх отруєння відмовився. А оскільки кількість бродячих у місті собак після цього почала значно збільшуватися, то військовий губернатор висунув міській думі вимогу для нищення собак повторно найняти Яковлева або іншу особу. Яковлев тоді в Миколаєві не перебував, ніхто з мешканців міста займатися цією справою не зголосився, тому дума найняла одеського міщанина Олексія Васильєва, якому встановила таку ж оплату 10 коп за кожну пару вух знищеної собаки, а отруту для цього йому призначено отримувати в аптеці за рецептом городского лікаря⁴.

Певну проблему в місті становила й утилізація мертвих тварин. На засіданні Товариства морських лікарів Миколаєва 1 лютого 1862 р. морський лікар А. О. Лаврентьев зробив доповідь «Декілька слів про дії, які передбачає Товариство морських лікарів у Миколаєві», у якій звернув увагу колег на незадовільний санітарний стан вулиць міста, де зокрема валяються різні мертві тварини, «окрім коней та бичків, які хоч і не валяються посеред вулиць, проте звалюються в межах міста, недалеко від житла»⁵.

Прибирання мертвих тварин із вулиць, безпечне вивезення їх за місто і облаштування та використання скотомогильника потребували впорядкування. Міська дума почала «віддавати з підяду операції з прибирання загинув тварин і отруєння бродячих собак» за певну щорічну оплату охочим на це приватним особам. Наприклад, дума в квітні 1874 р. затвердила проект контракту з міщанином Одеси С. Губерманом (мав досвід такої роботи в цьому місті) з оплатою йому за рік 960 руб і 100 руб на придбання стрихніну. Потім були інші підрядники й умови контракту з ними дещо змінювалися. Так, дума рішенням від 30 квітня 1880 р. за затвердженими кондиціями за прибирання і отруєння тварин встановила на рік оплату в сумі 840 руб і на придбання отрути передбачила 160 руб.

На засіданні міської думи 27 серпня 1882 р. гласний лікар В. К. Кнорре заявив, що «спосіб, коли собак мав отруювати безпосередньо підрядник, що практикується тепер у місті, не досягає своєї мети». Кнорре вказав на фіктивність заявленої від підрядника цифри отруєних собак (4 тис.), тоді як їх у місті дуже багато і вони щорічно кусають дітей та дорослих, деякі навіть у стані сказу, проти якого наука була поки безсила. Він запропонував знайти більш дієвий спосіб зменшення кількості бродячих собак, наприклад, увести податок на собак і встановити, що хазяїн, який вирішив позбутися собаки, має не виганяти її на вулицю, як це звичайно робилося, а заявити про це міській владі, яка забезпечить її гуманне вбивство. Дума запропонувала управі скористатися пропозиціями Кнорре⁶. Проте питання введення податку на собак у Миколаєві й надалі неодноразово виникало, десятиліттями обговорювалось і з різних причин відкладалося, а було запроваджене значно пізніше.

Із середини 80-х років XIX століття готувати харчову приманку для отруєння собак почав перший штатний санітарний лікар міста М. П. Ковальов-Рунський. Так, у 1887 р. при міському віспощеплювальному пункті (потім при санітарній лабораторії) він виготовляв весною і влітку вдень по 100 спеціальних котлет зі стрихніном, а восени та взимку – по 50 котлет. Інколи Ковальов-Рунський готував і більше котлет, тому за рік їх було виготовлено 31 300 і витрачено 22 фунти стрихніну (по 4 грана на кожну котлету)⁷.

Котлети (зі стрихніном, отриманим із аптеки міської лікарні), що виготовляв лікар,

⁴ ДАМО. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 4485. 10 арк.

⁵ Феодорович. Й. М. Обзор деятельности Общества морских врачей в Николаеве в течение 1861–1862 года. *Медицинские прибавления к Морскому Сборнику*. Санкт-Петербург, 1864. Выпуск четвертый. С. 80–81.

⁶ ДАМО. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 11174. Арк. 99.

⁷ Там само. Ф. 216. Оп. 1. Спр. 744. Арк. 67.

відправляли в поліцейські частини в запечатаних конвертах, там конверти розкривали, котлети перераховували і видавали поліцейським служителям. Отруєння собак здійснювали спеціальні розсильні при поліцейському служителю під наглядом санітарних наглядачів. Кожного дня поліцейські чиновники записували в окремі книги кількість отруєних собак. Згідно з цими даними, за 1888 р. у Миколаєві було отруєно 12 222 собаки, а саме: в 1-й Адміралтейській частині – 2 933, у 2-й Адміралтейській частині – 2 373, в Московській частині – 1 542, в Одеській частині – 2 555, на базарних площах – 2 470, на бойнях за містом – 349⁸.

Небезпеки загрожували миколаївцям не тільки від бродячих собак. Різні тварини являли собою певну небезпеку для людини через те, що хворіли на зоонозні захворювання – не тільки сказ, а й сибірку, ящур, сап, паразитарні хвороби (гельмінтози), коросту тощо.

У Миколаєві місцеві жителі постійно утримували велику кількість домашніх тварин: коней, корів, кіз, собак, котів. Також у місто щорічно приганяли на продаж і забій багато голів (декілька десятків тисяч) різної худоби (так званої промислової). Тому велике значення в місті мав ветеринарно-санітарний нагляд. Його забезпечували ветеринарні лікарі та ветеринарні фельдшери. Посада городского ветеринарного лікаря в Миколаєві була встановлена в 1860 р. Канцелярія військового губернатора міській думі на цю посаду рекомендувала ветеринарного лікаря при адміралтейському воловому дворі Нітче. У жовтні 1864 р. Нітче призначили окружним ветеринарним лікарем Харківського військового округу і він виїхав із Миколаєва. Після нього тривалий час (15 років) із 15 жовтня 1864 р. до 5 лютого 1880 р. Миколаївським городовим ветеринарним лікарем сумлінно служив Олексій Миколайович Сокольський. Потім його ненадовго змінив лікар-ветеринар Яценко. А 12 жовтня 1881 р. міська дума дозволила управі на посаду городского ветеринарного лікаря прийняти Михайла Васильовича Смірнова⁹, який також тривалий період виконував у місті різні ветеринарні функції.

У сільських населених пунктах, де утримувалася значна кількість усякої худоби, час від часу траплявся її падіж від різних хвороб. Загалом на Півдні України в другій половині XIX ст. зоонозні хвороби вражали 5–10 % худоби, зокрема 3,5–5 % тварин від них помирали. Тому власники вже за перших проявів захворювання намагалися збувати таких тварин майже за безцінь, щоб отримати хоч якісь кошти за них. Такі тварини потрапляли до м'ясоторгівців, у хворобливому стані їх забивали і як харчові продукти тваринництва вони потрапляли до жителів міста, загрожуючи їхньому здоров'ю. У січні 1865 р. стало відомо, що в посадах Березнегувате і Висунськ стався масовий падіж скоту, а оскільки для цих посадів Миколаїв був головним пунктом збуту худоби взагалі, Миколаївський військовий губернатор Б. О. Глазенап зобов'язав міську поліцію і думу розпорядитися,

⁸ Ковальов-Рунский Н. П. Сапитарная хроника города Николаева и 5-ти пригородных хуторов за 1888 год и отчет о деятельности сапитарного пазора. *Отчет Николаевской городской управы о деятельности её и о состоянии подведомственных ей частей в 1888 г.* Одесса, 1891. С. 116.

⁹ Смірнов Михайло Васильович (1855–1919) у 1878 р. закінчив Харківський ветеринарний інститут. Призначений на Кавказ молодшим ветеринарним лікарем 2-го Астраханського козачого кінного полку. У тому ж 1878 р. у зв'язку з розформуванням полку переведений лікарем у 1-й Астраханський козачий полк. Із 22 листопада 1879 р. до 22 листопада 1880 р. перебував поза штатом, потім до 16 жовтня 1881 р. перебував у відставці. 12 жовтня 1881 р. рішенням Миколаївської міської думи прийнятий (із 16 жовтня) городовим ветеринарним лікарем із покладанням на нього ще й обов'язку збирання в казну збору з гуртового скоту, що прибував у Миколаїв, із додатковою оплатою йому 25 руб на рік. Тривалий час у місті виконував різні ветеринарні функції. Крім професійної, займався ще й громадською діяльністю – кілька разів обирався гласним міської думи, був активним членом різних її постійних комісій. Сприяв призначенню в жовтні 1900 р. свого молодшого брата Леоніда головним лікарем Миколаївської міської лікарні. Помер і похований у Миколаєві в 1919 р.

щоб забій тварин на міських бойнях здійснювався тільки після посвідчення стану його здоров'я для недопущення потрапляння хворих тварин до м'ясоторгівців. А для цього губернатор наказав утворити комісію в складі міського голови, одного з гласних думи, поліцейстера, городского і ветеринарного лікарів і зобов'язав цю комісію «огляд скоту здійснювати найретельніше і за найменших сумнівів щодо здоров'я тварин не допускати їх до забою; при цьому ставлю в обов'язок комісії, щоб порушники правил забою худоби неодмінно були переслідувані та в жодному разі не уникали встановленого законом покарання»¹⁰.

Проте забій тварин у місті не мав правильно організованої системи. Скотопромисловці та м'ясоторгівці забивали тварин, де кому заманеться, що ускладнювало і без того незадовільний загальний санітарний стан міста. Миколаївський військовий губернатор у червні 1871 р. і в лютому 1875 р. пропонував міській думі розглянути питання влаштування в місті єдиної загальної громадської бойні. Обидва рази дума відповідала, що в міського управління для цього немає коштів.

Проте міській владі під тиском губернатора довелось утворити бойні та передати їх в оренду приватним особам, що давало місту надходжень до 2 тис. руб щорічно.

У грудні 1876 р. міський голова доповів військовому губернатору, що 10 м'ясоторгівців і далі забивають тварин у себе вдома, створюючи і в себе, і навколо антисанітарну ситуацію. Вони заявляли, що їм вигідніше платити штрафи, які накладали на них мирові судді згідно з актами членів думської санітарної комісії, ніж забивати скот на встановлених містом бойнях і платити акциз у дохід міста. Губернатор доручив міській поліції вжити відповідних заходів¹¹.

У Миколаїв у продаж надходило також уражене фінами¹² м'ясо. Спочатку таке м'ясо і харчові продукти з нього (окороки, ковбаси тощо) санітарним наглядом вилучали з продажу і знищували. У 1883 р. міська управа за пропозицією городского і санітарного лікарів оголосила, що таке м'ясо можна вживати після тривалого проварювання і прожарювання. Потім управа зобов'язала торгівців повідомляти покупцям про таке м'ясо і продукти з нього для відповідного температурно-кулінарного оброблення.

У зв'язку з посиленням підвезенням м'яса і продуктів із нього перед святами Пасхи та Різдва в місті на цей період (у 1883 р. і 1884 р.) утворювали комісії з представників управи, лікарів і поліцейських для контролю якості харчових продуктів і умов їх реалізації для попередження зараження населення, насамперед глистами та трихінами.

А тим часом у місті траплялися випадки захворювань людей зоонозами. Так, 19 травня 1871 р. із ярмарку в Каховці повернувся хворим Йось Барський, шинкар села Горохівка під Миколаєвом і зупинився в будинку свого брата на вулиці Чернігівській. 24 травня Барський помер із явними ознаками сибірки. А 15 липня 1871 р. лікарі також у 3-річного сина капітана Висоти по вулиці Адміральській діагностували сибірську виразку. В обох випадках джерело зараження встановити не вдалося, проте вжитими заходами поширення хвороби вдалося запобігти. У вересні 1877 р. також у двох хворих було виявлено сибірську виразку. Один із них прибув до Миколаєва із Румунії, інший – із помістя пана Сухомлинова. У жовтні 1882 р. від сибірки помер жандармський унтер-офіцер Іван Васильєв. У червні 1885 р. захворіла на сибірку одна жінка, вона заразилася молоком від хворої корови. Також від сибірки в 1886 р. загинула коняка в дворі на вулиці Рождествен-

¹⁰ ДАМО. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 5570. Арк. 1–2 зв.

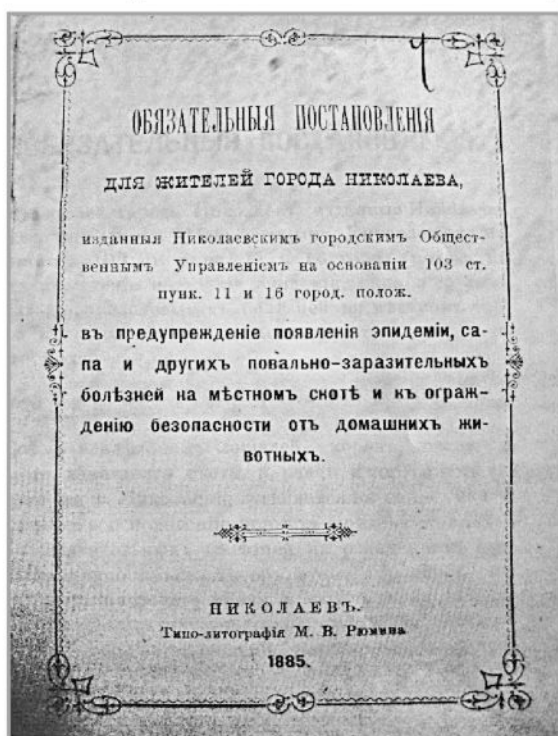
¹¹ Там само. Спр. 9744. 4 арк.

¹² Фіши – личинки стьожкових гельмінтів.

ській. І хоч захворювання людей і тварин вважали завезеними, епідемічне розслідування цих випадків у місті проводили ретельно, а заходи попередження поширення хвороби здійснювали в максимально можливих обсягах.

9 листопада 1884 р. за пропозицією військового губернатора міська дума обрала комісію з попередження «повальних і заразних хвороб скоту». 11 січня 1885 р. ця комісія доповіла думі про поширення в місті чуми рогатого скоту, сапу, сибірської виразки, сказу собак та інших зоонозних захворювань. Такі хвороби траплялись і в населених пунктах навколо Миколаєва. Так, газета «Одесские Новости» від 6 серпня 1885 р. писала про Варварівку, яка належала до Одеського повіту Херсонської губернії: «одна собака, яка сказала, у минулу суботу вкусила руку Левензона і потім кинулась на двох дітей одного з наших обивателів, Лиліона, і також поранила їм обличчя. Собаку, за якою погнались, не вдалося впіймати: вона кудись зникла. Наступного дня вона знову з'явилась і покусала одного селянина. Урядник Орлов вистрілив у неї, схибив, і собака кинулась на нього і вкусила за підборіддя, проте урядник не розгубився і другим пострілом убив собаку. Запрошений із Миколаєва ветеринар констатував факт сказу вбитої собаки».

Стало очевидно, що проблема поводження з тваринами та захист жителів Миколаєва від зоонозних хвороб потребують урегулювання. Міська дума 1 березня 1885 р. ухвалила «Обов'язкові постанови для жителів міста Миколаєва, що видало Миколаївське міське громадське управління на основі 103 статті, пунктів 11 і 16 Міського Положення, для попередження появи епідемії сапа та інших повально-заразних хвороб на місцевому скоті та для забезпечення безпеки від домашніх тварин».



*Обов'язкова постанова думи
про захист від зоонозів тварин і людей*

Ці «Постанови» зобов'язували міських жителів: за появи у власників і торгівців домашнього скоту перших ознак будь-якого їхнього захворювання негайно повідомляти про це міській поліції, ветеринарному лікареві і санітарному нагляду; хворий скот відокремлювати від здорового, не виганяти його на громадське пасовисько, утримувати вдома в хороших умовах і забезпечити лікування; торгівці м'ясом після закупівлі скоту повинні приганяти його на скотопритінний двір Сінної площі, де тварин оглядають і забезпечують спеціальним клеймом і квитанцією; стайні, де виявлені заражені сапом коні, належить ретельно дезінфікувати.

«Постанови» забороняли: купувати скот і продукти тваринництва в заразних місцях; продаж коней з ознаками захворювання на сап; використання хворих коней для їзди містом і будь-яких робіт; завозити в місто кості та шкіри тварин, які померли від заразних хвороб.

Ветеринарні лікарі мають: забезпечувати лікування хворих тварин, за винятком безнадійних випадків; оглядати всіх тварин і не допускати хворих із них до продажу; у разі виявлення в живих чи померлих тварин інфекційних захворювань негайно допові-

дати про це і міській владі вживати відповідних протиепідемічних заходів; стежити за знищенням м'яса тварин, які померли або були забиті в стані захворювання; оглядати тварин на скотопригінному дворі, клеймити його та видавати квитанції для пред'явлення на бойні; стежити за забоєм скоту на бойнях протягом 3-х днів; не допускати до забою тварин через 3 дні після огляду, а також без клейма і квитанції; наглядати за конями з підозрою на сап, за сумнівів у діагнозі прищеплювати виділення з носа коня молодим цуценят, і якщо в місці щеплення з'явиться шанкрозна виразка, вважати діагноз підтвердженим; стежити за дезінфекцією стаєнь, де утримувалися заражені коні; пильнувати, щоб трупи хворих коней спалювали або глибоко закопували на відведених для цього місцях; інших тварин, померлих від інфекційних хвороб, закопувати і попередньо шкіру на них різати для неможливості зняття її для продажу; установлювати, за наявності яких захворювань тварини підлягають забою, а за яких – лікуванню, проте з певними пересторогами до вживання їхнього мяса та інших продуктів харчування, контролювати, щоб торгівці попереджали покупців про такі перестороги.

Щодо сказу «Постанови» заявляли, що за умови виявлення хворих на сказ тварин потрібно негайно їх убивати. Власникам собак належить виводити їх із собою або випускати на вулицю тільки в намордниках. Підрядник із прибирання мертвих тварин і забою бродячих собак повинен собак без намордників відловлювати арканом і утримувати в належному місці 3 доби. Власник собаки може забрати її, сплативши підряднику по 10 коп за кожний день утримання. Через 3 дні всіх виловлених і не викуплених собак потрібно забивати.

«Постанови» оголошували, що порушники встановлених правил підлягають відповідальності, що визначили мирові судді, у встановленому законом порядку.

Ці обов'язкові постанови в Миколаєві через низку причин упроваджувалися в життя поступово, а згодом коригувалися і доповнювалися.

Утримання великої кількості різних тварин, навіть у великих містах, часто супроводжувалося жорстокою експлуатацією їх. У суспільстві, де все більшої популярності набували ідеї гуманізму, це викликало обурення і намагання боротьби з варварським поведінням із тваринами. Самі ж тварини не тільки вселяли жалість, а інколи демонстрували поведінку, яка породжувала повагу до них. Так, наприклад, газета «Врач» від 7 лютого 1892 р. писала про такий випадок: «кучер для виконання наказу господаря відправився топити кошеня в ставку. Тільки-но він устиг кинути його у воду, як хазяйська собака, яка була при ньому, кинулася діставати жертву і бережно винесла її на берег. Кучер кинув кошеня ще раз, і ще раз собака врятувала його від утоплення. Людина, яка твердо вирішила здійснити свій намір, кинула кошеня в ставок утретє. Настільки ж наполеглива собака знову впіймала нещасну тваринку, проте перепливла, тримаючи її в зубах, на протилежний берег, побігла додому і поклала на кухні на половик перед пічкою. Із того часу обидві тварини стали нерозлучними, разом сплять, їдять із однієї миски тощо».

Наслідуючи гуманні ідеї та вчинки Заходу, мешканці Одеси тримали першість із захисту тварин. Тут у 1863 р. створили Товариство співчуття тваринам. Через 2 роки в 1865 р. було створено Російське товариство покровительства тваринам. Девізом усіх захисників тварин було біблійне: «Блажен, іже і скоти милує».

Для ознайомлення миколаївців із основними принципами захисту тварин у «Путівнику і адрес-календарі міста Миколаєва на 1869 рік» опублікували такі затверджені Міністерством внутрішніх справ для товариства «Правила поведіння з тваринами»:

1). Забороняється залучати до роботи тварин явно хворих, скалічених, поранених і кульгавих.

2). Не дозволяється наносити тваринам удари твердими або гострими знаряддями (киями, гаками та ін.), а бити по голові та по животу взагалі забороняється.

3). Забороняється накладати вантаж надто важкий, який явно не відповідає силам тварини та стану дороги.

4). Не дозволяється нікому містом скакати, як порожняком, так і з сідомками, а особливо з важким вантажем.

5). Забороняється прив'язувати коня арканом, накинутим на шию, до воза, що йде попереду, у разі, коли кінь запряжений та ледь у стані тягнути вантаж.

6). Не дозволяється возити телят та інший дрібний скот, завдаючи йому болю, як наприклад, коли одна тварина покладена на іншу, із головами, які зв'язані та б'ються об воза, а візнику забороняється сидати на таких тварин.

7). Запряженого коня, що внав, забороняється піднімати ударами батога, а потрібно обов'язково розпрягти його, якщо допомога руками недостатня.

8). Узагалі забороняється всяке знущання над тваринами та всяке жорстоке з ними поводження.

Покласти обов'язок чинам поліції здійснювати ретельний нагляд за виконанням вищевказаних розпоряджень і надавати повне сприяння членам Товариства покровительства тваринам у діях проти порушників цих правил.

Винних у порушенні цих правил затримувати і доставляти в поліцію для вчинення з ними на точних підставах 29 ст. Статуту про покарання, що накладають мирові судді.

У багатьох містах створювали відділи Російського товариства, проте в Одесі діяло самостійне товариство покровительства тваринам. У Миколаєві 13 листопада 1869 р. був утворений відділ Одеського товариства. Проте цей відділ майже нічим не виявив своє і незабаром, як і повторно утворений в 1876 р., припинив роботу. 13 січня 1885 р. відбулося перше засідання утвореного в місті місцевого відділення вже Петербурзького (Російського) товариства покровительства тваринам. Головою його обрали виконувача обов'язків міського поліцмейстера капітан-лейтенанта А. П. Перелєшина, віце-головою – генерал-майора П. А. Кліндера, членами правління – відомих у місті громадян Брунгофа, Барбе, Підлігайлова, Уптєна, Берга, Вудгауза, Даценка, Голенищева і кандидатами до них – Фрішена, Ерліха і Донаті. Завідувати діловодством призначили ініціатора цієї справи – Рудницького. Відділення нараховувало 37 членів, які сплатили 5 руб річного членського внеску¹³.

Відділення товариства покровительства тваринам висловило незгоду зі способом забою скоту на міській скотобойні, тому Миколаївська міська управа звернулася до Одеської управи з проханням «рекомендувати їй різника для забою скоту, який уміє застосовувати під час забою цілком удосконалені способи», якими «послугуються в одеських бойнях»¹⁴.

У великих містах усе більше з'являлося бродячих, безпритульних собак, які часто нападали на перехожих, особливо якщо були вражені такою небезпечною хворобою, як

¹³ Внутренняя почта. Николаев. Одесские Новости. 1885. 20 января.

¹⁴ Местная хроника. Одесские Новости. 1885. 28 октября.

сказ. Із цим явищем боролися знищенням таких собак. Методи були різні. Їх спеціально найняті люди або жорстоко вбивали на вулицях палицями, або труїли харчовими приманками. В Одесі та Миколаєві набуло поширення отруєння собак котлетами зі стрихніном, що супроводжувалося тривалими тяжкими передсмертними судомами приречених тварин на виду в широкій публіки, що часто викликало її обурення. Тому ветеринарний комітет Міністерства внутрішніх справ на початку 1892 р. запропонував містам організувати правильне відловлення собак за допомогою петель або сіток і в закритих фургонах вивозити впійманих тварин у спеціальне місце, де умертвлять їх правильним повішенням або отруювати певним газом чи отрутою швидкої дії. Уже 19 квітня 1892 р. у газеті «Одесский Вестник» її кореспондент повідомляв із Миколаєва: «у нас тепер уже є новий міський гицель¹⁵. Собак уже не будуть котлетами труїти по вулицях, а будуть петлею ловити і тільки через 3 дні страчувати повішенням».

Цікаво, що коли розглядали способи зменшення кількості бездомних собак (зокрема і члени товариства покровительства тваринам), то з'являлися опоненти, особливо серед жінок заможного класу, які говорили: «що ж це за покровителі тварин, які піклуються про їхнє знищення», на що організатори боротьби з бродячими собаками відповідали, що вони насамперед друзі людини, а вже потім покровителі тварин.

16 травня 1892 р. міська управа уклала з підрядником Корсунським контракт з прибирання в місті мертвих тварин і знищення бродячих собак. Одразу після цього Миколаївський військовий губернатор почав отримувати різні скарги на неправильні дії Корсунського. Губернатор наказом від 22 січня 1893 р. утворив комісію в складі голови відставного контр-адмірала Снетова і членів: голови місцевого товариства покровительства тваринам, члена міської управи Греховодова; городского ветеринарного лікаря Смірнова; поліцейського чиновника за призначенням поліцмейстера і провізора Гусаковського. Цій комісії доручалося здійснювати огляд приміщень, що призначалися для утримання протягом трьох діб зловлених у місті собак; оглядати засоби ловіння собак і визначати придатність їх для цього; перевіряти способи, що застосовуються для знищення собак, для визначення, чи не спричиняють вони тваринам, що умертвляються, значних і тривалих мук. Через деякий час комісія доповіла градоначальникові, що скарги містян на неправильні дії підрядника Корсунського виникли через неточності у визначенні міської влади, які собаки підлягають відловлюванню і знищенню. Так, у контракті, що уклала управа з підрядником, ішлося про відловлення собак, які перебувають на вулиці без їхнього власника, а чинними з цього питання обов'язковими постановами міської думи підряднику дозволялося ловити всіх без винятку собак, які з'являлися на вулиці без намордника. Губернатор погодився з висновком комісії та зі свого боку висловив думку, що «обов'язкові постанови міського управління про утримання загалом усіх собак у намордниках на практиці не виконуються, обтяжливі для власників собак і важкі для самих тварин, оскільки здебільшого намордники, як би вони не були пристосовані, все ж завдають тваринам певних мук». Тому губернатор запропонував міській думі змінити дещо обов'язкові постанови, а також доповнити контракт із підрядником відповідними роз'ясненнями щодо права його на відловлення собак і таким чином «усунути можливість виникнення цілком справедливих невдоволень на неправильні дії підрядника»¹⁶.

¹⁵ Гицель – людина, яка виловлювала бродячих, безпритульних собак. Це слово в Україну прийшло з польської мови (hucel), де утворилося від пімєцького hitzel, пов'язаного з hetzen — «цькувати». Швидко перетворилося також у лайливе слово.

¹⁶ Южапип. 1893. 17 марта.

27 травня 1893 р. міська дума розглянула питання відловлення собак і погодила здійснювати це щодо собак без намордників або не на повідку. Обговорювалось і питання про податок на собак, який, проте, не був прийнятий.

Незважаючи на вжиті заходи, кількість бродячих собак та їхніх нападів на перехожих зростали. Причинами цього вважали рішення особливої з міських справ присутності від 29 липня 1893 р., яке дозволяло ловити собак тільки від світанку до 8-ї години ранку. Такий короткий відтинок часу на великій території міста не давав змоги підряднику організувати відловлювання всіх собак, поготів, що «в базарні дні багато собак приходять в місто з підводами навколишніх хуторів і частина їх відстає від хазяїна або заблукає і вони залишаються на вулицях міста». Тому Миколаївський міський голова в травні 1894 р. звернувся до губернатора з клопотанням продовжити час відловлювання собак. Губернатор дозволив відловлювати собак по вівторках і суботах у 1-й та 2-й Адміралтейських частинах і на базарі від світанку до 2-ї години дня, а в Одеській та Московській частинах – до 10-ї години ранку до 1 серпня¹⁷. У лютому 1899 р. виконувач обов'язків військового губернатора О. В. Федотов у зв'язку з клопотанням міського голови дозволив відловлювати собак протягом усього дня за умови, щоб «собаки в нашийниках не відловлювалися нарівні з бродячими»¹⁸.

Підряднику з прибирання померлих тварин і відловлювання бродячих собак Корсунському міська управа щороку за його роботу платила чималі гроші, наприклад, за 1896 р. 1 120 руб. Проте наступного 1897 р. на торгах з'явилися нові охочі Л. Малаховський та Х. Цукерман, які запропонували управі виконувати ці роботи, навіть щорічно приплачуючи місту 450 руб, адже вони розраховували мати доходи від використання отриманих від забитих тварин жиру, шкіри, шерсті тощо. Управа з готовністю уклала з ними контракт на 5 років, але нові підрядники не змогли одразу виконувати взяті на себе обов'язки. За приписом виконувача обов'язків військового губернатора О. В. Федотова спеціальна комісія в складі пристава Московської частини, городского і ветеринарного лікарів установила, що ці підрядники не виконують належним чином жодного пункту підряду. На вимогу Федотова управа примусила підрядників негайно виправитись і доручила ветеринарному лікареві Колосову суворо наглядати за підрядниками щодо дотримання їхніх обов'язків¹⁹.

Промислову худобу в Миколаїв для забою і продажу приганяли десятками тисяч у рік із повітів Херсонської губернії і тільки кілька сотень голів із сусідніх Катеринославської та Таврійської губерній. Бойні були облаштовані жахливо. Голова тимчасової міської санітарної комісії морський лікар М. П. Ковальов-Рунський на засіданні Товариства морських лікарів на початку 1884 р. в огляді санітарного стану Миколаєва про міські бойні повідомляв: «великий скот убивається в дерев'яних, збудованих над рікою на палях сараях, 27 сажнів довжини, із підлогою з тривершкових нещільно збитих колод. Забій скоту надзвичайно варварський. Кров летить прямо на підлогу, сюди ж кидають і нутроці. Нечистоти з них викидають тут же в ріку, яка за 7 років використання боень обміліла на 1 ½ аршина. М'ясо обмивають цією ж водою, яка набуває густоти сиропу, усе це застоюється через повільну течію тут ріки і утворює огидне смердюче болото. Велику худобу, яку забивають тут у кількості 16 000 голів на рік, оглядає ветеринар на Сінній площі за кілька верст від боень і часто тижнів за 3 до забою. Біля боень розмістилися

¹⁷ Местная хроника. Южанин. 1894. 28 мая.

¹⁸ Там же. 1899. 20 февраля.

¹⁹ Там же. 1897. 21 сентября, 26 октября.

заклади для вичинки кишок, шкірні, салотопні та ін. Підлоги та ґрунт – усе просякнuto кров'ю і нечистотами»²⁰.

Наступного року миколаївський кореспондент «Одесских Новостей» ці бойні описував так: «внутрішній вигляд просто огидний: підлога стара, порубана, наскрізь просочена кров'ю і кишковими виділеннями. Ними ж просочена вся бойня – зверху до низу. Спосіб піднімання туш, як і всі «способи», що практикують тут, найпримітивніший, допотопний: канати брудні вкрай; про помпи немає й згадки – воду беруть тут же, із-під бойні, відрами на мотузці; легко уявити, наскільки вистачає цієї кількості води, що в такий спосіб добувається для дезінфекції. Пристосувань для введення тварини на бойню – ніяких, і тут відбуваються обурливі сцени дикого насильства: відчувши запах крові, тварина починає опиратися: її тягнуть за роги, закручують «під корінь» хвіст, б'ють жорстоко чим і по чім попало. Щодо способу самого забою, то більше варварського нічого неможливо придумати: тварину глушать ударом обуха по голові... Окрім усього цього, варто ще сказати, що нинішнє місце (на р. Інгул на шляху до хутора Водопій) зовсім непридатне для бойні, бо воно розташоване щодо течії ріки вище міста (що й законом не дозволено) і своєю водою омиває все місто. Окрім бойні, поряд розташовані так звані «салгани» – спеціально для забою овець, переважно в осінній період. Стан цих салганів у тисячу разів гірше, ніж на бойні. Через щілини так званої підлоги, а насправді абияк настелених дощок, із року в рік стікає маса крові та виділень; ними ж переповнені брудніючі чани; усе це лежить, гние, просочує і заражає все довкола, що служить таким джерелом смороду, якому поступляться всі місця звалища нечистот разом узяті»²¹.

У 1886 р. Миколаївська влада перестала здавати міські бойні в оренду і перейшла до експлуатації їх власним господарським способом, що одразу збільшило надходження коштів у міський бюджет майже в 10 разів. І хоч міська влада в кінці 80-х років XIX століття витратила певні кошти на поліпшення боень, санітарний стан їх і далі був незадовільним, адже вони залишилися в тому ж місці й мали те ж облаштування.

Умови та способи забою скоту також і далі були жахливими. Згодом миколаївський кореспондент іншої газети («Одесского Вестника») писав про них так: «неможливо сказати про способи забою худоби, які практикують на наших бойнях, що вони вирізняються хоч би якою найпримітивнішою гуманністю. Способи ці цілком варварські, жорстокі та кровожерливі. Хоч щось годилося б зробити в цій галузі. Що ж до способу забою в нас дрібної худоби, як телят і баранців, то проти цього необхідно протестувати, якщо не заради співчуття тваринам, то хоч би в ім'я охорони цілої орави хлопчаків від остаточного здичавіння і перетворення на лютих і кровожерливих звірів. Забій цих тварин переданий у повне розпорядження хлопчаків, які вправляються в різницькому мистецтві. Баранців привозять на бійні цілими обозами, кладуть їх зв'язаними на підлогу в ряд і наказують хлопчакам різати. Останні з ножами в руках, із очима, налитими кров'ю, як дикі хижі звірі накидаються на нещасних тварин і з розлюченістю, що не піддається опису, починають свої огидні вправи. У бойнях зчиняються шум, гам, стогін, і хлопчак якнайбільше розлючившись, мабуть, відчувають особливу насолоду, коли вони завдають тваринам жорстоких мук. Уявимо, які «члени суспільства» в подальшому сформується з таких озвірілих хлопчаків і здивуємося, як це адміністрація боень терпить таке нечуване

²⁰ Афинский С. П. Краткий обзор деятельности Общества морских врачей в Николаеве за 1883–1884 г. *Медицинские прибавления к Морскому Сборнику*. Санкт-Петербург, 1885. Март. С. 210–211.

²¹ Внутренняя почта. Николаев. *Одесские Новости*. 1885. 20 июля.

неподобство! Уважаємо, що необхідно рішуче заборонити хлопчикам навіть заходити на бойні, а займатись убоєм – поготів»²².

У місті часто знущались і з робочої скотини. Миколаївська газета «Южанин» від 8 квітня 1893 р. повідомляла, що в Поповій Балці (де розташований комерційний порт) можна бачити «величезний биндюг, навантажений мішками, вага якого в чотири рази перевищує сили худих, замучених шкап; бачити коли ці шкапи підганяються не батогом, а поліном, яке гуляє не тільки по впалих боках, а й по голові, по покірних очах покірних тварин. До цього звикли в Миколаєві й часто «вулиця», заохочена ганебним видом побоїща, із гиком і свистом виявляє своє активне сприяння мучителю-биндюжникові. Приклад тиранії викликає в маси наслідування, убиває нерви, розбещує інстинкти». Упродовж року до редакції газети від обурених жителів міста ще надходили листи: про привезених здаля на базар зі зв'язаними ногами 10 телят, які цілий день болісно лежали без їжі та води в очікуванні, коли їх заб'ють; про демонстративно жорстоке знущання над маленькою собачкою одного з робітників підрядника з вилову бродячих собак; про ломових візників, які надто перевантажують вози, батогом із товстим кнутовищем «полосують тварин, часто виснажених і поранених [переважно збруєю], по боках та інших частинах тіла» тощо.

Усе це відбувалося на очах бездіяльних поліцейських. Тому активний член Одеського товариства покровительства тваринам А. С. Коваленко (проживав одночасно в Одесі та Миколаєві) звернув на це увагу миколаївського поліцмейстера, указав на правила поведінки з тваринами, затверджені Міністерством внутрішніх справ і передав редакції газети «Южанин» 30 екземплярів цих правил для роздачі всім охочим ознайомитися з ними. У результаті поліцмейстер міста полковник А. П. Перелешин 4 липня 1893 р. видав наказ, яким зобов'язав поліцейських не допускати ніяких жорстокостей із тваринами взагалі та суворо стежити, щоб «виснажені, хворі, кульгаві та поранені коні не використовувалися в роботах». Приставів поліцейських частин міста і чиновника базарного нагляду зобов'язав розмістити правила на видних місцях, а поліцейським ознайомитися з ними. Поліцмейстер заявив, що він особисто буде перевіряти в городових знання правил безпечного поводження з тваринами²³. За це правління Миколаївського товариства покровительства тваринам (запроваджено формально) висловило поліцмейстеру вдячність.

У серпні 1893 р. член Одеського товариства покровительства тваринам А. С. Коваленко ініціював відновлення системи захисту тварин у Миколаєві. Міське управління підтримало цю ініціативу і заявило, що «для користі справи бажано було б, щоб на чолі правління [відновленого дієвого товариства] стояв пан поліцмейстер, як чиновник, який має в своєму розпорядженні засоби припинення знущання над тваринами». Миколаївський військовий губернатор погодився з такою думкою і запропонував поліцмейстерові А. П. Перелешину подати свій висновок про відновлення в місті товариства покровительства тваринам²⁴. Проте Перелешин відмовився очолити таке товариство і його чергове утворення відкладалося.

Також Коваленко запропонував губернатору в разі затримання хворого чи пораненого коня направляти його на міський двір або в приватну ветеринарну лікарню на розі вулиць Малої Морської і Межової (Пограничної), де лікувати, а після одужання повертати власнику, якому буде вигідно сплатити за його лікування, харчування й утримання,

²² Корреспонденции. Николаев (от нашего корреспондента). *Одесский Вестник*. 1892. 13 мая.

²³ Приказ Николаевского полицмейстера. *Южанин*. 1893. 6 июля.

²⁴ Местная хроника. *Южанин*. 1893. 20 августа.

ніж платити більшу суму штрафу за вироком суду за жорстоке утримання тварини, яка в разі штрафу залишається у власника і він, зазвичай, і далі експлуатує її в тяжкому стані. Коваленко також уважав, що організовувати в Миколаєві нове товариство покровительства тварин доцільно після впровадження системи лікування змучених тварин²⁵.

І хоч Коваленко в своїй захисній діяльності зазнав спротиву деяких жителів міста, він не тільки пропонував певні заходи, а й діяв практично. В Одеському товаристві покровительства тваринам знали про незадовільний стан захисту тварин у Миколаєві, тому з огляду на те, що Миколаїв перебував у сфері їхньої діяльності (Одеське товариство було створене для всієї Херсонської губернії і Миколаївське товариство раніше було його відділенням), це товариство доручило своєму членові Коваленку оглядати робочих коней у Миколаєві й у разі виявлення жорстокого поводження з ними притягати їхніх власників до суду. За складеними протоколами Коваленка на ломових візників за експлуатацію поранених коней міський суддя 4-ї дільниці 23 вересня 1893 р. оштрафував 3 візників на 5 руб кожного (у разі неплатоспроможності – по 2 дні арешту) і 1 візника на 10 руб (або 3 дні арешту). Також 11 жовтня цей же суддя за протоколами Коваленка оштрафував 2 візників на 6 руб кожного, 1 візника – на 10 руб і 1 візника – на 15 руб²⁶. Після цього листом до редакції газети «Южанин» Коваленко повідомляв, що він, окрім відкрито висловлених невдоволь, почав отримувати анонімні погрози, які, як він заявив, його не зупинять²⁷. І вже 25 жовтня за його протоколами були оштрафовані ще 3 візники на 3–7 руб.

Тим часом жорстока експлуатація коней у Миколаєві тривала. Так, газета 6 червня 1894 р. повідомляла про випадок у каботажній гавані, де кінь від надто великого навантаження під численними ударами візника помер. Також у Поповій Балці траплялися випадки падіння з пристані возів, які стягували за собою впряжених коней, що призводило до їхньої неминучої загибелі. Про це повідомляв Коваленко, і хоч його притягнення винних у жорстокому поводженні з тваринами дещо зменшило їхню варварську експлуатацію, необхідність в організованому покровительстві тваринам у місті не зменшилась²⁸.

Також Коваленко затримував і приводив у поліцію з тяжкими та застарілими пораненнями від зброї коней, яких використовували для викачування води з міських колодязів.

Питання створення в місті дієвої організації захисту тварин затягувалось і діяльність Коваленка якоюсь мірою компенсувала цей недолік. Недопрацьовувала з цього питання і місцева поліція. Так, уже новий поліцмейстер міста В. П. Кузьмін у наказі від 5 липня 1895 р. вимушений був констатувати, що «чини довіреної мені поліції не звертають жодної уваги на жорстоке поводження з тваринами і птахами». Тому він вимагав від підлеглих: «1) не дозволяти в місті нікому швидкої їзди, а ломовим візникам не сідати на вози, коли їдуть із важким вантажем, але щоб слідували біля возів пішки; 2) не допускати зайвого, не під силу тварині вантажу, а якщо такий матимуть, негайно його скидати; 3) не допускати, щоб погоничі бичували та знущалися над беззахисною твариною; 4) не допускати перенесення живих птахів униз головою; 5) торговцям не дозволяти зв'язувати птахам ноги та розкладати їх на бруківці, де багато публіки, яка інколи без наміру наступає на лапи птахів, спричиняє їм переломи лап; допускати птахів до продажу тільки в клітках і кошиках»²⁹.

²⁵ Письма в редакцию. *Южанин*. 1893. 24 августа.

²⁶ Местная хроника. *Южанин*. 1893. 24 сентября, 12 октября.

²⁷ Письма в редакцию. *Южанин*. 1893. 19 октября.

²⁸ Там же. 1894. 14 июля.

²⁹ Приказ Николаевского полицмейстера. *Южанин*. 1895. 9 июля.

Тим часом, Коваленко і далі переслідував візників – мучителів тварин. Особливою жорстокістю серед них вирізнявся власник двох десятків робочих коней Островський. Його неодноразово суддя за протоколами Коваленка, зокрема на початку серпня 1895 р., штрафував навіть у максимальному розмірі – 50 руб (а за несплату штрафу – 2 тижні арешту). А вже в кінці серпня Коваленко знову встановив, що Островський «уперто й далі працював на хворих, поранених конях, ніби насміхаючись і над протоколами, і над вироками» і вкотре подав на нього до суду. Цього разу Островський найняв захисника помічника присяжного повіреного Варшавера, який вимагав, щоб ветеринарний лікар оглянув усіх коней Островського. Суддя погодився, проте під час огляду пораненого і хворого коня не було виявлено (мабуть, Островський його десь сховав). І хоч викликані як свідки нижні чини поліції говорили, що вони теж бачили хворого коня, суддя цього разу Островського виправдав. А вже в листопаді 1895 р. Островський знову був звинувачений у використанні хворих і поранених коней, що цього разу підтвердив і ветеринарний лікар, і суддя оштрафував Островського на 16 руб (або арешт на 3 дні)³⁰.

Після цього Островський почав поширювати чутки, що Коваленко з візників бере хабарі за неукладання протоколів. Коваленко подав на нього в окружний суд. Проте візники, яких залучив Островський, свідчили на його користь. Суд виправдав Островського. Цей випадок розглядався на засіданні правління Одеського товариства покровительства тваринам, після чого Коваленко припинив свою захисну діяльність у Миколаєві.

Протягом року в Миколаєві виявляли хворих на зоонози тварин, а для попередження занесення і поширення цих хвороб серед тварин і людей два ветеринарних лікарі кожного базарного дня оглядали худобу, яку приганяли на скотний та кінний ринки й у разі виявлення підозри чи хвороби тварини відправляли її на міський санітарний двір. Так, наприклад, городовий ветеринарний лікар М. В. Смірнов доповідав міській управі, що в Миколаєві в 1897 р. захворюваність тварин становила: на сап хворіли 79 коней, зокрема 77 коней убито і 2 померли; сибірська виразка виявлена під час розтину трупів 43 коней та 1 корови; актиномікоз виявлений у процесі огляду на базарі в 30 голів худоби; туберкульоз виявили в 1 вола, а в партії з 30 корів реакція на туберкулін дала позитивні результати, і цю партію не допустили до продажу, а відправили на санітарний двір; у січні епізоотія ящура сталася на хуторі Водопій та серед молочних корів 1-ї та 2-ї Адміралтейських частин міста, випадки ящура фіксували й серед гуртів худоби, яку приганяли в місто. Протягом 1897 р. на санітарний двір також доставили з підозрою на сказ 45 собак і 1 кішку, зокрема 12 собак виявили дійсно хворих, а решта після утримання строком, установленим для таких випадків, виявилася здоровою, окрім того, ветеринарним лікарям, які перебували на міській службі, доставили трупи 18 собак і 3 кішок із підозрою на сказ. Собаки за рік покусали 65 дорослих і дітей³¹.

Здавна в місті щорічно виявляли 60–100 чол. (дорослих і дітей), яких покусали скажені тварини, переважно собаки. Щодо хворих на сказ жителів у місті довго побутувало повір'я, що лікарі їх убивають, як і скажених тварин. Так, на одному із засідань Товариства лікарів Миколаєва в 1892 р. ішлося: «навіть і серед публіки, яка вважала себе інтелігентною, щодо водобоязні досі корениться глибоке переконання, що хворих на сказ [людей] негайно отруюють»³².

³⁰ Местная хроника. Южанин. 1895. 7 септября, 27 ноября.

³¹ Там же. 1898. 5 февраля.

³² Протоколы Общества врачей в г. Николаеве за 1892 г. Николаев, 1893. С. 75.

У разі підозри щодо захворювання на сказ тварин, що покусали жителів міста, потерпілих за кошти міста (щороку це понад тисячу рублів) відправляли в Одеську бактеріологічну (пастерівську) станцію. Ця станція була створена в 1886 р. як заклад спочатку для лікування тих, кого покусали скажені тварини. Проте не завжди бідні або «темні» (навіть серед освічених людей), отримавши міські гроші, відвозили покусаних в Одесу, адже лікування тривало 2–3 тижні, а бідна сім'я часто на цей період втрачала єдиного годувальника. А «темні» люди намагалися лікувати покусаних у знахарів, що часто закінчувалося випадками жакливної смерті від сказу. Так, наприклад, 20 травня 1893 р. в селі Тернівці під Миколаєвом скажена собака вкусила за ногу 10-річного хлопчика. На пораду миколаївського лікаря відправити хлопчика для лікування в Одеську бактеріологічну станцію батько потерпілого заявив, що його вилікує жителька того ж села стара Стаматова. Жителі села болгари також вірили в це³³. Проте дитина загинула. А в травні 1897 р. померла в жакливих муках від сказу семирічна дочка байдужого до лікарської поради миколаївського жителя Шевченка³⁴. Загалом за 1897 р. у Миколаєві від сказу загинуло 8 жителів. Це велика цифра, адже, наприклад, у всій Німеччині тоді за рік від сказу помирало всього кілька чоловік. Проте ігнорування профілактичного лікування (переважно серед бідного класу) в Миколаєві тривало. Так, на Слобідці у дворі на вулиці Рибній в серпні 1906 р. собака, як установив ветеринарний лікар, підозріла на сказ, покусала 3 дорослих і 2 дітей. Їхати в Одеську бактеріологічну станцію вони відмовилися і заявили, що їх вилікує місцевий знахар. У 1907 р. базарного крамаря Слущкого подряпала підозріла на сказ кішка. Їхати в Одесу для щеплення він відмовився. Через 5 місяців у нього з'явилися явні ознаки сказу. Дорогою до Одеси він помер, проте встиг покусати свою дружину, яка його супроводжувала. У серпні 1908 р. робітник І. Лісовий відмовився відправити до Одеси свою дочку, яку покусала підозріла собака, і заявив, що він звернеться до відомого йому знахаря, який знається на таких випадках «більше від усіх бактеріологічних станцій». Такі випадки часто закінчувалися смертю потерпілих від тварин.

Окрім м'яса великої кількості забитих на бойнях тварин, у місто також щодня привозили на продаж до кількох десятків пудів м'яса. Усе це потребувало напруженої роботи міської ветеринарної служби.

Місто утримувало на забійному пункті ветеринарного лікаря і при ньому тут діяла трихіноскопична лабораторія. Такий захід був вимушений, адже бойня, що забезпечувала м'ясом усе місто, була розташована на березі Інгулу і перебувала в антисанітарному стані. Поряд із нею містився не в ліпшому стані кишковий завод і салотопня, які теж потребували постійного нагляду. Інші ветеринарні лікарі завідували скотопрігінним ринком і скотомогильником.

Трихіноскопична станція діяла і на міському Привозному ринку. Обсяг її роботи був значний, особливо перед Різдвом і Великоднем. На станції за рік оглядали кілька десятків тисяч пудів м'яса, виявляли сотні пудів фінозного м'яса і м'яса таємного забою – без клейма про його ветеринарний огляд.

На забійному пункті м'ясо оглядали також для виявлення туберкульозу тварин. Ветеринарний лікар пункту М. І. Романович на запит Пироговського Товариства лікарів щодо захворюваності тварин на туберкульоз повідомляв такі дані³⁵ (див. таблицю 1).

³³ Внутренние известия. Южанин. 1893. 25 мая.

³⁴ Николаев. (Ужасная смерть). Одесские Новости. 1897. 24 мая.

³⁵ ДАМО. Ф. 216. Оп. 1. Спр. 1114. Арк. 8.

Таблиця 1.

Виявлення туберкульозу тварин на Миколаївській бойні в 1897–1899 рр.

Рік	Огляди	КРС	Молодняк	Молочні телята	Свині	Барани та вівці	Усього	%%
1897	Кількість оглянутих	22515	3943	2548	7872	35805	72683	
	Виявлено хворими	725	2	–	105	70	902	1,24
1898	Кількість оглянутих	23308	4599	3532	8138	40289	79866	
	Виявлено хворими	684	3	–	76	21	784	0,98
1899	Кількість оглянутих	23360	6562	3778	8690	36791	79181	
	Виявлено хворими	641	4	–	27	31	703	0,89

Як бачимо з таблиці 1, хоча значна кількість із оглянутих тварин у 1897–1899 рр. виявилася хворою на туберкульоз, у цілому зазначено тенденцію зменшення їх кількості (із 1,24 % до 0,89 %). М'ясо таких тварин ветеринарний лікар не допускав до продажу. Поступово це зумовило те, що в Миколаїв не надходили тварини хворі на туберкульоз.

Міська влада встановила в Миколаєві з 1 січня 1898 р. збір із коней та кінних екіпажів. Цей захід уплинув дещо позитивно й на ставлення власників і візників до робочих коней.

На кінець 90-х років XIX століття в Миколаєві у віданні міської влади утворився сталий скотопереробний та ветеринарно-санітарний комплекс. Стан частини цього комплексу, розташованого на березі Інгулу на околиці міста, член санітарно-виконавчої комісії міської думи лікар В. І. Маркелов у «Медико-санітарному нарисі м. Миколаєва»³⁶ описував так:

«Найбільше забруднена та частина ріки Інгулу (відносно мілководна, зі слабкою течією), на березі якої розміщені бойні та свинобойні.

Бойні являють собою дерев'яну будівлю, що розташована на палях і складається з багатьох відділень; у кожному відділенні – пристосування для забою худоби і для стікання рідких залишків; свинобойні – велика кам'яна будівля, розташована на березі; тут же контора ветеринарного лікаря – завідувача всього цього і приміщення для мікроскопісток, які обстежують свинячі туші на трихіни. Усе це впорядковано й утримується з погляду санітарії задовільно. Бойні та свинобойні експлуатує саме місто, яке отримує тут доходів до 40 000 руб за рік; скот допускають до продажу тільки здоровий; підозрілі туші знищують, господарів їх винагороджують із сум спеціально встановленого для цього збору; кишки йдуть на розташовані тут же два кишкових заводи, де їх солять і сушать, а потім відправляють більшу частину за кордон. Сало надходить у розміщені тут же п'ять салотопних заводів, а шкури на два шкіряних заводи, ці два заводи вкрай незадовільні з погляду санітарних вимог і за проектом

³⁶ Маркелов В. І. Медико-санітарный очерк г. Николаева. Адрес-календарь и справочная книжка гор. Николаева (Херс. губ.) на 1900 год. Николаев, 1899. С. 55–73.

санітарно-виконавчої комісії, який схвалила управа, передбачено будівництво самим містом приміщень, які будуть задовольняти всім санітарним вимогам. Розташовані тут же загони для скоту і свиней періодично очищають; санітарний нагляд за всім цим покладений на санітарного лікаря 1-ї Адміралтейської частини міста.

Заражений скот знищують, для цього його звозять на скотомогильник для мертвих тварин і там закопують; цей могильник розташований за єврейським кладовищем, недалеко від місця звалища нечистот і являє собою галявину, обгороджену парканом, де закопують мертвих дрібних та великих тварин; для тварин, заражених сапом або сибіркою, відведено окреме місце і туші в могилах дезинфікують карболовою кислотою і ванном; тут же розміщена дерев'яна будівля з відділеннями для витоплювання сала, для зняття і сушіння шкур, звісно, тварин, які загинули не від заразної хвороби, для складу кісток і одне відділення для лабораторії ветеринарного лікаря, який до закопування оглядає тварин і взагалі здійснює ветеринарно-санітарний нагляд за скотомогильником; експлуатують могильник особи, які платять місту 400 руб оренди в рік і мають свої вигоди з продажу шкур, сала, кісток».

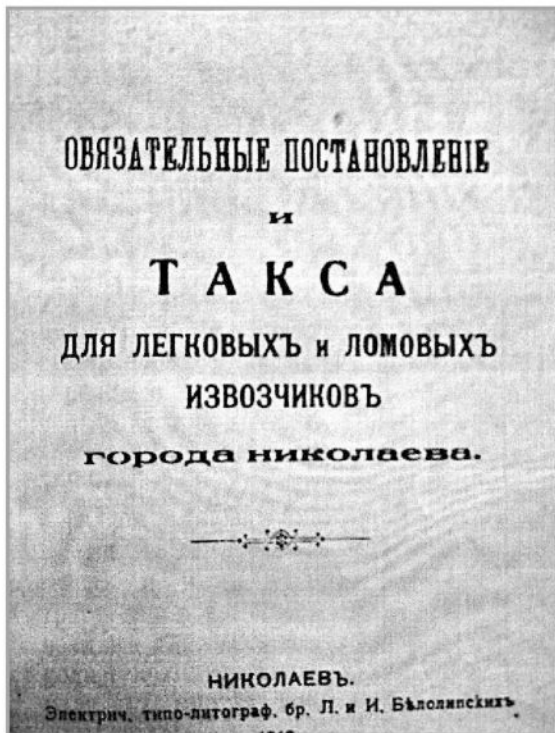
Ветеринарну службу Миколаєва на той час становили три ветеринарних лікарі та два ветеринарних фельдшери: один ветеринарний лікар і один фельдшер працювали на бойнях і свинобойнях, де щорічно в середньому забивали до 20 000 великої худоби, до 30 000 овець і 6 000 свиней, лікар тут же завідував і трихіноскопичною станцією; два інших ветеринарних лікарі разом завідували скотопригінним ринком та окремо скотомогильником (і другий фельдшер) і трихіноскопичною станцією на Привозному базарі. У подальшому в Миколаєві перебували та виконували певні професіональні функції ще й 2 пунктових ветеринарних лікарі Міністерства внутрішніх справ і при них 4 ветеринарні фельдшери; 2 земські ветеринарні лікарі й при них 2 фельдшери; 1 військовий ветеринарний лікар із перемінною кількістю фельдшерів.

Міська дума 15 березня 1900 р. обов'язковою постановою зобов'язала візників підганяти коней не батою (для випробування, на три місяці), а ременем, прилаштованим до віжок³⁷. Візникам ця вимога не сподобалася, вони почали просити повернути їм батіг, проте її дія була продовжена й надалі. Ігноруючи постанову, багато візників і далі знущалися з коней. Газета писала: «часто можна помітити під хомутом живу рану розміром із п'ятак і навіть більше. Нещасна тварина, звісно, не може протестувати проти такого варварства і повинна тягнути воза чи екіпаж під впливом батога свого хазяїна. Можна бачити і зовсім зранену холку, проте прикриту ганчіркою для того, щоб, мовби, мухи не кусали. І це денні візники. На чому ж виїжджають візники нічні – й уявити важко». Усе це відбувалося тоді, як від поліції та ветеринарів було запроваджено обов'язковий огляд виїздів і коней. Проте на огляди візники не показували поранених коней, а «заміняли їх здоровими на час огляду завдяки товаришам або брали справних коней на прокат, а після огляду знову хворі тварини зазнавали мук»³⁸.

У вересні 1900 р. Миколаївський градоначальник наказом опублікував обов'язкову постанову для легкових і ломових візників. У ній міська влада вже вкотре намагалася врегулювати як поведження візників зі своїми робочими кінями, так і їхні послуги. Тоді ж міська дума обрала 10 дільничних попечителів для контролю за виконанням цієї по-

³⁷ Юг. Наши корреспонденции. Николаев, 16 марта. *Одесские Новости*. 1900. 18 марта.

³⁸ Местная хроника. *Южанин*. 1900. 28 июля.



Обов'язкові постанови для візників

станови. Управа зобов'язала попечителів стежити за тим, щоб візники: платили встановлений з них збір; виїжджали на біржу на справних візках і фаетонах; у роботі використовували здорових коней; не перевантажували вози; були вдягнуті у встановлену для них форму; не використовували батога. Через рік наглядач візничого промислу Федоров доповів управі, що дільничні попечителі виявилися зовсім безпорадними, безсилими й не можуть досягти виконання вимог постанови, тому що візники не тільки не підкоряються їхнім вимогам, а навіть знущаються над ними. Не допомагають і протоколи, які скласти тяжко, тому що обивателі часто відмовляються бути свідками та ходити по судах. Візники не визнають ніяких правил і ніякого нагляду. У присутності наглядача б'ють коней батогом, на вимогу зупинитися ще жорстокіше поганяють коней і швидко зникають. Головним зловживанням візників було застосу-

вання забороненого батога, вони говорили: «нехай нас штрафують, а ми все ж будемо їздити з батогами», а дехто з них підганяв коней навіть різним дрюччям, камінням, лопатами та іншими знаряддями «заохочення»³⁹. У подальшому міська влада вносила зміни та доповнення в обов'язкові постанови для візників.

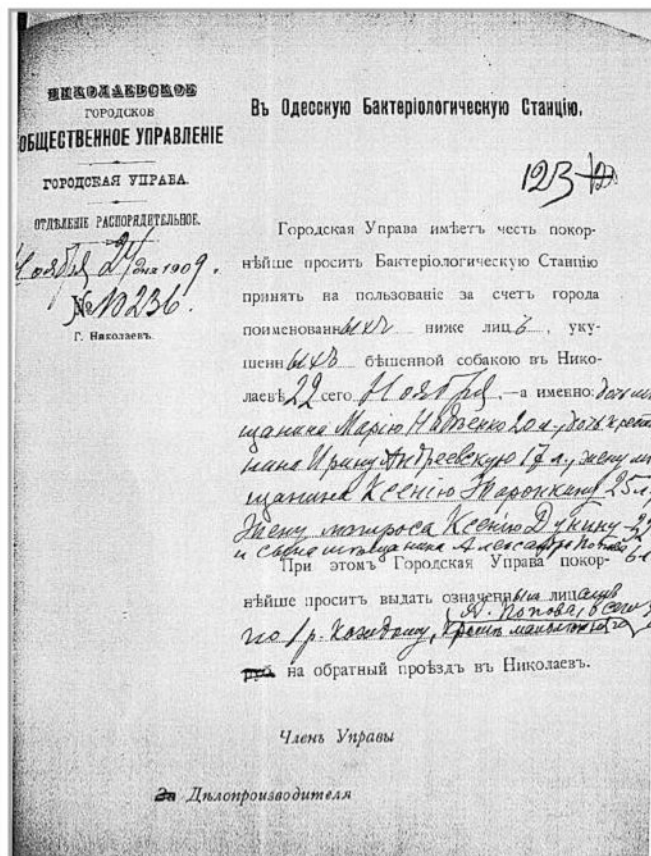
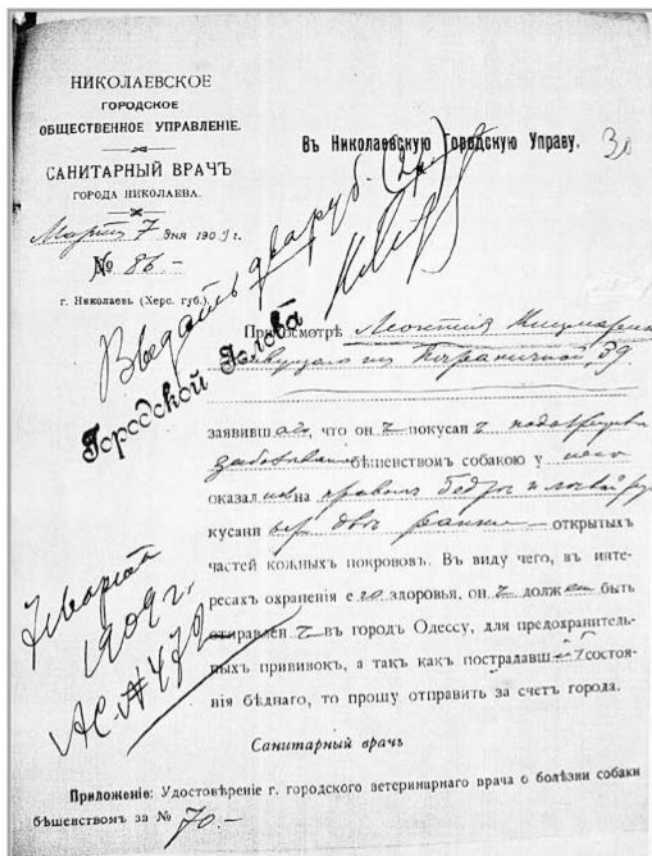
Боротьба з бродячими собаками (хворими або тими, що потенційно могли захворіти на сказ) у Миколаєві була наразі незадовільною. Так, за період із липня 1901 р. до 1 січня 1902 р. відправили коштами міста в Одеську бактеріологічну станцію на лікування 32 покусаних жителів. А з 1 до 22 січня 1902 р. – уже 16 чоловік. Проте ця статистика не повна, адже вона показувала тільки бідних жителів, які після нападу собак спочатку зверталися до дільничного санітарного лікаря для констатації факту покусання, а потім до міської управи для отримання грошей на дорогу (в Одесу і назад) і свідоцтва на право лікування на станції за рахунок управи.

У цю статистику не входили покусані заможні містяни, які після нападу собаки, не заявляючи про це ні санітарному лікареві, ні управі, за власні кошти одразу відправлялися в Одеську станцію. Наприклад, у січні 1902 р. серед таких потерпілих були 2 міські лікарі, діти одного з місцевих педагогів тощо. В Одеській бактеріологічній станції дивувалися великому напливу покусаних із Миколаєва, який там давно вже тримав першість серед пацієнтів із інших міст. Тому в Одесі вважали, що в Миколаєві спостерігається багаторічна епідемія сказу серед тварин⁴⁰.

Миколаївський градоначальник К. М. Тікоцький запропонував міському голові О. М. Соковніну розробити заходи для припинення в місті сказу тварин. Санітарно-виконавча комісія міської думи створила спеціальну підкомісію з цього питання. Члени підкомісії ознайомилися зі станом боротьби з бродячими собаками та поширенням сказу в місті. Вони висловили санітарно-виконавчій комісії різні пропозиції і комісія на своєму засіданні рекомендувала здійснити в місті такі заходи: «бродячою собакою вважати

³⁹ Там же. 1901. 5 ноября.

⁴⁰ Местная хроника. Южная Россия. 1902. 23 января.



Направлення санітарного лікаря покусаного до міської управи (із резолюцією міського голови) і управи в Одеську бактеріологічну станцію

кожну впійману на вулиці не на повідку в хазяїна; знищенням собак повинні займатися відловлювачі з 4 будками й цілий день; вести на могильнику реєстрацію кількості доставлених від відловлювачів собак; усіх доставлених собак негайно умертвляти окисом вуглецю як найменше болісним способом; у разі появи скаженої собаки негайно повідомляти всім, кого вона покусала; великих покусаних тварин витримувати в обсервації та робити їм запобіжні щеплення, а собак і котів без винятку вбивати; про діяльність могильника звітувати й щорічно подавати звіти в управу, так само і статистику про випадки покусання скаженими тваринами». Також санітарно-виконавча комісія постановила просити міську управу взяти на себе складання кошторису і розроблення складників запропонованих заходів, а також ужити заходів з упорядкування могильника⁴¹.

У травні 1902 р. контракт із Х. Цукерманом і Л. Малаховським з прибирання померлих тварин і відловлювання бродячих собак закінчився і за результатами нових торгів підряд на нове п'ятиріччя був укладений із Фельдманом, який, хоч і зобов'язався щорічно платити місту менше попередніх підрядників – 150 руб, проте заявив про намір здійснювати більш раціональну утилізацію тварин.

Роботи для Фельдмана і найнятих ним робітників вистачало, адже жителі міста утримували велику кількість тварин, особливо коней, собак і котів. Траплялися випадки, коли захоплення тваринами набувало потворного прояву. Так, газета повідомляла про жінку похилого віку Т., яка в своєму будинку на вулиці Одеській поряд з молитовним будинком утримувала кілька десятків собак і котів. Разом із нею проживала і її сестра. Вони були великі «шанувальники» тварин. Ніхто не тільки заходив до будинку Т. через специфічний «дух» у ньому, а й «постійне виття і гавкіт давно турбували сусідів

⁴¹ Там же. 1902. 7 марта.

і навіть заважали богослужінню [...] Поява цих «дам» у церкві розганяла прихожан і священник неодноразово протестував». Слобідські хлопці вечорами збиралися біля будинку Т. і під акомпанемент собак піднімали такий шум, що пристану інколи доводилося присилати туди наряд поліцейських, щоб угамувати бешкетників. Антисанітарний стан будинку і скарги сусідів привели до нього санітарного лікаря Коллегорського і пристава Іллічова. «Коли ці особи хотіли зайти в будинок власниці, їх звичний нюх не витримав і вони довго не могли наважитися переступити поріг. Лікар був уражений брудом, смородом і великою кількістю тварин, що тулилися по всіх житлових кімнатах. На запитання лікаря, як можна жити в такій неможливій атмосфері, ексцентрична жінка відповіла, що їй так подобається. Санітарному нагляду довелося лише розкланятися, оскільки за законом можна притягати до відповідальності за протисанітарний стан дворів, а в квартирах господарі недоторканні»⁴².

Незважаючи на захисні заходи, знущання з тварин у місті тривали. Газета в 1903–1904 рр. часто публікувала інформацію про випадки побиття батогами ослаблених робочих коней, які, вибиваючись із сил, тягли перевантажені вози, особливо на підйомах із Варварівського та Інгульського мостів і в районі каботажної гавані.



Кінні екіпажі з різними вантажами на Варварівському узвозі

Також тривала експлуатація хворих і поранених коней, жорстоке відловлення і бродячих, і будь-яких собак, які потрапляли під руку гицелів. Газета неодноразово висловлювала жаль, що в місті не створене дієве товариство покровительства тваринам, яке могло б попереджати багато таких випадків. На захист тварин інколи ставала міська влада. Так, у грудні 1903 р. повідомлялося, що «вагон конки через утому однієї з кляч, яку кучер немилосердно, але марно бив, запізнився на ½ години». Управа дирекцію трамвая-конки за жорстоке поводження з хворим конем оштрафувала на 20 руб⁴³.

Підрядники з організація боротьби з бродячими собаками та очищення міста від

⁴² Юг. Наши корреспонденции. Николаев. Одесские Новости. 1903. 4 сентября.

⁴³ Там же. 2 декабря.

мертвих тварин змінювалися, проте їхня робота й надалі була незадовільною. За період із 1 липня 1907 р. до 15 січня 1908 р. на лікуванні в Одеській бактеріологічній станції перебували 36 миколаївців, яких покусали скажені тварини.

Нарешті ініціатором утворення в Миколаєві товариства покровительства тваринам виступив молодий (віком близько 30 років) ветеринарний лікар В. І. Бананов. 26 лютого 1909 р. відбулися збори засновників цього товариства, де обрали членів правління у складі Кровопускова, Пилипенка, Золотухина, Мягкого, Кучинського, Бананова, Черкеза і Затолокіна. Збори звернулися до міського поліцмейстера з клопотанням до початку діяльності товариства зобов'язати постових городових уживати свою владу на прохання членів товариства⁴⁴. 4 березня 1909 р. відбулися збори членів міського товариства покровительства тваринам, на яких обрали головою правління товариства Бананова, його заступником (товаришем) Йолкіна, скарбником Мягкого, членами правління Кровопускова, Пилипенка і Юркевича⁴⁵.

Товариство одразу звернуло увагу міської управи на незадовільне виконання своїх обов'язків підрядника із прибирання мертвих тварин Кресина: незважаючи на неодноразові нагадування він не придбав револьвера для вбивання сапних коней, а вбивав їх обухом; на заяви про прибирання мертвих тварин вчасно не реагував; замість 6 коней мав 2 клячі, які спочатку привозили йому лимонад, а вже потім на них підбирали та відвозили падаль на скотомогильник, де немає необхідних вапна і карболки.

20 жовтня 1909 р. В. І. Бананов разом із санітарним лікарем К. О. Федоровим оглянули приміщення для знищення бродячих собак і могильник для мертвих тварин. У результаті вони склали та подали до управи акт, у якому зазначили, що приміщення не відповідає своєму призначенню, а могильник: із одного боку межує з міським вигоном, де пасеться скот, а з іншого боку межує із зерновим ринком; на ньому, крім привезених із міста мертвих тварин, закопують щоденно ще й 50 заразних тварин, яких убивають за розпорядженням ветеринарного нагляду; туші тварин закопують без дотримання встановлених правил, що може сприяти поширенню заразних хвороб⁴⁶.

На чергових торгах управа підряд із прибирання мертвих тварин і відловлювання бродячих собак віддала міщанинові Шлемовичу, який зобов'язався краще попередників виконувати свої обов'язки та приплачувати місту 600 руб за рік.

3 грудня 1909 р. відбулися чергові збори членів міського товариства покровительства тваринам, на яких розглядали питання, чи варто товариству продовжувати свою діяльність, адже воно не мало особливого співчуття і підтримки в широких колах населення і через малу кількість членів не має можливості плідно діяти. Проте збори вирішили продовжити діяльність товариства, для інформування місцевих закладів і населення із задачами товариства розіслати всім особливі звернення із закликом сприяти та підтримувати товариство. Також вирішили: надрукувати 1 000 екземплярів правил поводження з тваринами та розклеїти їх у місті; звернутися до поліцмейстера з клопотанням про розпорядження членам поліції сприяти членам товариства під час складання протоколів у разі жорстокої поведінки з тваринами⁴⁷.

На початку листопада 1910 р. у процесі огляду коней на базарній площі заразився сапом ветеринарний лікар В. І. Бананов. Міська влада відправила його на лікування в

⁴⁴ Дієвпик. *Николаевская Газета*. 1909. 27 февраля.

⁴⁵ Там же. 1909. 6 марта.

⁴⁶ Местная жизнь. *Николаевская Газета*. 1909. 22 октября.

⁴⁷ Там же. 1909. 6 декабря.

Харків, де він в кінці місяця помер. Миколаївська газета писала, що Бананов «залишив по собі найкращий спомин як людина вищою мірою симпатична і чуйна»⁴⁸.

На початку 1911 р. санітарно-виконавча комісія міської думи в зв'язку зі смертю Бананова постановила запропонувати думі створити особливий страховий капітал для видачі допомоги сім'ям службовців, які постраждають в аналогічних випадках. Також комісія клопотала про увіковічення пам'яті Бананова встановленням його портрета в канцелярії скотопригінного ринку і про призначення пенсії його вдові⁴⁹.

Після смерті голови Миколаївського товариства покровительства тваринам В. І. Бананова воно активізувало свою діяльність. Кількість його членів досягла 80 чол. Серед них були й такі відомі особи, як член Державної Ради Херсонський губернський предводитель дворянства гофмейстер М. Ф. Сухомлинов і член Державної Думи Одеський повітовий предводитель дворянства барон М. О. Рено. 30 січня 1911 р. відбулися загальні збори членів товариства, на яких головою правління обрали члена міської управи М. І. Димова, його заступником Йолкіна, скарбником Бабаджана, секретарем Голубова і членами правління полковника Карабчевського, ротмістра Васильєва, Загорянського-Киселя і дружину військово-морського лікаря Засухіну. Також намічено план діяльності товариства (зокрема влаштування зразкової кузні для підковування коней та ветеринарного амбулаторного пункту) і висловлено міській думі клопотання про субсидію товариству, яка й була виділена в сумі 300 руб⁵⁰. Потім правління вирішило просити наглядачів Бузького та Інгульського мостів узяти членські білети товариства для нагляду за станом коней під час проїзду ломових візників і рекомендовало членам товариства піклуватися про підтримання в місті в порядку вуличних посудин із водою для собак, що, як тоді вважалося, попереджає сказ серед них⁵¹.

У 1909 р. при Одеській міській лікарні відкрили спеціальне антирабічне відділення з пансіоном для приїжджих (лікувальну вакцину, як і раніше, виготовляла бактеріологічна лабораторія) і всіх, кого покусали скажені собаки в Миколаєві, міська управа почала відправляти в це відділення. Кількість таких потерпілих в місті була великою. Так, протягом 1911 р. 84 скажені собаки покусали 127 чол. (переважно дітей), на проїзд яких в Одесу і назад управа видала 208 руб 80 коп і управа сплатила конторі Одеської лікарні за лікування і утримання покусаних і осіб, що їх супроводжували, 1 018 руб 95 коп, усього витрати склали 1 227 руб 75 коп. У 1912 р. ці показники залишилися високими. Так, із 1 січня до 1 листопада 58 собак покусали 78 чол., їм видано на проїзд 173 руб і конторі лікарні сплатили 941 руб 15 коп, а всього за цей період управа витратила 1 114 руб 15 коп⁵².

Тому в 1911 р. міське самоуправління вирішило не витрачатися на відправлення покусаних до Одеси, а створити при міській лікарні антирабічний кабінет. Для цього лікаря О. В. Наместнікова відрядили в Єлисаветград ознайомитися з досвідом утворення і діяльності такого кабінету. Але потім це питання застрягло в бюрократичній плутанині санітарно-виконавчої комісії міської думи і, як пояснювали пізніше, через фінансові труднощі міського бюджету так і не було розв'язане.

У Миколаєві, крім міської ветеринарної служби, з кінця 90-х років XIX століття діяв ще й земський ветеринарний пункт. Херсонське губернське земство в 1905 р. вирішило залучити Миколаївське міське самоуправління до влаштування при цьому пункті

⁴⁸ В. И. Бапапов. *Николаевская Газета*. 1910. 2 декабря.

⁴⁹ Местная жизнь. *Николаевская Газета*. 1911. 8 января.

⁵⁰ Там же. 1911. 1 февраля.

⁵¹ Там же. 1911. 15 февраля.

⁵² ДАМО. Ф. 216. Оп. 1. Спр. 1606. Арк. 113–113 зв.

ветеринарної бактеріологічної лабораторії. Земський ветеринарний лікар А. О. Ніцкевич⁵³, нещодавно відряджений до Миколаєва, у 1906 р. запропонував міській управі взяти участь у влаштуванні цієї лабораторії для діагностичних досліджень заразних захворювань тварин. Міська дума після тривалих роздумів вирішила виділити для влаштування лабораторії 350 руб. Земство спільно з управою Миколаєва створили ветеринарну бактеріологічну лабораторію, яка почала діяти з 10 жовтня 1909 р. і обслуговувала 8–11 ветеринарних дільниць у місті та навколо нього. За 3 місяці 1909 р. у цій лабораторії зробили 125 аналізів, за 1910 р. – 251 аналіз, за 1911 р. – 380 аналізів. Серед них кількість аналізів по Миколаєву становила відповідно 24 %, 28,9 % і 31,5 %. Щороку в цій лабораторії понад $\frac{2}{3}$ аналізів здійснювали з метою діагностики сапу, 70–80 % їх були позитивними⁵⁴.

Персонал міського ветеринарного нагляду здійснював значні обсяги роботи. За 1909 р. на трихіноскопичній станції Привозного ринку оглянули 4 233 пуди м'яса яловичини та баранини, 8 744 пуди свинини. На Військовому ринку ветеринари оглянули 8 пудів різного м'яса і 194 пуди свинини. Усього в місті затримано і знищено непридатного для вживання (ураженого хворобами та з гнилим розпадом) 222 пуди яловичини та 31 пуд свинини. На трихіноскопичній станції виявили 121 пуд 21 фунт фінозної свинини, яка після того, як власники її просолили, була допущена в продаж для домашнього харчового вживання. Протягом 1909 р. не виявлено м'яса туберкульозних тварин, тоді як у 1907 р. і 1908 р. його було десятки пудів. За рік затримано м'яса таємного забою тварин (без ветеринарного огляду) 131 пуд 20 фунтів⁵⁵.

Із кожним роком показники ветеринарно-санітарного нагляду поліпшувалися. Також збільшувалася робота і щодо контролювання умов поширення сказу. Так, за 1910 р. на міський ізоляційний двір доставили 231 собаку і 11 котів. У результаті дослідження виявили: 122 собаки та 8 котів здорових, 50 собак і 1 кішку – із підозрою на захворювання, 59 собак і 2 кішки – хворих на сказ.

На початку листопада 1911 р. правління товариства покровительства тваринам вирішило відкрити зразкову кузню для підковування коней і амбулаторію для домашніх тварин і звернулося до міської думи за сприянням у здійсненні цих намірів. Дума відгукнулася і надала товариству один із міських будинків у безплатне користування.

Кузня і амбулаторія почали функціонувати з 31 січня 1912 р. в будинку на розі вулиць Межової (Пограничної) та Міщанської. Правління товариства в кузню найняло досвідченого коваля з великою практикою служби в кавалерії. Тут також ветеринарний фельдшер оглядав коней і хворих не допускав до підковування, а направляв їх на лікування. Щодо амбулаторії правління уклало угоду з міськими ветеринарними лікарями, які між собою встановили чергу з приймання хворих тварин щодня з 9-ї до 11-ї години ранку. За підковування коней та лікування тварин правління встановило плату, одна третина отриманих коштів йшла найнятому персоналу, а дві третини – товариству. Кузня і амбулаторія нарощували показники своєї діяльності. За перше півріччя 1913 р., за округленими даними, в кузні підкували 1 600 ніг коней і перекували 400 ніг, в амбулаторії надали лікувальну допомогу 100 тваринам.

⁵³ Ніцкевич А. О. перший в губерпському земстві вивчив лабораторну діагностику зоопозів і створив у Херсоні першу земську ветеринарну бактеріологічну лабораторію, якою завідував 14 років. У 1905 р. його призначили земським дільничим ветеринарним лікарем у Миколаєві, де він теж організував діагностичний бактеріологічний кабінет із субсидією від міської управи. У квітні 1914 р. відзначався 25-річний ювілей його лікарської діяльності (Чествование А. А. Ницкевича. *Николаевская Газета*. 1914. 27 апреля).

⁵⁴ Деятельность Николаевского земского бактериологического кабинета. *Трудовая Газета*. 1912. 17 марта.

⁵⁵ Местная жизнь. *Николаевская Газета*. 1910. 31 июля.

У середині вересня 1912 р. відбулося засідання санітарно-виконавчої комісії думи спільно з міськими ветеринарними лікарями з питання про заходи боротьби зі сказом серед собак. Після докладного ознайомлення зі станом цього питання в Миколаєві комісія зробила висновок, що справа боротьби зі сказом є незадовільною і тому необхідно вжити відповідні більш енергійні та дієві заходи. Комісія висловилася за введення в Миколаєві та на приміських хуторах помірною податку на собак; за те, щоб дозволити виводити їх на вулицю тільки на повідку і в наморднику; відловлювати бродячих собак щодня від світанку до 8-ї години ранку і з 10-ї до 12-ї години дня, на базарах і на хуторах – протягом усього дня⁵⁶.

22 листопада 1912 р. санітарно-виконавча комісія повторно клопотала перед міською думою про запровадження в місті податку на собак.

За перше півріччя 1913 р. до ветеринарів на лікування доставили 126 собак, 12 із них виявилися хворими на сказ, а решта – покусані. 104 собаки довелося вбити, 22 забрали їхні господарі⁵⁷.

Міська дума на засіданні 25 червня 1913 р. нарешті, після тривалого зволікання, прийняла проект податку на собак і заходи боротьби зі сказом. Податок щодо кожної собаки, що належить жителю міста (за винятком міських хуторів), незалежно від породи, встановлювався в розмірі 30 коп за рік. Дозволялося безплатно тримати по 2 ланцюгові собаки на двір в Адміралтейських частинах і по Спасько-Вокзальному шосе, в Одеській та Московській частинах – по одній собаці. Від збору звільняли господарів собак, які перебували на поліцейській та військовій службі. Собаки на вулицях без спеціальних значків про сплату податку вважалися бродячими й підлягали виловленню. Селяни, які будуть уїжджати в місто з собаками, повинні прив'язувати їх до возів⁵⁸. Проте градоначальник цю постанову не затвердив, а повернув її думі для доопрацювання кількох параграфів, де вона знову довго лежала без перегляду.

У жовтні 1913 р. домашня собачка Миколаївського градоначальника адмірала О. І. Мязговського захворіла, стала агресивною і покусала гімназистів – сина градоначальника і його друга, сина командира місцевого військово-морського навівекіпажу Яковлева, гувернантку сім'ї градоначальника і 4 матросів-ординарців. Собачку вбили й ветеринарний розтин її показав, що вона хворіла на сказ. Усі покусані виїхали в Одесу на лікування щепленням. Поїхав за ними й адмірал, який доглядав хвору собачку, від якої був також поранений⁵⁹.

Повернувшись із Одеси, градоначальник Мязговський повідомив міському голові Леонтовичу, що Миколаїв в Одесі посідає перше місце за кількістю приїжджих на лікування і наполягав на вживанні термінових заходів із боротьби зі сказом тварин від міської влади. А тим часом у Миколаєві розгорілася справжня епідемія сказу серед собак, а від них і серед жителів: за перші 3 місяці 1914 р. управа в Одесу на лікування відправила понад 100 покусаних (ще кілька десятків потерпілих виїхали самостійно), а за перше півріччя управа відправила близько 200 (більшість із них – це діти).

Санітарно-виконавча комісія думи обов'язкову постанову про боротьбу зі сказом в умовах епідемії цієї хвороби і критики гласних у бездіяльності в липні 1914 р. переглянула і доповнила деякими новаціями, зокрема: собак та котів як із підозрою на сказ, так і

⁵⁶ Борьба с бешенством. *Николаевская Газета*. 1912. 19 сентября.

⁵⁷ По Николаеву. Бешенные собаки. *Трудовая Газета*. 1913. 18 июля.

⁵⁸ В городской думе. *Николаевская Газета*. 1913. 27 июля.

⁵⁹ Случай в семье Николаевского градоначальника вице-адмирала А. И. Мязговского. *Трудовая Газета*. 1913. 3 ноября.

домашніх та дворових, що покусані скаженими безпритульними тваринами, належить негайно вбивати; проте тварини з підозрою на сказ, за проханням їхніх власників, можуть за відповідну плату перебувати під ветеринарним наглядом на міському ізоляційному дворі протягом 3 місяців⁶⁰.

Завдяки зусиллям міської ветеринарної служби ветеринарно-санітарний стан Миколаєва впродовж 1905–1915 рр. був відносно благополучним. Інфекційних хвороб (окрім сказу) серед домашніх тварин, яких утримували жителі міста, було мало. Такі хвороби (переважно ящур і актиномікоз) діагностували у тварин (по кілька десятків), яких приганяли в місто з провінції для забою на м'ясо або продажу (див. таблицю 2*).

Таблиця 2

**Захворюваність промислового скоту,
виявлена в Миколаєві в 1905–1915 рр.**

Рік	Ящур	Актиномікоз	Рік	Ящур	Актиномікоз
1905	24	20	1911	20	30
1906	3	25	1912	22	0
1907	1	27	1913	61	20
1908	6	25	1914	35	25
1909	3	30	1915	4	26
1910	45	25	Випадки сибірки виявили: у 1911 р. – 1, у 1912 р. – 3, у 1915 р. – 3		

Протягом 1905–1915 рр. миколаївці хворіли й на такі небезпечні зоонози, як сибірка і сап (див. таблицю 3*).

Таблиця 3

Захворюваність жителів Миколаєва на зоонози в 1905–1915 рр.

Рік	Сибірка	Сап	Рік	Сибірка	Сап
1905	4	0	1911	4	1
1906	3	0	1912	14	4
1907	1	0	1913	14	6
1908	1	1	1914	4	0
1909/1910	10/0	0/0	1915	7	0

Сибірка, хоч і в невеликій кількості (за виключенням 1912 р. і 1913 р., коли захворіло по 14 чол.) траплялася щорічно, заражалися від різних тварин і отриманих від них продуктів, а захворювання на сап були епізодичними, в окремі роки (заражалися виключно від коней), адже коней у місті утримували багато, наприклад тільки в центральних, найбільше благоустроєних частинах міста, Одеській та Московській, нараховувалося відповідно 851 і 748 коней. Так, у квітні 1913 р. сап уразив 4 чол. (один із них помер), тому градоначальник запропонував міському голові утворити з ветеринарних лікарів комісію для встановлення джерела захворювання і розроблення заходів для припинення поширення сапної інфекції⁶¹.

Ця комісія встановила, що випадки захворювання на сап не мали місцевого походження, тобто їхнє джерело за межами міста, проте комісія вирішила здійснити поголів-

⁶⁰ Борьба с бешепством. Николаевская Газета. 1914. 9 июля.

* Таблиці 2 і 3 складені на основі щорічних «Оглядів Миколаївського градоначальства».

⁶¹ Местная жизнь. Николаевская Газета. 1913. 25 апреля.

ний огляд коней, яких утримують у Миколаєві та його хуторах, а також ліквідувати на вулицях і заїжджих дворах міста загальні водопої для тварин. Комісія насамперед обстежила коней та їхні конюшні міського трамваю-конки, де раніше траплялися випадки сапу. Також комісія констатувала, що ветеринарна служба міста вже вжила достатньо заходів щодо локалізації та припинення захворюваності на сап.

Ветеринарні лікарі оглянули 4 729 коней, які утримувалися в градоначальстві, й серед них виявили хворих на сап – 13, із підозрою на захворювання на сап – 25, уражених коростою – 18. Коней, хворих на сап, забили, а їхнім власникам сплатили 275 руб компенсації, лікування інших доручили дільничному ветеринарному лікареві⁶².

Проте в місті і далі траплялися випадки сказу собак і котів, які наносили поранення жителям міста, що потребувало лікування.

У 1912 р. Миколаїв отримав дозвіл на позику 6,5 млн руб і став розробляти проекти важливих споруд, зокрема міських скотобоень. 1 травня 1913 р. на спеціальному засіданні гласні міської думи ознайомилися з цим проектом, також в управі розробляли інструкцію для боень та умови муніципалізації скотомогильника і відловлення бродячих собак. Необхідність муніципалізації відловлення собак пояснювалася тим, що гицелі постійно намагалися ловити породистих собак, за яких вони отримували хороший викуп від власників, а на простих бродячих собак уваги звертали мало.

Міська влада почала втілювати проект будівництва комплексу боень, що потребувало значного обсягу робіт. 19 липня 1914 р. Німецька імперія оголосила війну Російській імперії, яка вступила в Першу світову війну, за нею наступили роки Української національної революції та боротьби за українську державність. Усе це супроводжувалося соціально-економічною кризою, що не дало змоги втілити проекти розвитку міста. Добудовували бойні вже в 20-х роках минулого століття.

Кожного року в Миколаєві траплялися поодинокі випадки захворювання коней на сап, а від них інколи й людей. У 1917 р. сап почав уражати жителів міста все частіше. Газета писала: «кожні 2–3 місяці доводиться в лікарні діагностувати сап у людини». На це звернув увагу прозектор міської лікарні Є. О. Дубровін, що свідчило про високу смертність від цієї хвороби. Однією з головних причин поширення в місті сапу від коней як джерел захворювання вважали користування загальним водопоем із громадських криниць, тому пропонувалося власникам коней поїти їх зі своїх відер⁶³.

У місті тривали випадки сказу серед бродячих собак, які інколи кусали одразу по кілька людей.

Така ситуація із зоонозними хворобами в Миколаєві потребувала і значного завантаження роботою міської ветеринарної служби для охорони здоров'я місцевого населення. Так, за 10 місяців (січень – жовтень) 1918 р. обсяг цієї роботи був таким⁶⁴. На міські скотобойні поступили: 2 012 волів, 2 580 корів, 12 130 яловичин і бузовиків, 6 894 вівці та 5 902 свині. Серед них виявили тварин з: туберкульозом – 235, фінозом – 120, трихінельозом – 1, іншими глистними захворюваннями – 241, ящуром – 283, актиномікозом – 1 535.

На Привозний ринок доставили яловичини 1 422 туші та 112 напівтуші загальною вагою 10 455 пудів 12 фунтів; 7 448 туш свинини вагою 25 936 пудів 3 фунти; сала 3 551 пуд 16 фунтів; окороків 359 пудів 36 фунтів. Серед них лабораторно і під час ветеринарного огляду виявили випадків: трихінельозу – 61, фінозу – 28, гнилісного розпаду – 33.

⁶² Там само. 1914. 9 марта.

⁶³ Сап. *Николаевская Газета*. 1917. 3 декабря.

⁶⁴ Ветеринарный мляр Николаева. *Трудовая Газета*. 21 ноября.

На Військовий ринок доставлено: яловичини – 391 пуд 1 фунт; свинини – 608 туш і 712 напівтуш загальною вагою 3 356 пудів 28 фунтів; сала – 106 пудів 36 фунтів. Уражені продукти до продажу не допускали.

На кінний та скотопригінний ринки привели для продажу 44 377 коней, 6 736 волів і корів, 14 934 яловики і бузовики, 5 484 овечки і барани, 20 923 свині. Серед них при огляді виявили хворих: на сап – 77, із підозрою на сап – 159, на ящур – 56, із коростою – 220, із іншими хворобами – 558.

На міський ізоляційний двір поступило коней, хворих на сап – 81; із підозрою на сап – 234; зроблено малеїнові⁶⁵ проби – 164 коням, зокрема вони дали 76 позитивних результатів, тому цих коней убили й з усіма пересторогами поховали на скотомогильнику. 88 коней виявилися здоровими і їх повернули власникам.

Також на міський ізоляційний двір поступило для обстеження собак із підозрою на сказ: живих – 202 і трупів – 4; кішок: живих – 12, трупів – 1. Виявилися хворими: собак – 74 і кішок – 1.

За 10 місяців 1918 р. дільничний ветеринарний персонал оглянув двори, де утримувалися тварини: у 1-й дільниці (1 і 2 Адміралтейські частини): чергових – 2 349, контрольних – 394, екстрених – 11; у 2-й дільниці (Московська і Портова частини): чергових – 1 064, контрольних – 96, екстрених – 50; у 3-й дільниці (Одеська частина): чергових – 881, контрольних – 204, екстрених – 18. У всіх цих трьох дільницях оглянуто і зареєстровано: коней – 1 750, великої рогатої худоби – 1 214, дрібної рогатої худоби – 394, свиней – 2 224, собак – 10 326, котів/кішок – 4 101, різних птахів – 28 600.

Оглядали й заїжджі двори, де було зареєстровано 5 115 коней. Також зроблено 10 виїздів на приміські хутори, де оглянуто 36 господарств, неблагополучних щодо сапу та інших інфекційних хвороб.

У міському бактеріологічному діагностичному кабінеті здійснено 394 аналізи й виявлено 144 випадки пастерельозу, 21 випадок туберкульозу, 16 випадків холери свиней, 17 випадків сибірки, 4 випадки сапу, 2 випадки емфізематозного карбункулюзу, 31 випадок бешихи свиней та 1 випадок чуми в собаки.

Також за 10 місяців 1918 р. на вулицях міста підібрали та вивезли на скотомогильник мертвих: коней – 502, рогатої худоби – 138, дрібних тварин – 40. Виловлено бродячих собак – 3 497.

Ветеринарні та санітарні заходи захисту жителів Миколаєва від зоонозних хвороб і питання охорони тварин від жорстокого поводження з ними за період існування місцевого самоврядування в місті з 1872 р до 1919 р. регулювалися такими (за неповними даними) обов'язковими постановами міської думи:

- «Проект обов'язкових постанов, розроблених особливою комісією, у разі появи заразних хвороб на міській худобі» від 11 січня 1885 р.;

- «Обов'язкові постанови для жителів міста Миколаєва, видані Миколаївським міським громадським управлінням на основі 103 статті, пунктів 11 і 16 Міського Положення, для попередження появи епідемії сапу та інших повально-заразних хвороб на місцевому скоті та для забезпечення безпеки від домашніх тварин» від 1 березня 1885 р.;

- «Правила руху кінних лінійок по місту Миколаєву» від 4 серпня 1886 р.;

- «Проект обов'язкових правил про забій худоби» від 30 травня 1889 р.;

- «Про виключення § 24 із обов'язкових постанов про забій худоби на міських бойнях» від 29 травня 1890 р.;

⁶⁵ Малеїн — біологічна речовина, яка до й теперішнього часу застосовується для алергічної діагностики сапу.

– «Про зміну § 20 обов'язкових постанов про забій худоби на міських бойнях» від 19 липня 1894 р.;

– «Особлива думка гласного А. С. Сорокина з питання про доповнення § 20 обов'язкових постанов про забій худоби на міських бойнях до протоколу від 19 липня» від 20 липня 1894 р.;

– «Проект обов'язкових постанов щодо нагляду на скотопригінному ринку» від 19 червня 1896 р.;

– «Про зміну § 7 обов'язкових постанов про забій свиней на міських свинобойнях» від 7 жовтня 1897 р.;

– «Про перегляд обов'язкових постанов про торгівлю на скотопригінному ринку та інструкції міському нагляду на тому ринку» від 10 лютого 1898 р.;

– «Проект обов'язкових постанов про торгівлю птахами на базарних площах» від 11 листопада 1903 р.;

– «Про заміну § 26 обов'язкових постанов про ловіння бродячих собак» від 20 липня 1904 р.;

– «Про видання обов'язкових постанов про утримання промислових корів і про продаж молочних продуктів» від 23 листопада 1910 р.;

– «Обов'язкові постанови про відкриття та утримання в місті Миколаєві корівників» від 22 листопада 1911 р.;

– «Проект обов'язкової постанови про заходи попередження поширення водобоязні (сказу) і збору із собак» від 25 червня 1913 р.;

– «Положення про збір із собак» і проект обов'язкової постанови про заходи попередження поширення в місті водобоязні (собачого сказу)» від 8 липня 1914 р.;

– «Проект обов'язкових постанов про ветеринарний та санітарний нагляд за якістю туш великої та дрібної худоби та ін.» від 6 березня 1915 р.;

– «Основні постанови про збір із собак» від 7/20 жовтня 1918 р.

Окремі ветеринарно-санітарні вимоги, питання охорони тварин і гуманного поводження з ними були передбачені й у деяких інших обов'язкових постановках міської влади за вказаний період.

У 1917–1920 рр. в умовах частої зміни влади та розладу міського господарства ветеринарній службі Миколаєва доводилося працювати з великим напруженням. Ситуація з поширенням сказу залишалася небезпечною. Так, уже в липні 1920 р. «через випадки покусання людей і тварин скаженими собаками, що почастишали» міська влада «запропонувала ветеринарному нагляду посилити спостереження за бродячими собаками, відловлюванням їх і, крім того, жителям запропоновано встановити, з огляду на спеку, на тротуарах посудини з водою»⁶⁶.



⁶⁶ Борьба с болезнями. По борьбе с бешенством собак. Известия Губернского Исполнительного Комитета. 1920. 31 июля.



Злочинний світ міста

Миколаївський історик-краєзнавець Ю. С. Крючков про перші роки заснування міста писав: «Серед жителів виявилось немало і кримінального люду, висланих колодників, колишніх каторжників та інших засуджених. Так що з перших днів існування населення Миколаєва представляло своєрідний розшарований пиріг, у якому серед нормальних станів – дворян, військових, міщан та інших траплялося немало злочинного елементу. Якщо мірою місто в перші роки було притулком покидьків суспільства... До них додавались усіякі «безпачпортні» бродяги, біглі селяни та солдати, розкольники, попи-розстриги; узагалі всі, хто бажав поселитися в місті, набували такого права»¹. Уже в листопаді 1790 р. Потьомкін наказав організувати в місті поліцію. Першим городничим став відставний секунд-майор Д. Г. Якимович. Потім керувати міською поліцією почали поліцмейстери.

Спочатку поліція в Миколаєві існувала як складова частина морського відомства (як і всі значущі для міста заклади), а як окрема міська структура була заснована в 1806 р. Перебувала у віданні Міністерства внутрішніх справ і безпосередньо підпорядковувалася Миколаївському військовому губернаторові, а з 1900 р – Миколаївському градоначальникові. Поліція утримувалася з міського бюджету і казни. Зі зростанням чисельності населення міста і його території збільшувались і штати поліції. Керівником поліції був поліцмейстер, який спочатку мав 11 помічників і поліцейську команду – 2 унтер-офіцери та 12 драгунів-поліцейських, а потім з'явилися пристави міських поліцейських частин із відповідним штатом: Одеської, Московської, 1-ї та 2-ї Адміралтейських частин, портової та річкової частин і приміських хуторів. На початку ХХ ст. приставів запровадили також на найбільших заводах міста – «Наваль» і «Руссуд». Штат міської поліції (у 10-ті роки минулого століття досягав близько 300 чол.), окрім поліцмейстера з його канцелярією і приставів поліцейських частин, складали городові, околодочні (квартильні) наглядачі та рядові поліцейські. Міську поліцію ліквідували в березні 1917 р., їй на заміну прийшла міліція, а потім (у період Української державності) – державна варта.

У 1803 р. вийшов маніфест про звільнення відправлених у заслання невольників і про поселення їх у південних містах, що додало злочинного елементу в Миколаєві. Проте в місті переважно військових жителів колишні злочинці перебували під суворим наглядом, здебільшого, діставши шанс для нормального життя, не прагнули його втратити. І все ж злочини траплялися, тому для захисту жителів, особливо вночі, у 1826 р. у різних частинах міста встановили 16 караульних будок. А для утримання порушників закону і дотримання військових правил серед службовців морського відомства в 1828 р. збудували Морський острог (із невеликими лазаретом і церквою). Загалом злочинність у перші десятиліття існування міста була відносно не високою. Значно збільшилася вона після Східної (Кримської) війни, коли європейські держави заборонили Російській імперії мати на Чорному морі військово-морський флот. Миколаїв утратив функцію центру командування і будівництва флоту. Військові моряки та служби, пов'язані з флотом, полишали місто, у якому через це наростала економічна криза, що призводило до значного збільшення злочинності.

Миколаївська поліція працювала по-різному. Спочатку керівниками місцевої поліції призначали морських офіцерів і серйозних претензій до неї не було. А коли з 15 серп-

¹ Крючков Ю. С. История Николаева от основания до наших дней. Николаев: МП «Возможности Киммерии», 1996. С. 39.

ня 1882 р. поліцмейстером став капітан-лейтенант М. Бирильов, у поліції почалися зловживання. 5 травня 1884 р. він був звільнений із посади наказом Миколаївського військового губернатора О. О. Пещурова. Тоді ж губернатор поліцмейстером міста призначив капітан-лейтенанта А. П. Перелешина – рідного брата колишнього відомого Одеського поліцмейстера В. П. Перелешина, а тепер капітана над Одеським карантинним портом. Також була призначена комісія на чолі з капітаном I рангу М. Прокоф'євим для ревізії справ міської поліції. Ця комісія встановила «розтрату сум, що відпускалися на утримання й обмундирування нижніх чинів, а також підроблення документів, здійснені для приховання розтрата» близько 12 тис. руб. А 29 травня 1884 р. міська управа вирішила подати щодо колишнього поліцмейстера Бирильова позов на суму понад 5 тис. руб, що він витратив на вигаданих 30 службовців. Спочатку Бирильов був арештований, а через 3 місяці випущений на волю під заставу в 9 тис. руб і виїхав із сім'єю в Москву до суду.

На цей період штат міської поліції становив: поліцмейстер, 1 діловод, 4 приватних пристави, 8 кварталних і 22 околдочних наглядачі, 171 городовий (зокрема 91 утримувався містом, а 80 – урядом).

Розслідування виявлених різних зловживань Бирильова та його підручних було тривалим і тільки в березні 1885 р. місцевий судовий слідчий 4 томи справи передав прокуророві судової палати, а прокурорський нагляд справу зі своїм висновком у серпні 1885 р. скерував керівництву Бирильова для притягнення підозрюваних до суду.

Виїзне засідання кримінального департаменту Одеської судової палати з участю присяжних засідателів почалося в Миколаєві 20 вересня 1886 р. і тривало 5 днів. Звинувачувалися Бирильов і колишній брандмейстер Шолохов. 24 вересня присяжні засідателі визнали Бирильова винним у присвоєнні та розтраті громадських грошей; оформленні на службу фіктивних осіб; підробленні документів; виданні завідомо неправдивого свідчення про те, що Марія Ветрник не перебуває в шлюбі (раніше щодо неї в Одесі відбувся гучний судовий процес); вимаганні коштів і майна в різних торговців і утримувачок публічних будинків. Шолохова визнали не винним, адже він діяв із примусу свого началь-



Перелешин А. П.

ника Бирильова. Судова палата винесла вирок: Бирильова позбавити всіх прав і заслати до сибірської Тобольської губернії без права виїзду в інші губернії протягом 2 років².

Новий поліцмейстер А. П. Перелешин навів порядок у міській поліції та підніс її престиж. Коли його в 1894 р. вже полковником перевели на посаду капітана над Миколаївським комерційним портом, миколаївський кореспондент одеської газети писав: «морський офіцер за професією, джентльмен у душі, м'який і делікатний А. П. Перелешин із перших же кроків своєї діяльності показав, що він твердо вирішив направити поліцію тим шляхом, яким вона повинна йти й від якого вона відхилилася. І цю мету він здійснив повністю.

Суворе, але справедливе ставлення до підлеглих одразу показало їм, що «бирильовські часи» минули назавжди, що всяке найменше відхилення від

² Одесский Листок. 1886. 21, 22, 24, 25 сентября.

закону тягне за собою покарання. А. П. Перелешин упевнив поліцію, що її обов'язок задовольняти законні вимоги громадян, охороняти їхні інтереси, а не ігнорувати та навіть порушувати їх. Діючи таким чином, він швидко змінив характер миколаївської поліції. Громадськість позитивно оцінила поважні прагнення А. П. Перелешина до законності й висловила йому свої симпатії. Ці симпатії не послаблялися за весь час його поліцмейстерства. Із огляду на це, стає зрозумілим, наскільки щирий жаль від полишення паном Перелешиним посади, на якій так тяжко отримати загальні симпатії та повагу. Пан Перелешин твердо йшов шляхом законності й у цьому його заслуга перед суспільством»³.

Миколаївська поліція й надалі намагалася зберігати свій позитивний імідж, хоч військово-морське відомство після випадку з Бирильовим і поліцмейстером Кронштадту, якого також засудили за зловживання, заборонило в портових містах на посаду поліцмейстера призначати морських офіцерів. У 1898 р. за результатами щомісячних звітів поліції, наприклад, вона «з виявлення винних у різного роду злочинах і з розшуків украденого майна досягла дуже значних успіхів і дала в квітні ц. р. за частинами міста такі процентні співвідношення між кількістю скоєних злочинів і виявлених за допомогою чинів поліції: Одеської – 80 %; Московської – 100 %; 1-ї Адміралтейської – 70 %; 2-ї Адміралтейської – 100 %; і міських хуторів – 100 %». Виконувач обов'язків Миколаївського військового губернатора О. В. Федотов наказом від 16 травня 1898 р. заявив: «за такий позитивний результат із виявлення злочинів і з розшуку вкраденого в обивателів майна, досягнутий завдяки особливим старанням і енергії чинів Миколаївської міської поліції, вважаю для себе приємним обов'язком оголосити свою подяку Миколаївському поліцмейстерові колезькому асесору Белашу і всім чинам поліції, які брали в цій справі участь»⁴.

Проте траплялися випадки й негідної поведінки поліцейських. Наприклад, у середині листопада 1903 р. на міському базарі зловили одного з мілких злодюг, які крадіжками дуже допікали торгівцям. Поліцейський повів його в контору базарного наглядача, а злодюга дорогою втік. Один із торговців Пукасенко почав дорікати поліцейському в несправному виконанні обов'язків. Поліцейському це дуже не сподобалось, і він арештував Пукасенка та став грубо доправляти його в базарну контору. Дорогою Пукасенку стало погано і він помер. Прибігла його дружин, здійняла крик, зібрався натовп торговців і відвідувачів базару, які почали звинувачувати поліцейського в смерті Пукасенка. Завідувач базару розпорядився відправити труп померлого в лікарню, проте натовп не дав цього зробити. Містом швидко поширилася чутка про смерть торговця через дії поліцейського. Прибув поліцмейстер, щоб заспокоїти натовп, який став вимагати приїзду градоначальника Енквіста. Градоначальник прибув і пообіцяв здійснити суворе розслідування випадку, і це дещо заспокоїло натовп, хоч на базарі та в місті зберігалися тривога і невдоволення. Екіпаж градоначальника доставив труп Пукасенка в міську лікарню, де наступного дня в анатомічному покої в присутності градоначальника, представника судової влади, кількох лікарів і понятих від базарних торговців здійснили розтин тіла померлого. Виявилось, що Пукасенко страждав пороком серця і смерть наступила від його параліча, мабуть, унаслідок сильного хвилювання через несправедливий та грубий арешт його поліцейським.

У подальшому з наростанням внутрішніх соціально-економічних і політичних конфліктів поліція в руках центральної та місцевої влади все більше ставала репресивним

³ *Новости Юга*. (От паших корреспондентов). Николаев. *Одесские Новости*. 1894. 12 мая.

⁴ *Приказ и. д. Николаевского военного губернатора*. Мая 16 дня 1898 года, № 2366. *Южанин*. 1898. 17 мая.

органом. Коли 10 квітня 1904 р. посаду Миколаївського поліцмейстера обійняв ротмистр Г. І. Іванов, до цього начальник Єлисаветградського відділення жандармського управління залізниці, поліція в подальших подіях бурхливих 1905–1906 рр. показала себе не найкраще.

Загалом у Російській імперії злочинність завжди була високою. Одна з головних причин цього – у край велика бідність переважної більшості населення. У період кріпосного права кріпосники самі визначали порушників закону та їхнього права і часто не зверталися до правоохоронців, а самі карали винних на свій розсуд, не боячись відповідальності. Зі скасуванням кріпосного права судовою і правовою реформою 60-х років XIX століття ситуація почала змінюватися.

Статистичні дані Міністерства юстиції за 70-і роки того ж століття показують стан кримінальної злочинності в 33 губерніях (переважно Європейської частини Російської імперії)⁵. Так, у 1875 р. окружні суди засудили 24 701 чол., у 1876 р. – 25 470 чол., у 1877 р. – 25 973 чол., у 1878 р. – 25 403 чол. У цих губерніях загальна кількість населення становила 47 897 тис чол., зокрема воно поділялося на: сільське населення (селяни, козаки, колоністи) – 83,23 %, міщани – 6,88 %, відставні чини та їхні сім'ї – 6,28 %, дворяни – 1,07 %, духовенство – 1,02 %, купці – 0,75 %, інші – 0,77 %. Відповідно і серед засуджених найбільше було сільських жителів – 63,45 %, міщан – 13,23 %, нижніх чинів – 10,43 %, дворян – 2,29 %, купців – 1,09 %, духовенства – 0,69 %. Як бачимо, співвідношення злочинців у категоріях населення різне. І якщо процентний склад засуджених сільських жителів найбільший, то це пояснювалося великою перевагою їх у загальній кількості населення, а значно менші проценти засуджених серед дворян і купців не засвідчували такої ж малої злочинності у їхньому середовищі. Навпаки, при середній кількості засуджених в окружних судах 530 чол. на 1 млн чол. населення: найбільше засуджених становили дворяни – 1 136 (це пояснювалося «нестійкістю їхніх моральних понять і слабкою повагою законів»); наступну кількість засуджених на 1 млн жителів становили міщани – 1 027 (розбещувальний вплив міста); потім слідували нижні чини та їхні сім'ї – 880 і купці з почесними громадянами – 770, а найменше засуджених на 1 млн жителів припадало на сільських жителів (хоча вони й становили $\frac{1}{4}$ усього населення) – 400 і духовенство – 359. Відносно малий рівень злочинності серед сільського населення варто пояснювати «саме умовами їхнього життя і, головне, землеробським заняттям, що цілком у всяку пору року поглинає увагу людини та віддаляє її від надто частих сутичок із іншими людьми [...] Мирні, без швидких змін обставини життя селянина, тісніші його зв'язки з природою, ніж із людьми, менше сприяють розвиткові в ньому схильності до вчинення злочинів, ніж умови життя дворян і купців, яких власне обставини спонукають брати діяльну участь в інтелектуальному і політичному житті країни та збільшувати з огляду на це загальну суму всякої діяльності, також і кількість злочинів».

Проте найбільший вплив на зростання злочинності мали умови міста, адже рівень злочинності в них на 1 млн населення країни становив 1 008 засуджених, що в 2,5 рази перевищувало кількість засуджених сільських жителів. Хоча сільські жителі, переїхавши до міста, часто потрапляли під дію обставин, що штовхали їх на шлях злочину. Особливо це було показово для Одеського судового округу, де кількість засуджених у перерахунку на 1 млн чол. становила 861 (при 530 засуджених у середньому по країні), або 310 кримінальних справ на 100 тис жителів, тоді як у чорноземних і північніших регіонах цей показник становив усього від 82 до 128 справ. Така ситуація в Одеському судовому окрузі

⁵ Данные русской уголовной статистики. *Одесский Листок*. 1885. 28 августа, 5 сентября.

пояснювалася тим, що Одеса була «центром найбільш інтенсивної торгівлі та боротьби за існування. Портові роботи з вивантаження і навантаження пароплавів, роботи на фабриках і заводах, вир міського життя – усі ці обставини, що сприяли великому напливу в Одесу людей в пошуках працевлаштування й не завжди могли реалізувати цю потребу, а якщо і підшукували якусь роботу, то зовсім непевну і ненадійну, що могло зруйнуватися щохвилини й залишити їх у нікчемному становищі». Така ситуація була типовою для всього Півдня України, зокрема і Миколаєва.

Міністерство юстиції за 1881 р. повідомляло такі дані про рух справ у судових закладах: крадіжки – 95 730, знищення майна – 11 914, службові злочини – 11 294, насильницьке викрадення чужого майна – 11 218, убивства – 8 911, самогубства – 2 185, злочини проти шлюбного союзу – 2 051, лжесвідчення, клевети, брехливий донос – 1 228, залишення в небезпеці та ненадання допомоги – 615, злочини проти преси – 168, кримінальні дуельні поєдинки – 7⁶.

Статистичний комітет Міністерства внутрішніх справ за всієї недосконалості тогочасної статистики й недовершеності роботи правоохоронних органів та їхніх каральних структур засвідчив, що за 1882 р. у країні засуджено 46 018 чол. На 10 000 жителів це становило 5,79 ув'язнених, здається мало, проте з історії ми знаємо, що багаті часто самі вчиняли позасудову розправу з порушниками закону або за невиконання їхніх забаганок, тобто зі злочинцями (дійсними чи умовними) з бідного середовища і залишалися безкарними попри те, що самі вчиняли справжні злочини, а суд присяжних значну кількість злочинців (особливо звинувачених жінок) поблажливо виправдовував, здебільшого розуміючи їхнє безвихідне становище в тогочасних умовах життя. На 100 засуджених припадало 89,75 чоловіків і 10,25 жінок. Розподіл засуджених за станом був такий: селян – 54,94 %, міщан – 18,74 %, військових – 10,73 %, дворян – 2,72 %, почесних громадян і купців – 1,74 %, інших – 11,13 %. За віком засуджені розподілялися так: до 17 років – 2,98 %, від 17 до 20 років – 12 %, від 21 до 50 років – 76,87 %, від 51 до 60 років – 6 %, старше 60 років – 1,99 %. За злочинами: проти власності 52,18 %, проти держави та органів управління – 27,76 %, проти особистості – 14,72 %, проти майна і доходів казни – 4,22 %, проти віри – 1,12 %⁷.

До середини XIX ст. у Миколаєві як переважно військовому місті функціонували морський острог на вулиці 2-й Слобідській, гауптвахта і міська в'язниця (збудована в 30-х роках того ж століття на земельній ділянці купця Бухтеєва, тому часто називалася «Бухтеєвська»). Потім у вже торгово-промисловому місті діяли морський острог; гауптвахта для нижніх чинів морського відомства (військово-сухопутне відомство мало свою гауптвахту); виправне арештантське відділення на 600 осіб на вулиці Католицькій; Бухтеєвська міська в'язниця № 1 на 400 в'язнів; каторжна в'язниця № 2 на 600 в'язнів у колишньому Штурманському училищі (пристосованому під в'язницю в 1907 р.) і поступово розширена на Лагерному полі⁸.

Із Миколаївських закладів ув'язнення деякі арештанти час від часу намагалися втекти. При цьому вигадували та інколи реалізовували різні варіанти втечі. Наприклад, у квітні 1881 р. в'язень Щербак під час виконання обов'язків кашовара після вечері залишився на кухні для підготовки до приготування їжі на наступний день. При ньому пе-

⁶ Общая хропика. *Одесские Новости*. 1885. 24 октябрия.

⁷ Последние известия. Уголовная статистика. *Одесские Новости*. 1885. 16 января.

⁸ Левченко Л. Л. Миколаївський піклувальний про тюрми комітет як орган управління тюремним господарством та опіки над в'язнями. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2019. № 3 (9). С. 45–46.

ребував один із солдатів в'язничної варти з гвинтівкою. Коли арештанти вляглися спати й у в'язниці все заспокоїлося Щербак у супроводі солдата попрямував у сусідню неосвітлену і нічим не зайняту половину того ж приміщення начебто для розмови з одним із в'язничних наглядачів. Коли вони зайшли в темний коридор, арештант, який там добре орієнтувався, раптом зник. Поки конвоїр шукав підопічного, Щербак у кімнаті, у яку він непомітно заскочив, вибив стару раму з решіткою і вибрався з в'язниці. Солдат, почувши шум в одній з кімнат, заскочив у неї і з розбитого вікна два рази вистрілив у напрямку втікача, проте в темноті промахнувся, а Щербак утік.

А у вересні 1881 р. один з арештантів міської в'язниці доніс про здійснення підкопу ув'язнених для втечі. Вони в камері, де утримували 11 упійманих утікачів із Сибіру та інших арештованих за тяжкі злочини, вирізали в підлозі дошку і вночі копали, а вранці дошку клали на місце і шпарини ретельно замазували житнім хлібом. Хід глибиною 4 аршини і паралельно поверхні землі довжиною 5 сажнів уже оминув фундамент будівлі та вів до канави, що простягнулася з території в'язниці на зовні. Землю з підкопу у вузьких і довгих мішечках під одягом виносили в туалет. Вигрібна яма туалету була великою і часто очищалася. Копачі не знали, що подальше від будівлі в'язниці влаштували нову канаву, а стару, до якої й робили підкоп, засипали різним сміттям. Виявлення підкопу зупинило працю в'язнів, яка навряд чи дала би їм бажаний результат, однак здійснювалась із «чудовою майстерністю, обережністю і енергією»⁹.

Проте вже через кілька днів ув'язнений із цієї ж камери Мамаев, відомий своїми зухвалими грабунками в Миколаєві та засуджений до каторжних робіт, утік удень, перевдягнувшись в одяг поліцейського служителя. «Николаевский Вестник» дивувався тому, як це могло статися.

Уже в листопаді 1881 р. з цієї ж в'язниці здійснив невдалу спробу втечі біглий каторжник дворянин Шмідт. Він прикинувся хворим і вимагав відправлення в міську лікарню, на що згодилась адміністрація в'язниці. Послали за вартовими, що несли службу назовні в'язниці. Проте перед цим до них підійшла жінка (це була сестра Шмідта) і стала сварити начальство в'язниці, яке, начебто, не дозволило почастивати в'язнів пиріжками, що вона приготувала. Зі словами «усе одно, мовляв, їжте хоч ви та й іншим дайте» вона пригостила вартових. Ті охоче взяли пиріжки, почали їсти й зайшли на територію в'язниці. У цей час на подвір'я вийшов в'язничний наглядач, щоб простежити за відправленням Шмідта до лікарні й кількох інших арештантів до мирових суддів і судового слідчого. Його насторожила дивна поведінка вартових, які на запитання, що сталося, відповідали уривчасто «голова... бо... лить». Наглядач запідозрив щось недобре і послав до найближчої поліцейської частини за кінними конвоїрами, які й доправили Шмідта в лікарню. А вартові, яких пригостила добра жінка, перестаралися – вони наїлися багато пиріжків із навмисно вкладеним дурманом, зовсім начебто сказали, бігали як навіжені, билися об стіни, кричали та всіляко шаленіли. До Шмідта приставили посилену варту, а в березні 1883 р. засудженого за підбурювання в'язнів до бунту і спробу втечі з отруєнням (разом із сестрою) конвоїрів його з партією засланих на каторгу пароплавом із Одеси відправили на Сахалін¹⁰.

Траплялися випадки, хоч і значно рідше, втечі арештантів із острогу морського відомства. Так, 4 травня 1886 р. у камері острогу один із двох ув'язнених випиляв у вікні

⁹ Русская почта. (От корреспондент. «Од. Листка»). Николаев. *Одесский Листок*. 1881. 27 сентября.

¹⁰ Русская почта. (От корреспондент. «Од. Листка»). Николаев. *Одесский Листок*. 1881. 3 поляр; Днепник. *Одесский Листок*. 1883. 22 марта.

металевий прут і під ранок, коли зовнішнього вартового зняли з поста, виліз назовні й утік. Другий арештант заявив, що він спав і нічого не чув.

Із деякими арештантами траплялися загадкові випадки. Так, у Миколаєві діяв злодій Антонов. Про нього ходили чутки, що він ще й шпигував на користь поліції. Коли Антонова ввіймали й посадили у в'язницю, він дуже боявся інших арештантів, тому його помістили в окрему камеру. Проте невдовзі, у лютому 1885 р., з'ясували, що двері його камери на зіпсованому замку і коли зламали замок і зайшли, у камері виявили, що Антонов задушений. Хто і як це зробив залишилося невідомим¹¹. Подібний випадок трапився і в березні 1885 р. В окремій камері міської в'язниці сидів злочинець-рецидивіст, відомий ще і як шпигун (провокатор) одного з приставів місцевої поліції. Його також у камері задушили, мабуть, товариші по кримінальному ремеслу. Як то їм вдалося це вбивство і хто його здійснив, довідатися так і не вийшло¹².

А в серпні 1898 р. до міського судді 3-ї ділянки в супроводі чотирьох конвоїрів доставили з міської в'язниці трьох арештантів для вручення їм копій звинувачувальних актів. На зворотному шляху на жвавій вулиці Одеській арештант Мельник кинувся тікати. За ним погналися два конвоїри з погрозами стріляти, проте застосувати зброю на людний вулиці вони не могли й арештант, мабуть би втік, адже ніхто з містян не наважувався його зупинити. Нарешті Мельника, який уже значно віддалився від переслідувачів, сильним ударом звалив із ніг перехожий відставний солдат Клименко і міцно тримав його, поки підбігли конвоїри. Виконувач обов'язків військового губернатора наказав видати Клименкові в нагороду 5 руб.

Якщо деякі злочинці намагалися втекти з в'язниці, то в Миколаєві у вересні 1885 р. трапився курйозний випадок добровільного потрапляння злочинця до в'язниці. Так, у Миколаїв прибув якийсь біглий солдат у пошуках засобів до існування. Цілий день він безрезультатно бродив містом, а ввечері змучений і голодний вирішив хоч щось украсти. Не знаючи міста, на одній із вулиць він підійшов до невисокої стіни, за якою була розташована невідома йому будівля і було тихо (це була міська в'язниця). Дезертир вирішив тут пошукати якусь поживу. Він заліз на стіну і зіскочив униз. Із внутрішнього боку стіна була значно вищою, солдат упав і, травмувавшись, почав кричати. Його схопила варта і допитала. Наступного дня військовий слідчий залишив біглого солдата у в'язниці, до якої він сам потрапив¹³.

Миколаїв із 1862 р. розвивався як портовий (експорт зернових), торговий, а з другої половини 90-х років XIX століття ще й фабрично-заводський центр, через це в місті постійно зростала кількість робітників і мілких службовців. У період навігації в Миколаїв прибувала велика маса людей, значна частина яких, не знайшовши роботи в порту або в місті й вимушено намагаючись за будь-яку ціну добути шматок хліба, здійснювала злочини та потрапляла на лаву підсудних. Злочинний світ міста формувався як із прийшлих елементів, так і з місцевих жителів.

Особливо злочинність зростала в роки неврожаю. Так, миколаївський кореспондент в одеській газеті у вересні 1885 р. писав про повний неврожай ярих хлібів у Херсонському повіті й особливо навколо Миколаєва, що дуже чутливо відгукнеться на всіх фінансових справах у місті: «і дійсно, що будуть робити купці взимку, коли осінь, яка забезпечувала завжди місцеве населення на цілий рік, не дає йому ніякої можливості

¹¹ Внутренняя почта. Николаев. *Одесские Новости*. 1885. 24 февраля.

¹² Русская почта. (От корреспондент. «Од. Листка»). Из Николаева. *Одесский Листок*. 1884. 5 марта.

¹³ Дневник. Приключение дезертира. *Одесский Листок*. 1885. 13 сентября.

заробити навіть незначної суми, необхідної хоч би для денного прохарчування, і що станеться з тою масою бідняків-голоди, що мають гучну назву «босої команди», які тільки восени й вгамовуються, працюючи на комерційних пристанях, і після тяжкої праці не мають часу й не можуть займатися крадіжками й грабунками? Ці бідняки вже тепер почали дуже часто потрапляти в руки поліції через замах на різноманітні прості та зі зломом крадіжки». На підтвердження цього кореспондент писав, що хроніка міста наповнюється виключно подіями кримінального характеру: «крадіжки, грабунки й нерідко вбивства зробилися в нас останнім часом злобою дня. Не проходить жодної ночі, щоб не було здійснено якої-небудь крадіжки. Уночі навіть стало небезпечно ходити містом»¹⁴.

Злочини в місті здійснювали особи різного соціального стану і з різних причин. Злочинцями були не тільки люди, а й тварини. Про шкоду здоров'ю, а іноді й життю людей від коней і собак відомо, а ось мало відомий трагічний факт нападу свині, зафіксований у звіті про стан міста Миколаєва за 1853 рік: «2 травня о 9-й годині ранку в дворі адміралтейського поселення Михайла Поповича свиня, яка йому належить, убила п'ятимісячного сина фельдшера 15-го робітничого екіпажу Василя Поповича, який спав на маленькому візочку і біля якого нікого не було, свиня від'їла голову»¹⁵.

Наведемо приклади скоєних злочинів у 80-і роки XIX століття. Так, у ніч із 8 на 9 квітня 1883 р. миколаївський міщанин Денис Лавров убив чоловіка своєї сестри жителя хутора Водопій Павла Іванова, який мав сад, що давав йому певні статки. Труп Іванова знайшли біля дороги з Миколаєва на хутір у жахливому стані: глибокі ножові рани на шиї та розбитий череп. Відряджені двоє околочних наглядців Московської поліцейської частини міста швидко знайшли вбивцю, який у змові з сестрою хотів заволодіти домашнім майном і садом родича.

У січні 1885 р. утік із Миколаєва голова і скарбник міського товариства взаємодопомоги офіціантів дворянин Олександр Северинов, прихопивши із собою касу цього товариства. Проте його зловили в Севастополі.

А в липні 1885 р. здійснила самогубство дружина штабс-капітана Бендера, яка випила значну дозу опіуму і розчину голівок фосфорних сірників. У місті ходила чутка, що випити отруту жінку змусив чоловік, який дізнався про її роман із іншим.

Також у липні 1885 р. пристав Московської частини затримав із четвіркою крадених коней дворянина Костянтина Коноко і акерманського міщанина Микиту Кучерова (він же Дунайчук), який брехливо йменував себе селянином Тираспольського повіту Никифором Фабричним. Виявилось, що Коноко до цього перебував під наглядом Михайлівської поліцейської дільниці Одеси, а Кучерова-Дунайчука розшукував слідчий 6-ї дільниці Одеського окружного суду. Обидва злочинці тривалий час займалися конокрадством, а три місяці тому в Одесі вбили колоніста Реймунда Ребеля. Їхній злочинний промисел зупинили в Миколаєві.

У вересні 1885 р. солдат 58 піхотного Празького полку Никифор Лупалов запропонував шевцеві Абраму Буздешу дешево купити в нього кілька пар юфтових халяв. Буздеш узяв із собою 50 руб і пішов із солдатом у Кореневські казарми, проте додому він не повернувся, його знайшли вбитим у печері на березі Південного Бугу. Дружина Буздеша запідозрила і вказала на Лупалова, якого затримали зі слідами крові на одязі.

Інколи слідство і судові справи тривали роками, а то й десятиліттями. Так, ще 21 жовтня 1870 р. у ресторані готелю «Центральний» стався конфлікт між молодими людь-

¹⁴ Внутренняя почта. Николаев. *Одесские Новости*. 1885. 6, 29 сентября.

¹⁵ Державний архів Миколаївської області. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 1895. Арк. 16.

ми Баптизманським і Ботою: купець Бота вечеряв в окремому кабінеті ресторану зі своєю знайомою Починовою. У сусідньому кабінеті перебувала компанія у складі Баптизманського, офіцера Іванова та ін. Іванов почав кілька разів відчиняти двері до кабінету Боти та зазирати туди. Бота зробив йому зауваження, яке не сподобалося офіцерові, про що він заявив своїй компанії. Ця компанія явилась у кабінет Боти і Баптизманський зухвало підійшов до нього. Бота спитав: «Ви хто такий?», на що Баптизманський представився і сказав, що він поміщик. Зі свого боку Бота відповів: «Так учиняють не поміщики, а лакеї». Далі, зі слів Боти, Баптизманський схопив зі столу сифон і розбив його об голову Боти, який упав і деякий час лежав непритомний. Зі слів же Баптизманського, Бота тримав сифон, він ударив по руці Боти, сифон розбився об стіну, а скалки подрпали Боті лоба. Під час першого розгляду цієї справи Херсонський окружний суд засудив Баптизманського до трьохмісячного ув'язнення. Після касації цей вирок Одеською судовою палатою був скасований і справу відправили на повторне розслідування. Під час другого розгляду окружний суд присудив Баптизманському 40 днів ув'язнення. Справа знову перейшла в судову палату. З'ясувалося, що на першому суді Бота вибачив Баптизманського, який це вибачення не прийняв. Потім Бота нотаріальним шляхом отримав від Баптизманського 1 500 руб за мирову угоду, проте й надалі звинувачував Баптизманського. Ураховуючи ці обставини, Одеська судова палата аж у вересні 1884 р. звільнила Баптизманського від подальших слідства і суду. У березні 1885 р. судова палата оголосила це рішення в остаточній формі, проте Бота знову подав апеляцію, цього разу вже до сенату. І хоч ця справа ще тривала, строк для апеляції був утрачений, тому сенат у листопаді 1885 р. повідомив про відмову в її розгляді.

Кілька років тривала й кримінальна справа Станчулова – Ветрник. Перебіг цієї історії був такий: у 1867 р. чех за походженням на російській службі Ветрник проїздом у службових справах через Новочеркаськ зупинився на деякий час у цьому місті в знайомих. Водночас у Новочеркаську гастролювали три артистки-іноземки. Одна з них молода і гарна Марія Файт дуже сподобалася Ветрнику, і він після короткого залицяння запропонував їй побратися, на що вона дала згоду. Вінчання потрібно було провести за обрядом католицької церкви, якої не було в Новочеркаську, тому його здійснили в Катеринодарі. Подружжя Ветрник переїхало до Миколаєва і благополучно жило до 1880 р., у них народилося троє дітей. У Миколаєві вони були відомі: він як вправний капельмейстер 1-го Чорноморського флотського екіпажу, а вона як хороша вчителька музики дітей найвідоміших сімейств міста. У 1880 р. сімейство Ветрник познайомилося з блискучим офіцером штабс-капітаном піхотного 58 Празького полку Іваном Станчуловим, який став другом сім'ї, а потім і оселився в них як репетитор старшої доньки. Через деякий час між красенем 31-річним Іваном Станчуловим і 40-річною Марією Ветрник, яка видавалася молодшою за свої літа і ще була привабливою, виник роман. У сім'ї Ветрник почався розлад, і Марія покинула чоловіка і дітей та зійшлася зі Станчуловим. У 1883 р. Марія та Іван у Варварівці узяли шлюб, де вінчання відбулося за православним обрядом, адже Марія показала священнику дівоче метричне свідоцтво на прізвище Файт і свідоцтво поліції про те, що не перебуває в шлюбі (як потім вияснилося куплене в поліцмейстера Бирильова). Про це вінчання довідався чоловік Марії капельмейстер Ветрник і подав до суду. На засіданні Одеського окружного суду за участю присяжних 8 березня 1885 р. Марія заявила, що вона не вважала себе законною дружиною Ветрника, а жила з ним як коханка, хоч і народила йому трьох дітей, адже в молодості володіла тільки французькою

і німецькою мовами, а польської мови, якою здійснювалося вінчання в католицькій церкві, не розуміла, тому, який обряд здійснив ксьондз, не знала. А Станчулов на суді сказав, що він не вважав Марію законною дружиною Ветрника, тому і взяв із нею шлюб. Проте на суді були подані витяги із книг Катеринославської католицької церкви про шлюб Ветрників за 1867 р., а в незнання Станчулова про шлюб Марії не повірили. Присяжні визнали Марію і Станчулова винними, і суд виніс резолюцію, якою Станчулова засудили до позбавлення всіх прав, заслання в Пермську губернію без права виїзду з неї протягом 4 років і церковного покаяння, а Марію теж позбавили прав і засудили до ув'язнення строком на 1 рік і 3 місяці. Засуджені подали касаційну скаргу в сенат, який відмовив у її розгляді, також їм відмовили у клопотанні перед царем про помилування. Цей процес привернув до себе велику увагу суспільства і сам по собі, і тому, що на ньому старшиною присяжних був відомий професор Новоросійського університету В. М. Лігін (у майбутньому Одеський міський голова, а потім попечитель Варшавського навчального округу). Про цей процес писали як російські, так і провідні іноземні видання. І для Миколаєва того часу цей процес був одним із найгучніших¹⁶.

Злочини вчиняли і щодо церков, що вважалося святотатством. Так, коли в одну з грудневих ночей 1884 р. заснув сторож Олексіївської церкви, злодії зламали замок дверей храму і вкрали: срібні панікадило, дарохранильницю, багато інших цінних речей і братські гроші. Крадіжки з церков Миколаєва, хоч і зрідка, проте траплялись і в подальшому.

Конфлікти кримінального характеру в Миколаєві відбувалися навіть між представниками влади. Так, у жовтні 1885 р. міський голова Даценко зробив зауваження члену міської управи гласному Кузьмину за умисне запізнення на засідання управи (після початку засідання Кузьмин покинув його, виїхав у Спаськ і повернувся через годину, а члени управи весь цей час чекали на нього і не могли проводити засідання). У відповідь Кузьмин почав погрожувати Даценку револьвером. Поліція відібрала у Кузьмина зброю і ухвалила рішення, що затвердив військовим губернатор: за «принесення револьвера на засідання міської управи оштрафувати його на 100 руб, а в разі несплати – арешт при поліції на один місяць. Також у Кузьмина взяли письмове зобов'язання, що він узагалі не буде носити із собою револьвера без встановленого на це дозволу»¹⁷.

У подальшому злочинність у Миколаєві тільки збільшувалася. Наприклад, міські судді в 1894 р. судили: за посягання на майно і доходи казни – 10 чоловіків і 3 жінок; за провини проти громадського устрою і благочиння – 510 чоловіків і 142 жінки; за злочинне посягання на життя, здоров'я, свободу і честь приватних осіб – 172 чоловіків і 85 жінок; за посягання на власність приватних осіб – 132 чоловіків і 26 жінок; усього – 1 080 громадян. Зокрема отримали вирoki: тюремне ув'язнення – 110 чоловіків і 20 жінок; попередній арешт – 175 чоловіків і 46 жінок; грошові стягнення (або арешт у разі нездатності чи небажання сплати) – 351 чоловіків і 115 жінок.

Миколаївський військово-морський суд у 1894 р. засудив 33 чол., зокрема за: образи словами присутствія екіпажного суду – 1 чол.; втечу зі служби – 5 чол.; невиконання наказу начальства, марнотратство казенних речей і втечу зі служби – 1 чол.; непокору і самовільну відсутність у команді – 2 чол.; крадіжки – 3 чол.; крадіжки зі зломом, марнотратство речей і самовільну відсутність – 4 чол.; відмову від обов'язків і замах на крадіжки з насильством – 2 чол.; шлюб без дозволу начальства – 2 чол.; невиконання наказу начальства й образу квартирмейстера – 1 чол.; втечу зі служби і марнотратство речей

¹⁶ Судебная хроника. Крупный уголовный процесс. Одесский Листок. 1885. 8 марта.

¹⁷ Русская почта. (От корреспонд. «Одесск. Листка»). Николаев. Одесский Листок. 1885. 25 октября.

казенного обмундирування – 5 чол.; буйство – 4 чол.; самовільну відлучку із судна під час морської кампанії – 1 чол.; порушення обов'язків караульної служби – 1 чол.; образу чергових – 1 чол.¹⁸.

Заходів поліції було недостатньо і злочинність у місті збільшувалась у найрізноманітніших проявах – від незначних до найтяжчих.

Наприклад, на сесії засідань повітового з'їзду мирових суддів у Миколаєві 10 днів арешту отримав викладач одного з місцевих жіночих навчальних закладів Р. за побиття в 1897 р. підрядника Д.

У серпні 1898 р. у своєму будинку була вбита і пограбована заможна одинока міщанка Аделаїда Тулуп'єва, яка займалася лихварством. За твердженням сестри вбитої, яка жила поруч, у Аделаїди вкрали близько 1 тис. руб і багато цінних речей, що приносили їй під заставу, а причиною злочину став відомий у місті продаж власної землі на суму 18 тис. руб, проте ці гроші, як виявилось, убита тримала в місцевому банку.

А в березні 1900 р. у будинку на вулиці Госпітальній знайшли вбитими цілу сім'ю: столяра Левка Дарковського, його дружину і названого сина. Слідство встановило, що цей злочин учинив молодший брат Дарковського Микола, який незважаючи на постійне піклування про нього старшого брата, демонстрував до його сім'ї злість на ґрунті непорозуміння щодо спадку.

Зухвалий злочин стався в квітні 1900 р. у центрі міста на вулиці Соборній. Коли вранці в приміщення скоб'яної крамниці зайшов її власник І. Фінкельштейн, він виявив діру в стелі та даху, через яку зловмисники вночі винесли товару на понад 2 тис. руб.

Також у центрі міста в травні на розі вулиць Адміральської та Бульварної значна крадіжка сталася в будинку заможного потомственного почесного громадянина Я. Ф. Киреевського. Поки він із своєю сім'єю перебував у замиському маєтку, злодії вночі залізли в двір, через вибиту шибку вікна проникли в будинок і винесли з нього різних речей на 2 300 руб.

У тому ж травні 1900 р. на Слобідці жителі 5-ї Військової вулиці два товариші Андрій Харченко і Федір Зубков, різники свиней на міській бійні, після роботи добряче випили, а потім посварилися. Уже на вулиці вчинили бійку, під час якої Зубков вихопив ніж і звичною рукою вдарив ним прямо в серце Харченка. Убивця переховувався два дні, проте його знайшла та арештувала поліція.

Час від часу в Миколаєві з'являлися різні «махінатори», як свої, так і приїжджі. У липні 1900 р. у місто приїхав молодий чоловік і став видавати себе за агента «Анонімного товариства кам'яновугільних копалень Риківських рудників». Зважаючи на надлишок робочої сили в місті, він вербував на вигідних умовах підрядників із найму робітників. Підрядникам агент заявив, що він надіслав звіт про свою роботу і отримав позитивну відповідь від Анонімного товариства з Юзівки. Тепер кожний підрядник повинен заплатити агенту по 100 руб і почати вербувати робітників. Проте про підозрілого агента дізналася поліція і перевірила телеграму, отриману начебто з Юзівки, що, як виявилось, була надіслана з приміської Горохівки. Обшук у затриманого агента виявив папери, що свідчили про подібні махінації агента в інших містах. Діяв агент разом зі спільником, який і надіслав телеграму з Горохівки, проте знайти його не вдалося. Миколаївські підрядники ще майже не постраждали, вони сплатили тільки листування агента. Його притягли до відповідальності.

Тоді ж у Миколаєві діяла й своя аферистка Гладкова. Вона зверталася до жительок Слобідки з проханням пожертв для Афонської обителі, проте, коли Гладкова отримала

¹⁸ Обзор Николаевского военного губернаторства за 1894 год. Южанин. 1895. 2 сентября.

значну пожертву від К-вої та невдовзі показала їй вдячну відповідь від афонської ігумені Софії, К-ва засумнівалась у такій швидкій відповіді, а коли Гладкова показала листа, написаного безграмотно і не на бланку обителі, зрозуміла, що стала жертвою обдурення. Розслідування виявило багато жертв аферистики.

Постійне зростання злочинності в кінці 90-х років XIX століття і на початку XX століття почало турбувати громадськість міста, адже злочинці нападали вже й на поліцію. Такі випадки особливо були поширені на Слобідці та прилеглих до неї вулицях, де молоді чоловіки та підлітки вчиняли розбійні напади навіть удень. Тут мешканці з метою безпеки частіше пересувалися групами, а не поодиночі. Навіть поліція остерігалася цих районів. Наприклад, удень 15 вересня 1903 р. на вулиці за міським базаром відомий рецидивіст Я. Глейзер відібрав у перехожого гаманець із грошима. Двоє городових, які випадково проходили цією вулицею, затримали Глейзера і повели його в поліцейську частину. Це стало відомо на Слобідці, й одразу зібралася зграя місцевих злочинців на чолі з одним із їхніх «авторитетів», якого суд позбавив прав, Ф. Степаненком. Ця група злочинців швидко прибула на місце події, оточила поліцейських і почала кидати в них каміння. Городові захищалися від побиття, яке могло закінчитися трагічно, якби їм на допомогу не прибули інші поліцейські. Спільними зусиллями поліції нападників розігнали і кілька з них затримали. Кореспондент газети писав: «сміливість розбійників не дивна, так як малочисельність постових, а подекуди і повна відсутність їх, дає можливість злочинцям безкарно нападати на вулицях не тільки на обивателів, а й на саму поліцію»¹⁹.

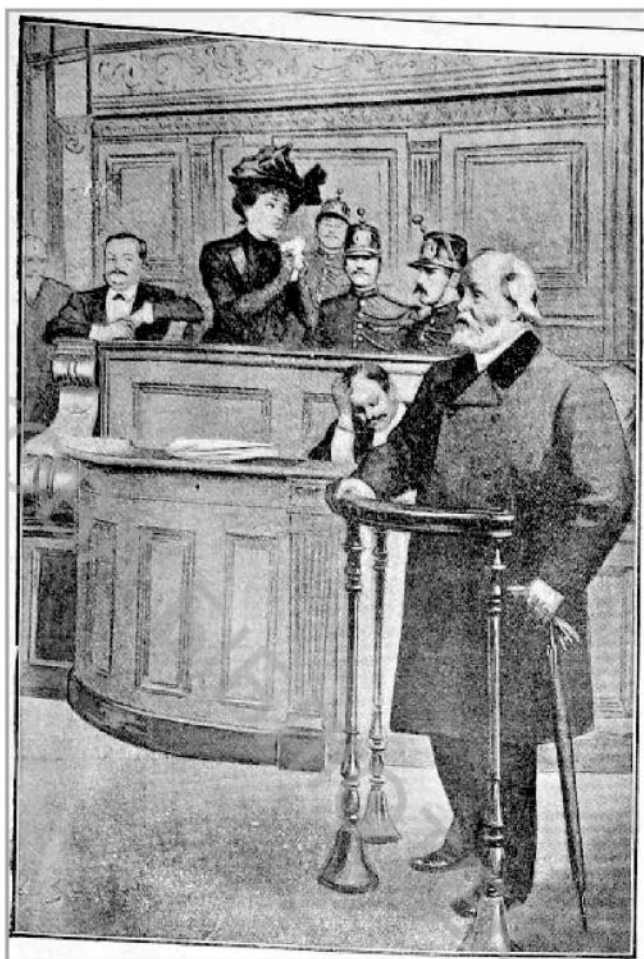
Миколаївці відзначалися своїми злочинними діями і в інших місцях, і навіть за кордоном. Так, у серпні 1899 р. у Вознесенськ із Миколаєва приїхали брати Мефодій та Сергій Пирятинські. Вони зупинилися в одному із заїжджих дворів і наступного дня на місцевому базарі почали скуповувати різні продукти, розраховуючись срібними рублями і обов'язково отримуючи решту. В останньої торгівки купили кавуна і подали срібну монету. Жінка чомусь засумнівалась і показала її своєму сусідові по торговому місцю, який одразу заявив, що монета фальшива. Зчинився гвалт, і братів затримали. Під час обшуку в них знайшли фальшиві монети, виготовлені ще в Миколаєві, та інструменти із заготовками для чеканки монет. Це вважалося тяжким злочином, і окружний суд братів Пирятинських засудив до вислання на каторжні роботи – Мефодія на 4 роки, а Сергія на 2 роки та 8 місяців.

На початку жовтня 1900 р. із Миколаєва в Малу Корениху прийшов жалюгідний на вигляд чоловік, кульгавий і з підв'язаною рукою. Він розповів, що дорогою його побили та пограбували, і став проситися на нічліг. Його прихистив Сторожук, хоч його дружині прибулець здався підозрілим. Уночі дружина не заснула, а стала спостерігати. Коли напевно всі вже міцно спали, миколаївець, тихенько встав, звільнив із підв'язки руку і почав обережно нишпорити в хаті. Дружина все бачила, проте з переляку мовчала, а коли гість, навантажений украденим, вийшов із хати, розбудила чоловіка і розповіла про злочинство. Сторожук вибіг на двір, зчинив гвалт, чим розбудив сусідів, кинувся за злодієм і впіймав його, хоч він уже не кульгав, а прудко тікав. Сусіди, які збіглися, коли дізналися, у чому річ, вирвали з рук Сторожука злодія і вчинили самосуд – забили його палицями. Наступного дня на місце пригоди прибула поліція, проте впізнати злочинця-миколаївця не вдалося, його труп був дуже понівечений. Справу передали судовому слідчому.

На початку січня 1901 р. у Парижі скоїла злочин і була арештована миколаївська дівчина Віра Жило. Вона народилася в Очакові, рано втратила маму, і її батько одружився

¹⁹ Наши корреспонденции. Николаев. Одесские Новости. 1903. 16 сентября.

вдруге. Коли Вірі виповнилося 7 років, її сім'я переїхала до Миколаєва, де вона вчилася в закритому початковому навчальному закладі, а потім закінчила гімназію. Вона хотіла вчитися на лікаря. У Петербурзі Вірі це не вдалося і тоді вона проти волі батька і за підтримки тітки з Болгарії у жовтні 1899 р. відправилася в Швейцарію – у Женеву, а потім у Лозанну. Після практичних занять Віра зрозуміла, що медицина не її справа і вона разом із новою подругою Олександрою Зелениною в грудні 1899 р. приїхала в Париж із метою вивчати філософію. У той час у Женеві діяли злочинні будинки, куди під усяким приводом заманювали недосвідчених дівчат і гвалтували їх. Цими будинками користувалися і «клієнти» з Парижа. Так сталося і з Вірою Жило напередодні виїзду до Франції. У Женеві начебто для уроків її заманили у якийсь сумнівний дім, де вона «ледь не стала жертвою мерзотного замаху старого чоловіка». У Парижі біля церкви Св. Магдалини Віра два рази випадково побачила свого кривдника. Тоді вона вирішила помститися і придбала револьвер.



*Віра Жило і професор Дешанель
у залі суду (фото з газети)*

У Сорбонні 6 січня 1901 р. на лекції професор Еміль Дешанель здався їй кривдником із Женев. Після лекції у коридорі Віра разом із подругою Зелениною дочекала Дешанеля (батько президента палати депутатів Поля Дешанеля), дістала револьвер, навела його на професора і вистрілила, проте подруга встигла закрити собою старого і куля тяжко поранила Зеленину. Віру Жило арештували й на допиті вона заявила, що Дешанель здався їй тим старим, який учинив замах на її дівочу честь. Віра вибачилася перед професором, дуже жалкувала, що поранила подругу, яка, незважаючи на постійне погіршення стану, вибачила її за це і просила звільнити Віру з-під арешту. Французька влада нагородила Зеленину золотою медаллю «За порятунок тих, хто гине», відомий лікар Вальтер зробив їй операцію, проте Зеленина незабаром померла. Віру Жило лікарі-експерти визнали істеричною і з обмеженою осудністю. На суді вона весь час плакала, впадала в істерику і відмовлялася повідомити подробиці вчиненого над нею насилля. Паризький суд 6 квітня 1901 р.

виправдав її²⁰. Потім у пресі з'явилися різні версії випадку з Вірою Жило, проте правду знала тільки Віра, а вона мовчала.

Із 90-х років XIX століття в Миколаєві почалися конфлікти й на підґрунті трудових відносин, як індивідуальні, так і колективні. Так, у січні 1899 р. на завод інженера Уманського прийшов його колишній робітник Афанасій Фоменко з проханням знову взяти його на роботу. Уманський погодився, проте на попередніх умовах поденної оплати 1 руб 80 коп. Це обурило Фоменка, який уважав себе вже кваліфікованим майстром, він вихопив револьвер і два рази вистрілив у власника заводу, а потім у себе. На щастя кулі не

²⁰ Одесские Новости. 1901. 9, 10, 12, 13, 14, 25, 29 января; 4, 13 февраля; 9, 11 апреля.

завдали серйозних ушкоджень. Під час першого пострілу в Уманського куля відрекошетила від гудзика білизни й засіла у верхніх м'яких покривах живота, друга куля поранила м'які тканини плеча інженера. Потім Фоменко стріляв у себе. Куля зупинилась у ваті пальта, а за спроби вистрілити вдруге револьвер дав осічку. Після пострілів із Фоменком сталася істерика і він знепритомнів. Його арештували й почалося слідство. У вересні 1899 р. суд присяжних виніс Фоменку виправдальний вирок, адже було встановлено, що Уманський навмисно дав негативний відгук про Фоменка на інший завод, куди той намагався влаштуватися на роботу.

У жовтні 1903 р. на нових суднобудівних заводах (Чорноморському і «французькому») відбулися заворушення робітників з економічними вимогами. Частина заворушників навіть здійснювали насилля над робітниками, які відмовлялися тимчасово зупинити роботи. Під час придушення цих заворушень були легко поранені градоначальник О. А. Енквіст і кілька поліцейських та військових чинів. Найбільше активних страйкарів арештували. Суд над ними відбувся аж 3 листопада 1907 р. Одеська судова палата 11 підсудних визнала винними й засудила до позбавлення всіх прав і ув'язнення кожного в арештантському відділенні на 1 рік²¹.

Продовжувалися шахрайства і кримінальні злочини. Так, у червні 1900 р. до Миколаєва з Єлисаветграда прибув Гаухштейн, у якого бала ампутована одна нога. Тут Гаухштейн звернувся до лікаря з проханням видати йому посвідчення, що він потребує штучної ноги, без якої не може утримувати себе в житті. Лікар видав таке посвідчення, а ще й довідку для благодійного товариства. Проте Гаухштейн не звернувся за допомогою до благодійного товариства, а вирішив скористатися збиранням пожертв. Цим зайнялися дружина Гаухштейна та її компаньйонка Севська. Вони ходили по будинках міщан, показували посвідчення лікаря і просили пожертвування на протез ноги. Назбиравши грошей на кілька протезів, продовжували цю справу та так енергійно, що містяни не знали, як їх позбутися, а за відмову в пожертвуванні жінки-прохачки влаштовували сварки й неприємні сцени. Про таку нахабну експлуатацію публіки дізналася міська влада, і поліція затримала жінок-вимагачок для притягнення до відповідальності.

Про високий рівень злочинності в Миколаєві писав із міста кореспондент «Одеських Новостей» у грудні 1903 р.: «Численні і зухвалі пограбування останнім часом навели паніку на жителів і багато хто не наважується звечора з'явитися навіть на центральних вулицях, тим більше, що зграї зловмисників невловимі. Лише вчора затримано одного грабіжника П. Топчія, який брав участь із товаришами «Мунькою» та «Стьопкою» у низці нападів. Топчія впізнала свіжа жертва – вдова Богачова, яку він придушив на вулиці й при світлі електричного ліхтаря відібрав 1500 руб.

Базарні злодюжки-рецидивісти, зважаючи на настання холодів, особливо посилено обирають перехожих і проїжджих, не остерігаючись присутності поліції. Чинам Московської частини довелося сьогодні витримати атаку групи злодіїв, які не захотіли розійтися: затримано 9 людей.

Не припиняються і сміливі крадіжки з крамниць. Минулої ночі злодії залізли до мануфактурної крамниці Євтиф'євої, яка розміщена на Базарній площі, проти чайної їдальні піклування про народну тверезість, відкрили касу, де було трохи грошей, і, не задовольнившись таким результатом, проломили кам'яну стіну до сусідньої крамниці, де теж забрали гроші та цінності з каси, не чіпаючи товарів»²².

²¹ Николаевская Газета. 1907. 10 поября.

²² Юг. Наши корреспонденции. Николаев. Одесские Новости. 1903. 2 декабря.

Крім жахливої бідності населення околиць міста, однією з головних причин злочинності була відсутність його освіти. Міська влада піклувалася переважно навчальними закладами для дітей заможних містян, а не для дітей, наприклад, Слобідки, де жили переважно українці. Якщо щорічно на освіту витрачалось 7 % міського бюджету, то на початкові народні школи переважної більшості бідного населення припадало всього 2 ½ %. Цілі околиці, де проживали тисячі жителів, не мали жодної школи. Навіть один із гласних на засіданні міської думи вимушений був констатувати «той сумний і всім відомий факт, про який доводиться тепер так багато говорити: хуліганство, насилля, знущання з людської особистості процвітають саме в тих місцях, де немає шкіл»²³.

Улітку 1904 р. у Миколаєві було скоєно цілу низку тяжких злочинів: жорстоке вбивство в центрі міста двох караїмок Ага і Шакая, убивство двірника Таракушкіна, замах на вбивство сторожів Кривошеева і Кибика та ще кілька подібних злочинів.

На початку липня поліція Одеської частини отримала інформацію, що ці тяжкі злочини ймовірно вчинили Степан Задорожний та Яків Пономаренко, на злодійське прізвисько «Кабанчик», і що ці злочинці мають зібратися 9 липня для наради з іншими злодюгами в шинку Мані Масевич на вулиці Новосельській. Поліція вирішила влаштувати засаду. Чинів поліції в цивільній одежі розставили навколо кварталу, де містився шинок Масевич. Між 10-ою та 11-ою годинами в шинку затримали 4 підозрілих осіб, проте Задорожного і Пономаренка серед них не виявилось. Щоб не дати Масевич попередити злочинців про засаду, у приміщенні шинку в суміжній кімнаті засів поліцейський наглядач Бейзерт, а напроти шинку на вуличній лавці сіли помічник пристава Матвеев і наглядач Пономарьов. Через деякий час у шинок зайшов молодий чоловік і направився в кімнату, де перебував Бейзерт. Щойно він з'явився в дверях цієї кімнати, Масевич «крикнула йому слово «менти», що на злодійському жаргоні означало «поліція». Почувши це, молодик вихопив крупного калібру револьвер і направив його на Бейзерта. Той і собі теж вихопив револьвер. Молодик вправно вибив із руки Бейзерта револьвер. Тоді Бейзерт відхилив руку з револьвером молодика, схопив його за горло і притис до стіни. Тої ж миті до Бейзерта стала наближатися хазяйка шинка і Бейзерт, передбачуючи небезпечні для себе наслідки, полишив молодого чоловіка, вибіг у шинок і покликав собі на допомогу поліцейських. Молодик же вискочив у передню кімнату шинка і забарикадував шафою двері, проте один із поліцейських зміг просунути в передню револьвер і вистрілив навмання. Молодик вистрілив у відповідь, нікому не спричинивши шкоди, і вибіг на двір із наміром тікати через хвіртку на вулицю, однак навпроти хвіртки вже стояв поліцейський з револьвером у руці. Вони обмінялися пострілами без враження кулями. Молодик кинувся вглиб двору, заскочив на дах сусідньої будівля і вибрався на вулицю Торгову. Городові Чайковський та Мартинченко з оточення кварталу помітили його й кинулися навздогін. Молодик заскочив в один із дворів вулиці Торгової й переліз через огорожу до сусіднього двору. Мартинченко вже майже наздогнав утікача, але той упритул два рази вистрілив у нього. Мартинченко впав мертвим, а молодик безперешкодно зник.

Проте вже 13 липня 1904 р. пристав Московської частини затримав Якова Пономаренка (Кабанчика), якого Бейзерт та інші поліцейські Одеської частини впізнали як молодика-втікача з шинку Масевич і вбивцю городского Мартинченка. На попередньому слідстві з'ясувалося, що Пономаренко вже 5 разів (13-річним у 1897 р., 1898 р., 1902 р. і на початку 1904 р.) був засуджений за зухвалі крадіжки. Під час суду в лютому 1905 р. Пономаренко визнав себе винним у вбивстві Мартинченка, проте заявив, що він не знав,

²³ Там же. 23 декабря.

що невідомі йому переслідувачі були поліцейськими, а в Мартинченка стріляв захищаючись, адже той навів на нього револьвер. Присяжні засідателі визнали Пономаренка винним, і окружний суд виніс йому вирок: позбавити всіх прав і заслати на каторжні роботи на 6 років і 8 місяців²⁴.

Злочини скоювали і проти цілих груп населення – за економічною, національною або релігійною ознакою. Так, у другій половині XIX ст. у місцях компактного проживання євреїв почали поширюватися єврейські погроми.

Після вбивства в Петербурзі царя Олександра II (1 березня 1881 р.) у Російській імперії склалася нестабільна внутрішньополітична ситуація, коли соціально-економічні негаразди християнське населення пов'язувало з більш успішною діяльністю євреїв. Почали поширюватися чутки про неминуче побиття євреїв у святкові дні найближчого Великодня, адже, мовляв, винуватцями злочину царевбивства є саме євреї. У південній Херсонській губернії спочатку єврейський погром трапився на 3-й та 4-й день Пасхи (15-го і 16-го квітня 1881 р.) в Єлисаветграді, потім антиєврейські виступи різної інтенсивності відбулися в Одесі (3 травня) і 5 повітах, де проживали євреї: у 4 містах, 2 залізничних станціях, 2 містечках і 40 селах.

Злочинним проявам – юдофобським і кримінальним – сприяла економічна криза. Так, про її стан у Миколаєві перед Пасхою 1881 р. миколаївський кореспондент одеської газети писав: «ніколи ще економічне життя Миколаєва не було в такому жахливому становищі, як тепер. Усюди цілковитий застій у справах і брак вільних грошей. Головний рушій нашої торгівлі та промисловості – зернопорт – перебуває нині у повному занепаді. Із самого початку відкриття навігації й досьогодні в Миколаївський комерційний порт прибуло всього три закордонних пароплави, а тому сотні робочих рук: візників, артільників, вантажників і т. ін. залишилися без роботи, отже і без шматка хліба. Стан цих нещасних воістину жахливий. Досить тільки піти на біржу праці – це місце дешевої купівлі та продажу робочої сили, щоб, дивлячись на цей величезний натовп робітників, переконатися в справедливості розуміння їхнього жахливого становища, їхньої обірваної одежі та похмурого обличчя, що мимохіть налаштовує на сумні думки. Ось у такому жахливо-безвихідному матеріальному стані перебуває наша робоча сила напередодні свята Пасхи»²⁵.

У Миколаєві святкові Великодні дні пройшли спокійно, якщо не брати до уваги пригоду на другий день Пасхи, 13 квітня, коли якийсь школяр під час обідні в Грецькій церкві кинув на паперті маленьку запалену петарду («шутіху»), що кілька разів підскочила і впала непорушно. Її підняв присутній тут поліцейський, а потім він разом із поліцмейстером, який прибув на місце пригоди, визначили, що цей «снаряд», начинений дрібкою пороху, загрози парафіянам не становив, хоч деякий переляк серед них і викликав²⁶.

Проте вже 28 квітня в місті почали поширюватися чутки, що 1 травня відбудуться побиття євреїв. Під впливом цих чуток євреї понесли на зберігання цінні речі та гроші в місцеве відділення Державного банку або ховати їх у знайомих приятелів християн чи закопувати в себе в дворі.

Ніч і перша половина дня 1 травня пройшли спокійно, але євреї були налякані й синагоги та юдейські молитовні будинки в обов'язковий час молитви, «зустрічі суботи»,

²⁴ Судебная хроника. Херсонский окружной суд. (От нашего специального корреспондента. Убийство городского в Николаеве). *Южная Россия*. 1905. 14, 16 февраля.

²⁵ Русская почта. Николаев. *Одесский Листок*. 1881. 25 апреля.

²⁶ Русская почта. Николаев. *Одесский Листок*. 1881. 21 апреля.

мабуть уперше, не функціонували. Проте о 4-й годині після полудня на Слобідці (1-а Адміралтейська частина) в лавку єврея Остринського увірвалися 7 чол. (раніше газета писала, що це були ломові візничі) із вимогою дарового частування. Після отримання горілки вони почали вимагати закуску, а коли почули, що її в лавці немає, побили шибки, посуд і меблі, потім побили і старого Остринського. Викликані козаки арештували бешкетників, проте інформація про цей інцидент поширилася містом і стала приводом для антиєврейських дій. Коли стемніло, містом почали ходити зграї сп'янілих чорноробочих, майстрових і візників, які били шибки в єврейських шинках і лавках із продажу всякого дріб'язку на Привокзальній площі, вулицях Малій Морській, Херсонській та деяких інших. А о 9-тій годині вечора на Військовому базарі зібрався натовп зі Слобідки в кількості 400–450 чол. Побиття вікон єврейських шинків і лавок тут здійснювалося, незважаючи на заклики поліцмейстера, приставів і командира Празького полку припинити бешкет і розійтися. Тоді викликані козаки розігнали натовп, а поліція арештувала близько 50 чол.

2 травня 10 погромників увірвалися на квартиру єврея, який працював у винному льосі Розенталя на вулиці Молдаванській, та почали нищити домашні речі. Господарі квартири вибігли на вулицю і зчинили галас, погромники ж утекли до прибуття поліції. А 3 травня на вулиці Рибній натовп із 30 чол. розгромив маленьку лавку місцевого єврея.

У всіх місцях інцидентів збиралися навколишні жителі, які споглядали події й участі в погромах не брали, проте схвальними вигуками підтримували погромників і заважали діям поліції.

А в ніч із 7 на 8 травня згорів склад бакалійних товарів єврея Абрама Пестрякова. Уважалося, що це зумисний підпал, адже Пестряков раніше отримував відповідні анонімні погрози.

Згодом вияснилося, що призвідниками антиєврейських погромів у місті були заможні торгівці-християни, які таким чином руками темної маси намагалися розправитися з конкурентами євреями. Найбільше активним ініціатором нападів став дворянин Познанський віком близько 35 років, відомий поліції як невинуватий п'яниця і відчайдушний бешкетник.

Газета писала, що «головним і основним приводом цих антиєврейських рухів служать економічна кабала і розумовий нерозвиток нашого народу. Євреї тут є не більше як цап-відбувайло, на якому маса зриває свою накопичену віками злість».

Миколаївський військовий губернатор викликав із Богоявленська розташованих там три сотні козаків і видав обов'язкову для миколаївців постанову про утворення із місцевих жителів нічної сторожі. А міська дума вжила досить дієвих заходів із попередження наступних антиєврейських заворушень, на відміну від Одеської та Київської дум, де обмежилися або спостереженням подій (значно трагічніших миколаївських), або другорядними заходами.

У Варварівці тоді проживало близько 50 єврейських сімей, переважно бідних, проте й вони боялися антиєврейських виступів, але місцевий пристав Михайло Гаврилович Каневський узявся захистити євреїв. Він одразу виявив і заарештував кількох антиєврейськи налаштованих жителів, призначив обходи містечка надійним місцевим жителям, улаштував варту біля мосту з Миколаєва для затримки й перевірки підозрілих осіб, а сам у найтривожніші дні та ночі ходив усіма темними закутками містечка і розпоряджався вартою. Ніяких антиєврейських інцидентів у Варварівці не сталося, за що місцеві євреї були йому дуже вдячні²⁷.

²⁷ Одесский Листок. 1881. 5, 8, 9, 10, 13, 15, 30 мая.

Антиєврейські заворушення в Миколаєві в більшому обсязі відбулися в 1899 р. 19 квітня, на другий день Пасхи, у центрі міста на Сінній площі, де були влаштовані народні розваги, зібрався багатотисячний натовп, у середовищі якого почали виявляти ознаки ворожого ставлення до місцевих євреїв. Почулися окремі вигуки «бий жидів!». Діти – хлопчики та підлітки, захоочувані дорослими, почали зі свистом і криками прискіпуватися до євреїв, які проходили повз них у своїх справах, зупиняли їх, а потім і ганялися за ними та кидали каміння. Розпорядженням міського поліцмейстера всі розваги на площі припинили, а поліція і козаки всіх із площі видворили, проте ввечері в деяких єврейських будинках були вибиті шибки, а на прилеглих до площі вулицях повалили торгові будки євреїв.

Наступного дня, 20 квітня, безпорядки відновились і набули масового характеру. Зранку вулиці міста переповнилися народом, який з околиць (переважно зі Слобідки) і центральних частин міста, де жили артїлі прийшлих на заробітки робітників, направився на Сінну площу. Усю площу заповнила юрба, частина якої з вигуками «бий жидів!», почала перекидати дерев'яні єврейські крамнички. На площу викликали військо і козаків, вони витіснили натовп із Сінної площі, який направився в бік вулиць Піщаних, базарної площі (Привозу) і заповнив прилеглі вулиці. Дорогою натовп, зосередившись в окремі групи, почав вибивати шибки в єврейських будинках, а потім накинувся на єврейські житла, крамниці та інші заклади. Усередині все руйнувалося, псувалося і багато чого викидалося на вулицю, де розхоплювалося особами, які збіглися за поживою.

Найбільше постраждали єврейські будинки й заклади на 1-й, 2-й та 3-й Піщаних вулицях, а також на Привозній, Соборній, Фалєєвській, Глазенапівській, Рожественській, Католицькій, Таврійській, Потьомкінській, Херсонській та Рибній вулицях. Сусідні будинки та заклади, що належали не євреям, залишалися недоторканими. Єврейські сім'ї ховалися, як могли, від погромників. Безлад тривав до ночі, коли сам собою припинився. Погромниками були здебільшого прийшли в місто робітники та жителі Слобідки. Вислані для вгамування натовпу війська і поліцейські не могли впоратися з багатотисячним натовпом, який усюди зустрічав їх ворожими вигуками та камінням.

21 квітня зранку погроми відновилися по всьому місту. Особливого руйнування і розграбування зазнали єврейські крамниці на Сінній площі. Їхні залізні двері та ставні розбивалися ломами та сокирами. Погромники в крамницях і ремісничих майстернях знімали свою стару одягу і вдягали захоплену нову, надіваючи інколи по декілька предметів одягу та білизни, а з іншим награвованим поспішали додому. Багатьох таких на вулиці затримували військові та поліція. Був задіяний увесь міський гарнізон, проте погромники почали нападати на них і відбивати затриманих. Військовим навіть довелося дати два залпи холостими набоями. Урешті в середині дня військам і козакам вдалося розігнати погромників і порядок у місті відновили.

22 квітня антиєврейські заворушення майже вщухли, тільки водопойські хуторяни на околиці міста розграбували квартиру і бакалійну лавку Давида Фрідмана.

Загалом серед понад 700 затриманих у ці дні слідство встановило активну участь у погромах усього 47 осіб віком від 18 до 60 років. Решту затриманих поблажливо відпустили, а всього в погромах брали участь, за приблизними підрахунками, не менше 10 тис. осіб. Громили будинки, квартири та заклади як багатих євреїв, так і бідних, оминаючи християн.

Під впливом миколаївських подій, які швидко набули широкого розголосу, відбулися антиєврейські погроми 22–23 квітня 1899 р. в селі Богданівка Херсонського повіту

і 23–24 квітня в єврейській колонії Нагартаві та сусідньому з колонією посаді Березнегуватому того ж повіту.

Упродовж 27–31 березня 1900 р. в Миколаєві відбулися засідання виїзної сесії Одеської судової палати з розгляду всіх цих подій. На трьох поспіль судових процесах розглядали погроми в Миколаєві та Херсонському повіті.

Суд щодо погромів у Миколаєві відбувався протягом 29–31 березня. Із 47 визначених слідчими винними перед судом постали 45 (один – Іван Русов, зник із міста і його не змогли розшукати, а ще одному пізно вручили повістку про явку до суду). На засідання суду доставили 7 раніше арештованих і з'явилися 38 звинувачених, які були під слідством, але лишалися на волі. У процесі слідства з усіх звинувачених тільки 8 визнали себе винними і лише частково, заявивши, що вони участі в погромі не брали, а тільки підбирали викинуті на вулицю речі. Усіх звинувачували в участі у зборищі, яке скоїло злочини з мотивів, що впливали з економічних відносин і релігійної та національної ворожнечі, полягали в нападі на житла і заклади єврейського населення, у вторгненні в житла євреїв, знищенні, псуванні та розграбуванні їхнього майна, до того ж над деякими євреями вчиняли фізичне насилля.

На суді інтереси потерпілих євреїв представляли повірені цивільних позивачів відомі юристи: з Петербурга М. П. Карабчевський (його дитячі роки пройшли в Миколаєві й тут були його родичі – двоюрідний брат М. М. Аркас, тому він добре знав миколаївське життя) і з Києва Л. А. Куперник (кілька років жив у Одесі й знав долю єврейських громад у південних населених пунктах, до того ж і сам був євреєм). Захищали підсудних 2 присяжних повірених (зокрема юрисконсульт міської думи В. Д. Шехавцов) і один помічник присяжного повіреного.

Нині, розглядаючи доступні з тогочасної преси матеріали суду, можемо думати, що з усіма учасниками процесу попередньо проводили роботу, щоб притупити гостроту питання про погроми.

Частина свідків (вони ж і потерпілі) на судовому засіданні заявили, що військові та поліція під час погрому здебільшого стояли бездіяльно і на прохання потерпілих про захист не реагували, відповідаючи: «нам наказано стояти на місці». Тим євреям, які були власниками найбільших торгових закладів, виконувач обов'язків військового губернатора обіцяв охорону, але не дав. Мало хто із свідків упізнавав погромників серед підсудних.

Свідок Миколаївський поліцмейстер Белаш на питання Карабчевського про те, які заходи вживалися щодо нападників під час погрому, відповів, що багато публіки в погромні дні проходило вулицями і своїм спогляданням подій заважало наведенню порядку, а коли невдовзі з'явилися війська, то командування ними перебрав на себе командир 58 піхотного Празького полку і вживання заходів вже стало його обов'язком (цей командир до участі в судовому процесі не долучався). А пристав Одеської поліцейської частини міста на питання про те, які заходи застосовувалися для припинення безладів, відповіді взагалі не дав (промовчав). Пристав Московської частини заявив, що поліція через свою малу чисельність не могла протистояти великому натовпу погромників.

Представник потерпілих Карабчевський у своєму виступі на суді зосередився не на антиєврейських мотивах погромів, а на поведінці публіки, яка на все споглядала (інколи навіть схвально підбадьорювала погромників) і не втручалася, хоча кількісно переважала погромників і могла їх зупинити. Куперник і Карабчевський хоч і представляли інтереси цивільних позивачів-євреїв, просили суд поблажливості для підсудних.

Захисник підсудних Шехавцов заявив, що релігійних і національних причин погромів не було. Водночас усупереч своїй заяві продемонстрував власну реакційність, говорячи, що «у складі підсудних великороси (росіяни) не можуть бути запідозрені в релігійній чи племінній ворожнечі до євреїв, оскільки вони дуже мало стикаються і стикалися з єврейським населенням», що, звісно, було явною брехнею. І з позицій російського шовініста заявив: «якщо кого й можна запідозрити в таких діях, то це тільки малоросів (українців), які мають свої історичні рахунки з єврейським населенням». На жаль, ніхто з учасників суду не обурився такому ганебному і безпідставному шовіністичному випадку і не протестував. Шехавцов стверджував, що не було антиєврейського погрому, а був стадний рух, а якщо десь релігійно-національний антагонізм і виявили, то він не заслуговує на сувору судову кару. Він наполягав на покаранні підсудних за прості крадіжки, а не за організовані кримінальні зборища і дії. Проте судова палата не погодилася з таким твердженням і винесла вироки: підсудних здебільшого позбавити всіх особливих прав і переваг і віддати їх до арештантських виправних відділень, зокрема 9 підсудних – на 3 роки, а 24 підсудних – на 2 з половиною роки; 8 підсудних (усі неповнолітні) помістити до в'язниці на 1–1,5 роки. Четверо підсудних (зокрема всі 3 жінки) були виправдані. Цивільні позови, що подали потерпілі євреї, судова палата не розглядала.

Невдоволені вирокком були 23 засуджених і в кінці квітня 1900 р. 18 із них подали касаційні скарги в сенат.

Іван Русов, який переховувався й уник суду в 1900 р, у 1901 р. був затриманий, і 26 січня 1902 р. кримінальний департамент Одеської судової палати засудив його до позбавлення всіх особливих прав і переваг та відправив до виправної арештантської роти на 1 ½ роки.

Значний єврейський погром у Миколаєві стався в 1905 р. Восени цього року в місті склалася напружена ситуація: через загальний страйк на залізниці значно зросли ціни на продукти та предмети нагальної потреби, у місті застрягло чимало прийшлих робітників без коштів. Критична ситуація, особливо серед міської бідноти, погіршувалася дією воєнного стану, встановленого в Миколаєві 18 червня. Містом ширилися чутки про майбутні масові заворушення.

Усе почалося після проголошення царського маніфесту 17 жовтня, що надавав населенню імперії певні права і свободи. Уже 18 жовтня в місті почалися демонстрації та мітинги різного політичного спрямування. А 19 жовтня на центральній в місті Соборній площі відбулася сутичка монархістів-чорносотенців (серед них значну частину становили босяки та хулігани, яких наwerbувала поліція) із робітниками-демонстрантами, серед яких були і євреї. Після цього натовп погромників, який підбурювали чорносотенці, пройшовся вулицею Соборною із розбиттям і грабунком єврейських закладів (переважно крамниць) і квартир. Погром поширився і на прилеглі вулиці аж до Садової. Поліція, козаки та військо майже не втручалися, а тільки спостерігали за подіями. 20 жовтня погром і побиття євреїв відновилися зранку і поширилися на весь центр міста і Слобідку з такою ж пасивною позицією влади. Проте цього дня у багатьох місцях почався спротив єврейської самооборони, навіть збройний, що налякало владу і вона з допомогою військ і поліції почала затримувати погромників, які після рушничного залпу в повітря розбіглися. 21 жовтня погроми в місті вже майже не було, вони ще відбувалися тільки у Варварівці.

Щодо потерпілих під час погромів, то станом на 22 жовтня виявилось: убитих 5 чол., у міській лікарні перебували 15 поранених (євреї та православні, зокрема 3 жінки),

7 чол. (5 православних і 2 євреї) поранених принесли для перев'язки в амбулаторію лікарні. До єврейської лікарні доставили 10 поранених, в амбулаторію цієї лікарні – 20 поранених (зокрема 4 православних), а «з легкими ушкодженнями до єврейської лікарні в перший день [погрому] з'являлася така маса, що зареєструвати їх не було можливості»²⁸.

Згодом поліцейські чини виправдовували свою бездіяльність на початку погрому своєю малою кількістю, а причинами погрому називали начебто напад євреїв на православних-монархістів і вимоги натовпу євреїв щодо звільнення в'язнів із міського арештантського відділення.

Затриманих погромників 26 і 27 жовтня 1907 р. судили на виїзній у Миколаєві сесії Херсонського окружного суду. До відповідальності було притягнуто 46 осіб, більшість із них отримали певні вироки²⁹.



Поліцмейстер Г. І. Іванов, на якого
було вчинено замах

1905 року в Миколаєві почалися революційні заворушення, які супроводжувалися насиллям, а інколи й відвертими злочинами. Так, 14 червня на суднобудівному «французькому» заводі почався політичний страйк робітників, які вимагали скликання Установчих зборів на основі виборчого права на загальне, пряме, рівне і таємне голосування. Наступного дня зранку робітники направилися від заводу до центру міста, щоб заявити свої вимоги та залучити прихильників. Козаки спробували розігнати робітників, проте з натовпу пролунали постріли, 4 козаків отримали поранення. На маршруті демонстрантів – на міському базарі та вулиці Соборній – закрилися торгові та інші заклади, припинився рух конки. Натовп збільшувався і прямував на Соборну площу.

На розі вулиць Соборної та Спаської натовп зупинився через вимоги припинити роботу типографії та редакції газети «Южная Россия». Сюди о

8.30 дорогою на службу в кінному екіпажі під'їхав поліцмейстер Г. І. Іванов. Він зупинився, щоб запропонувати натовпу розійтися, і вийшов з екіпажу. Саме тоді з натовпу в бік поліцмейстера кинули саморобну бомбу, яка вибухнула з протилежного від екіпажу боку. Кілька осіб, що перебували поблизу місця вибуху, були поранені (зокрема один чоловік у ногу, яку потім довелося ампутувати). Козаки та поліцейські, що супроводжували натовп, кинулися за підозрілими й трьох із них затримали. Був затриманий і робітник Сафонов, який кинув бомбу. Іванов був контужений, що призвело до нервового захворювання й невдовзі змусило його піти у відставку. Поліцмейстером міста призначили Є. В. Підгорного (уже тимчасово виконував обов'язки поліцмейстера в 1902–1904 рр.), який на цій посаді служив аж до 1917 р.

У грудні 1905 р. у Миколаєві була створена Рада робітничих депутатів. Для попередження і придушення цього руху в місті ще раніше ввели облоговий стан і призначили тимчасового військового генерал-губернатора з широкими повноваженнями. Заарештували активних учасників лівого руху, а потім і відомих у місті прогресивно налаштованих громадських діячів, які на мітингах, що проходили в міському театрі, управі та

²⁸ Местная хроника. Южная Россия. 1905. 26 октября.

²⁹ Судебная хроника. Октябрьские дни в Николаеве. 1907. 25, 26, 30 31 октября, 1 ноября.

міському зібранні увечері 19 жовтня, висловлювали зневагу до чинної влади, ображали царя і начебто закликали до створення Південноросійської республіки, де провідне місце повинні посісти євреї. Тому після розслідування в лютому 1906 р. були арештовані й потім вислані з Миколаєва відомий в місті присяжний повірений Калашников, лікар Кенігсберг, городовий рабин Віленський та головний лікар міської лікарні Смирнов. Зазнали переслідування ще кілька відомих у місті громадських діячів. Також за об'єктивну позицію щодо погромів і критику влади, поліції та військ був арештований та висланий з міста редактор газети «Южная Россия» Давид Кокизов.

Відбувалися заворушення в Миколаєві і серед військових, що кваліфікувались як тяжкі злочини. Так, у другій половині 70-х років XIX століття в Миколаєві вчитель Соломон Віттенберг із морським офіцером мічманом Олександром Калюжним із місцевої молоді утворили народницький гурток. Незабаром Віттенберг із моряком Іваном Логовенком почали готувати замах на царя Олександра II, приїзд якого в Миколаїв очікувався в серпні 1878 р., проте за кілька днів до цього вони за доносом були арештовані й потім в Одесі разом із місцевими народниками (процес 28-ми) засуджені до страти. Віттенберга і Логовенка перевезли в Миколаїв, де їх у місцевості між Поповою і Широкою Балками стратили через повішення. Військовий губернатор М. А. Аркас наказав приховати їхні могили. Олександра Калюжного заслали до Сибіру, звідки він утік, а 4 червня 1881 р. у Петербурзі в підпільній динамітній майстерні в складі групи змовників був арештований. Петербурзький військово-окружний суд визнав його членом виконавчого комітету народовольців і засудив до страти, проте смертну кару йому замінили на безстрокову каторгу. В Одесі жила сестра мічмана Калюжного Марія (Калюжні родом були з Харківської губернії). Марія 18 грудня 1882 р. була арештована на квартирі Сергія Дєгаєва (таємного агента охоранки та організатора вбивства в Петербурзі відомого інспектора таємної поліції Г. П. Судейкина), де вона в свої 16 років жила під виглядом кухарки за фальшивим паспортом селянки Фесенкової. На цій квартирі знайшли таємну типографію і літературу революційного змісту. Арештовану Марію разом із Дєгаєвим перевезли в Петербург, проте незабаром відпустили як неповнолітню і вона повернулася в Одесу. А 8 серпня 1884 р. Марія Калюжна о 12 годині з'явилася на прийом до начальника Одеського жандармського управління полковника А. М. Катанського, щоб помститися за брата, і стріляла в нього з револьвера, проте схибила. Її схопили, арештували, а коли виводили з кабінету Катанського гучно висловила жаль, що не вдалося «покінчити з жандармом»³⁰. Одеський військово-окружний суд засудив Марію Калюжну до заслання на каторжні роботи на 20 років.

А в 1882 р. у Миколаєві підполковник 58 Празького полку Михайло Ашенбреннер і молодий морський офіцер Іван Ювачов створили групу народницького руху, яка за доносом була ліквідована, її активних учасників засудили до страти, а потім заслали на каторгу.

Бунтували й нижні чини. Так, у серпні 1884 р. на військовому корветі «Воїн» 144 нижні чини виявили непокору командирі й офіцерам під час стоянки в Феодосії та при переході з Феодосії до Севастополя. Найбільше активних 12 бунтарів арештували, решта 132 перебували на свободі. Усіх нижніх чинів у січні 1885 р. судив у Миколаєві військово-морський суд і багато винних отримали певні строки виправного покарання в арештантських ротах і заслання.

У 1905 р. стався бунт серед нижніх чинів піхотного 277 Інгульського полку, що дислокувався в Миколаєві, оголошеному на військовому становищі. Приводом до бунту

³⁰ Дієвпик. Еще о покушении на жизнь жандармского полковника г. Катапского. *Одесский Листок*. 1884. 19 августа.

стали труднощі служби та невдоволення нижніх чинів (рядових і унтер-офіцерів) через незвільнення в запас після закінчення Російсько-японської війни. «Водночас, зважаючи на труднощі й нерівномірність караульної служби та інші негаразди і протестуючи проти незадоволення ближнім начальством скарг на неотримання різного роду забезпечення, вони, бажаючи довести своє невдоволення до відома вищого начальства і добитися своїх вимог, вирішили разом заявити про свої нужди командирі полку». Для цього 3 грудня 1905 р. нижні чини замість того, щоб відправитися в черговий караул, пішли натовпом по місту, приєднуючи до себе ще близько 150 вільних від служби однополчан, не слухаючись команд своїх безпосередніх командирів розійтись і повернутися в полк. Зустрівши командира полку, вони почали заявляти йому про свої нужди та просити звільнення в запас. Командир указав нижнім чинам на незаконність їхньої поведінки та неможливість негайного задоволення висловлених бажань, а сам поїхав геть.

Бунтівники Інгульського полку намагалися приєднати до себе й нижніх чинів 58 піхотного запасного батальйону і 276 піхотного Лиманського полку. Біля казарм Лиманського полку інгульці зустріли командира бригади 52 піхотної дивізії генерал-майора Ступіна і штаб-офіцера з особливих доручень при командувачу Одеського військового округу полковника Сигаєва і висловили їм свої прохання та скарги. Ступін теж заявив про незаконність їхньої поведінки та дозволив зібратися невдоволеним і сформулювати свої претензії та побажання. Нижні чини Інгульського полку зібралися в одній із казарм і склали 44 пункти петиції «щодо поліпшення загалом побуту нижніх чинів і зокрема умов звільнення призваних із запасу, до того ж вимагали не тільки виконання цього негайно, а й видачі кожному, хто буде виходити в запас, по 50 руб». Підписи під цією петицією, незважаючи на погрози командирів, бунтівники збирали навіть серед військовослужбовців, які їм не співчували, через насилля і погрози.

Військове командування, зважаючи на тривожний стан розбурханого революційними подіями міста та заворушення серед інших нижніх чинів, спочатку не стало висувати полку категоричних вимог щодо статутної служби, і полк не ніс караульної служби до 5 грудня, коли казарми Інгульського полку оточили віддані командуванню війська, а найактивніші бунтівники були арештовані.

Цю справу розглядало відділення військово-окружного суду в Очакові в кінці січня – на початку лютого 1906 р. Ватажками бунту суд визнав унтер-офіцерів Кирилова і Бурнусова, яких засудив до каторжних робіт на 7 років кожного, також 2 чини отримали каторжні роботи на 4 роки, 2 чинів відправили до арештантського відділення на 3 роки, а 4 чинів – у дисциплінарний батальйон на різні строки (до 4 років). Проте обвинувач помічник військового прокурора Брилкін не погодився з рішенням суду, надто м'яким на його думку, і подав Головному військовому суду касаційний протест, у якому доводив, що «суд неправильно визнав підсудних винними у вимогах звільнитися в запас, тому що в їхніх діях варто вбачати ознаки явного повстання».

Головний військовий суд погодився з аргументами протесту і передав цю справу для повторного розгляду до іншого складу місцевого військового суду. Новий суд Кирилова і Бурнусова позбавив військових звань, усіх прав і засудив до заслання на каторжні роботи вже на 17 років, двом іншим підсудним призначив по 4 роки каторги кожному, а решту винних – «в арештне відділення на різні строки від 5 до 2 років, у дисциплінарний батальйон і військову в'язницю залежно від ступеня їхньої вини, що встановив суд»³¹.

³¹ Дело Ингульского полка. (Военно-окружной суд). *Одесские Новости*. 1906. 5 февраля; Суд. В Ингульском полку. (Военно-окружной суд). *Одесские Новости*. 1906. 15 марта.

Боротьба зі злочинністю в місті інколи набувала курйозного характеру. Так, у жовтні 1906 р. миколаївець Степан Макавеев подав приставу Одеської поліцейської частини міста таку заяву: «щойно мій син повернувся з міської управи, де він сплатив лікарняний збір, поклав квитанцію і мій паспорт на стіл у вітальні. Під час нашої відсутності ввійшов у кімнату невідомий козел, стягнув зі столу паспорт і з'їв, а потім узявся і за лікарняну квитанцію, половину якої встигла вихопити моя прислуга, тому ми вирішили з огляду на виданий закон розправитися з козлом військово-польовим судом, що й було виконано через 24 години через розстріл. Доповідаючи про це, прошу видати мені новий паспорт»³².

Курйозом закінчилась і спроба втечі групи арештантів із міської в'язниці в листопаді 1906 р. Арештанти двох суміжних камер у кількості 32 чол. проломили в стіні між ними хід для спільної роботи, який майстерно приховували, виймали непомітно одну з дощок підлоги та рили тунель у напрямі двору начальника в'язниці, звідки планували перелізти через огорожу і втекти. Свій задум вони майже здійснили, проте вихід із тунелю прийшовся якраз у пташник начальника. Щойно відкрився отвір виходу з тунелю, птахи сполошилися і особливо качки здійняли несамопитий крик. Це одразу привернуло увагу вартового, він підняв тривогу і підкоп був виявлений. У тунелі знайшли засоби для копання і втечі, яка так і не відбулася³³.

Із кінця 1905 р. і кілька років у Миколаєві діяли так звані «анархісти». Інколи, як виявилось, прикриваючись цим ім'ям і рухом, поширеним в інших регіонах, у Миколаєві діяли звичайні злочинці. Вимагання грошей з погрозою розправи в разі відмови в місті практикувалося вже давно. Ще в червні 1881 р. кілька заможних миколаївців поштою отримали анонімні листи з вимогою покласти у зазначене місце певну суму грошей. Ці листи також мали погрози щодо покарання, якщо вимога не буде виконана. Через кілька днів дехто з цих миколаївців отримав нагадування за підписом «ватажок Товариства Чорної Руки». Ніхто з адресатів умов вимагачів не виконав, авторів листів не знайшли, у місті вирішили, що можливо так розважалися підлітки. Цей непокараний випадок повторився вже у вересні цього ж, 1881 р. Утримувач однієї з міських аптек Г. Бриль отримав вкрай безграмотного листа, у якому вимагалось покласти в названому місці в запечатаному конверті 117 (!?) рублів. У листі також вимагалось від Бриля тримати цю вимогу в таємниці, інакше його вб'ють, адже вимогу направила «компанія з 23 чол.». Про це Бриль повідомив поліцію, яка влаштувала засідку, і коли за покладеним пакетом увечері прийшов невідомий чоловік, його арештували. Зловмисником виявився працівник, який служив у Бриля, уродженець Полтавської губернії Іван Х. Як зізнався Іван, у цьому злочині також брав участь його земляк Антон Г., проте він устиг утекти з міста³⁴.

А в кінці грудня 1906 р. в аптеку Й. Когона зайшли двоє пристойно одягнених молодих людей, відрекомендувались «анархістами», зажадали видачі 15 руб і пригрозили, у разі відмови, підірвати аптеку бомбами. Власника аптеки не було і «анархістам» запропонували його почекати. Коли Когон, якого викликав персонал, з'явився, він запросив молодих людей у свій кабінет, де зі столу дістав заряджений револьвер, став біля дверей і запропонував нападникам не рухатися, інакше він буде стріляти, а прислузі наказав викликати поліцію. «Анархісти» дуже перелякалися і стали благати про пощаду. Когон наказав прислузі зачекати з викликом поліції, а молодим людям запропонував пояснити свої дії. Розповідь молодиків була настільки плутаною, що стало зрозуміле їхнє повне не-

³² Казнь «неизвестного козла». *Николаевская Газета*. 1906. 11 октября.

³³ Побег, предупрежденный утками. *Николаевская Газета*. 1906. 25 ноября.

³⁴ Николаев. *Одесский Листок*. 1881. 14 июня, 30 сентября.

вігластво в анархізмі та неналежність до нього. Переконавшись, що перед ним звичайні шантажисти, Когон для попередження помсти витребував у них паспорти, записав їхні дані, а потім сказав: «майте на увазі, що якщо в мене, когось із моїх рідних або навіть когось у місті буде кинута бомба чи взагалі вчинений «акт тероризму», то я негайно назву ваші імена», – і вигнав вимагачів³⁵.

Подібні «експропріації», проте вдалі, злочинці здійснили в 1906–1907 рр.: щодо приватного лікаря Остринського, в аптеці Бенкевича та інших місцях.

Крім пограбувань, здійснених звичайними злодіями, які видавали себе за анархістів, у місті діяли й справжні анархісти, які інколи намагалися вчинити й більш серйозні акції. Так, миколаївська група анархістів-комуністів доручила своєму члену 22-річному Кирилу Дубині вбити градоначальника контр-адмірала А. С. Загорянського-Киселя. 4 січня 1906 р. Дубина ввечері підстерігав градоначальника, який повинен був їхати на вокзал для поїздки в Петербург. Проте бомбу, що дали Дубині, він випадково упустив, вона вибухнула і спричинила йому різні поранення, зокрема відірвала кисть руки. Кирила Дубину схопили, й військово-окружний суд при зачинених дверях позбавив його всіх прав і засудив до вислання на каторгу на 4 роки.

У житті Миколаєва за весь імперський період його існування траплялося чимало гучних кримінальних історій. Особливо багато їх було в роки революційних потрясінь 1905–1907 рр. Революціонери-екстремісти різних мастей часто проводили свої криваві акції, активізувався і звичайний кримінальний елемент, прикриваючись «визвольним рухом». Тяжкі злочини скоювали й пересічні громадяни, навіть у надто юному віці. Миколаївська газета в цей час писала: «Ціна життя впала до мінімуму, впала до такої міри, коли нерви, що притупилися, майже не реагують на події, які за інших часів змусили б здригнутися всю країну»³⁶. Так, 30 січня 1905 р. в коридорі миколаївського театру посварилися підліток 16–17 років Аркадій Кадулін і хлопчик 13 років Володимир Ш-о. Конфлікт ішов до бійки і Володимир, усвідомлюючи фізичну перевагу противника, дістав перочинний ніж із доволі довгим лезом і вдарив ним Аркадію в ліву підключичну западину. Після цього швидко зник із театру, а смертельно пораненого Аркадія товариш вивів на вулицю, де той упав. Товариш узяв візника і відвіз пораненого в поліцію. Черговий поліції відправив пораненого Аркадія Кадуліна уже без свідомості в міську лікарню (де той одразу помер від значної втрати крові), а сам зайнявся розшуком злочинця. Його швидко знайшли вдома вже в п'яному стані. Замітку про цей випадок газета закінчила такими словами: «шкода життя юного Кадуліна. Шкода і хлопчика Ш-о, який в 13 років уже хапається за ніж, не шкодуючи чужого життя»³⁷.

На вулиці Фалеевській в окремому будинку містилася контора однієї з одеських зернових експортних фірм. Миколаївський представник цієї фірми Білик зі своєю сім'єю жив у квартирі при цій конторі. Уночі 30 липня 1906 р. бандити відкрили вхідні двері будинку і зайшли в квартиру Білика. Вони почали вимагати гроші, сильно побили Білика і загрожували смертю його дружині та дітям. Дружина віддала бандитам ключі від шаф і ящиків. Злочинці пограбували квартиру і контору, забрали близько 4 тис. руб і багато золотих та срібних речей. Потім зв'язали всіх членів сім'ї Білика і пішли геть. Проте вже через кілька днів поліція затримала одного із нападників, що дало змогу арештувати й решту членів банди.

³⁵ Наши корреспонденты. Николаев. Одесские Новости. 1906. 1 января.

³⁶ Эхо. Николаевская Газета. 1906. 9 августа.

³⁷ Нечто псевдоявное. Южная Россия. 1905. 1 февраля.

У цьому злочинному «вінегреті» напевно найгучнішими в місті були пограбування з убивством касира Чорноморського заводу з його охоронцем, замах на миколаївського військового генерал-губернатора і вбивство сім'ї Бабенків.

Наприкінці 90-х років XIX ст. на Лісковій околиці міста виник комплекс великих заводів – Чорноморського та суднобудівного «французького», які пізніше об'єдналися у відомий «Наваль».

Щодва тижні на ці заводи з міських банків доставляли великі суми грошей для виплати зарплати робітникам та службовцям. Це було добре відоме як у місті, так і за його межами і не могло не привернути увагу любителів легкої наживи. Група злочинців приїхала до Миколаєва та влаштувалася працювати на Чорноморський завод. Вони жили в місті завжди разом на одній квартирі, але не більше як по пів місяця. На новій квартирі заявляли господарям, що приїхали чи то з Катеринослава, чи то з Харкова, чи то називали інші міста.

Працюючи на заводі, злочинці з'ясували, коли заводські касири доставляють гроші (а це було завжди в один і той же день) і вирішили пограбувати того, хто везтиме гроші першим. Сталося так, що злочасного дня, коли бандити намітили пограбування, першим із банку їхав касир Чорноморського заводу Хмелевський, а касир французького заводу Кузьмін заїхав до міської управи, де його затримали справи і він, завдяки цьому, маючи незрівнянно більшу суму грошей, уникнув фатальної зустрічі з грабіжниками.

Отже, 5 серпня 1906 р. касир Іван Хмелевський, вирушаючи до Миколаївського відділення Державного банку передав місцевій поліції, щоб об 11.30 ранку переодягнений у цивільне городовий чекав його на розі Соборної та Севастопольської вулиць. Виконуючи це замовлення, у зазначене місце направили старшого городового Тараса Бондарчука, а під арку залізничного мосту в провулку А – старшого городового заводу Степана Лисенка. Отримавши в банку 28 тис. руб і здійснивши швидко у відділеннях інших банків різні платежі близько 7 тис. руб., Хмелевський із рештою суми на легковому візнику № 518 повертався на завод. Приймавши до себе на прольотку переодягненого городового, касир поїхав далі Соборною, потім візник повернув у Сінний провулок. Цим скористалися злочинці. Вони стежили за Хмелевським від самого банку, сіли на лихача і помчали Соборною, перегнали заводського касира, повернули із Соборної на Новосільську і, не доїжджаючи до Сінного провулка, зіскочили біля бакалійної крамниці, що виходила на провулок. Тут вони, щоб не привертати уваги, усілись і почали начебто читати газету.

Щойно екіпаж Хмелевського наблизився до рогу вулиці Новосільської, один із грабіжників підбіг до коня, схопив його за вуздечку, а решта четверо оточили прольотку з обох боків і відкрили в сідоків залпами перехресну стрілянину з револьверів. Напад бандитів був миттєвий, і стріляли вони безневинним жертвам розбою переважно в голову, що не дозволило касиру та городовому скористатися своєю зброєю. Після кількох кульових поранень городовий зробив спробу встати з екіпажу, але відразу впав. Хмелевський, стікаючи кров'ю, упав з екіпажу. Грабіжники взяли 3 мішки зі срібними монетами та ручний шкіряний саквояж із паперовими грошима, прихопили також браунінг касира. Один із мішків, у якому було 1 тис. сріблом, виявився надто важким і грабіжники кинули його біля смертельно переляканого візника і кинулися тікати. Убивць бачили перехожі, проте озброєних бандитів ніхто не переслідував, адже більшість місцевих чоловіків у цей час перебувала на роботі, а жінки, почувши залпи, вирішили, що терористи підірвали чергову бомбу і почали зачиняти вікна та двері. І тільки всюдисущі та відчайдушні

хлопчаки якийсь час бігли за грабіжниками, випрошуючи в них «жменьку грошенят». Деякі свідки події все ж спробували полегшити страждання вмираючих, вони обливали їх холодною водою, але їхні старання були марними – поранення виявилися несумісними з життям. Візник не постраждав, але його кінь був серйозно поранений.

Негайно було дано знати поліцейському відділенню Московської частини міста. Пристав Мельников наказав відправити поранених до лікарні, але вони дорогою померли.

Як тільки про цю жахливу подію стало відомо військовому генерал-губернаторові міста генерал-майору Ступіну, він розпорядився вислати сотню козаків і роту солдатів, які влаштували облави в різних найближчих до місця злочину підозрілих місцях. Коли облаву проводили в порту, пристав Мельников наказав солдатам оглянути берег, де в піску знайшли ще один мішок зі сріблом. Більше жодних результатів облави не дали.

У місті цей кривавий бандитський напад справив величезне враження. Генерал-губернатор видав наказ, у якому метою захоплення грошей назвав революційну діяльність і закликав городян допомогти в затриманні вбивць. Жертв розбійного нападу ховало майже все місто. Хмелевський був ще майже юнаком. Ще хлопчиком він прийшов працювати на завод, де кмітливістю та акуратним виконанням своїх обов'язків звернув на себе увагу директора заводу Горяїнова, який згодом рекомендував його на відповідальну для чесної людини посаду касира. Хмелевський заслужив довіру адміністрації та дружнє ставлення робітників.

У день похорону в Чорноморському заводі робіт не проводилося. Тисячі робітників та адміністрація на чолі з директором прийшли провести в останню дорогу свого товариша. Коли сумний кортеж досяг Військового ринку, він стрівся з іншою теж багатолюдною похоронною процесією другої жертви бандитів. Обох нещасних убитих було поховано на православному цвинтарі.

У загиблого Хмелевського залишилася молода дружина з немовлям, а у городского Бондарчука – дружина та 5 дітей. «Николаевская Газета» організувала збирання грошей для сімей жертв злочину. Вже за короткий час були зібрані значні суми. А заводчики міста вирішили застрахувати життя та здоров'я своїх касирів.

Знайти вбивць стало справою честі міських поліцейських чинів. Відзначилися пристав Іллічов та околдочний наглядач Іваницький. Вони здійснили обшуки в Московській, 1-й та 2-й Адміралтейських частинах міста, організували спостереження в одному підозрілому районі Одеської частини, унаслідок чого і було, нарешті, встановлено, що грабіжники-вбивці живуть на розі вулиць Рождественської та Межової. Кілька ночей поспіль Іллічов та Іваницький разом із городовими, переодягнувшись у цивільних, намагалися зробити обшук у підозрюваному будинку, але щоразу поліцейських оточував натовп темних особистостей і, погрожуючи зброєю, змушував відступати. А коли околдочний наглядач хотів удень заарештувати господаря квартири, де жила бандитська зграя, той підійшов до поліцейського і категорично заявив: «Стрілятиму!». Тому, вистеживши, коли всі бандити зібралися вдома, пристав оточив квартал шістьма ротами солдатів, із 40 нижніми чинами увійшов у двір і з помічником увірвався до квартири злочинців. Бандити виявилися готовими до нападу та спробували чинити збройний опір, проте операцію було добре сплановано, на злочинців блискавично накинулися солдати, обеззброїли і пов'язали їх.

Затриманими виявились молоді люди віком 20–25 років. Під час огляду квартири та двору вкрадених грошей не знайшли, але в сараї виявили ще одного підозрілого,

тут же на землі валявся його пошматований паспорт, а в діжці з водою знайшли кілька браунінгів та іноземні монети (мабуть, залишки минулих пограбувань). У затриманих вилучили багато зброї та обойм із патронами. Серед них виявилася одна нікельована обойма. Вона могла бути в касира Хмелевського та занікельована для нього на заводі. Усіх затриманих злочинців під посиленням конвоем провели до поліції. Згодом з Катеринослава доставили затриманого там ще одного учасника банди, куди він, мабуть, відвіз захоплені гроші. Усіх злочинців упізнали свідки кривавого пограбування. Проте головний учасник злочину – Чуйков перебував на волі. Його затримали влітку 1907 р. під час спроби озброєної банди пограбувати поїзд. Після слідства справу про вбивство заводського касира Хмелевського та городского Бондарчука у жовтні 1906 р. передали військово-окружному суду³⁸.

27 лютого 1907 р. Одеський військово-окружний суд засудив миколаївських грабіжників-убивць до позбавлення всіх прав та заслання на каторжні роботи: Олександра Александрова, Юхима Рябченка та Боніфація Скіюписа на 18 років кожного, а Євтихія Лисицина і Зигмунда Книтуна на 12 років кожного³⁹. Згодом схопили й інших причетних до пограбування і вбивства касира Хмелевського та поліцейського Бондарчука. Вони виявилися учасниками багатьох інших тяжких злочинів, тому Херсонський військово-окружний суд у кінці квітня 1909 р. виніс вирок: Чуйкову – смертна кара, Кониченко – безстрокова каторга, Лисицину – 20 років каторги, Бойко – 13 років і 4 місяці каторги⁴⁰.

20 серпня 1906 р. о 23-й годині Миколаївський військовий генерал-губернатор О. М. Ступін виїхав на пароплавну пристань для відправки в справах служби в Одесу. Попереду генерал-губернатора в окремому екіпажі їхав тимчасовий виконувач обов'язків поліцеймейстера Л. Савін, за ним у відкритій колясці їхав Ступін із дружиною, 6-річним сином і штабс-капітаном Герасимовим. Їх оточували 2 кінні вартові й 4 козаки. Коли коляска генерал-губернатора на розі вулиць Торгової та перевулку А порівнялася з будинком № 8, із його боку пролунав револьверний постріл і куля пролетіла між коляскою і супроводжувальною охороною. Двох молодих людей, що стояли біля будинку, одразу схопили козаки, а третій перескочив через огорожу і заліз на дах сусіднього сараю, де й заліг. На постріл одразу прибули поліцейські – помічник пристава Черкасов і наглядач Бабков. Вони разом із Савіним обшукали затриманих, нічого не виявили, розбудили власника будинку № 8 Феодосія Коваленка і його дружину Варвару. У будинку теж нічого підозрілого не було знайдено, а в дворі знайшли револьвер системи «бульдог» із запахом свіжого пострілу. Викликали пристава Московської частини поліції і доручили йому розслідування цього випадку та пошук втікача. Ступін зі всіма його супровідниками продовжив рух на пристань і з сім'єю відбув до Одеси. Савін повернувся в Московську частину, куди городові доставили затриманих і знайденого на даху сараю втікача.

Після допиту всіх 3 затриманих установили, що стріляв утікач Іван Крилов із власного, що його знайшла поліція, револьвера. Присутніми при цьому були брати Микита і Григорій Горошки, пасинки власника будинку № 8.

На слідстві Григорій Горошко заявив, що коли він побачив у Івана Крилова револьвер, то попросив його продемонструвати постріл, який той і зробив без наміру замаху на генерал-губернатора, про проїзд якого вони не знали. Одеський військово-окруж-

³⁸ Николаевская Газета. 1906. 6, 8, 11, 12, 17, 18 августа.

³⁹ Судебная хроника. Военно-окружной суд. Дело об убийстве Хмелевского. Николаевская Газета. 1907. 28 февраля.

⁴⁰ Дисвик. Николаевская Газета. 1909. 1 мая.

ний суд 23 листопада 1906 р. через недоведеність наміру замаху всіх трьох затриманих виправдав і тільки Івана Крилова оштрафував на 25 руб за носіння зброї без відповідного дозволу⁴¹.

У листопаді 1906 р. у Миколаєві було скоєно черговий жахливий злочин. На околиці міста біля Шлагбаумного хлібного ринку жила заможна сім'я маклера Миколи Івановича Бабенка. Він великих грошей вдома не тримав, а роздавав селянам навколишніх хуторів під векселі за майбутній урожай хліба або в борг, часто просто допомагав біднякам, тому заслужив у селян велику повагу. Микола Іванович, здоровий і сильний чоловік 50-ти років, мав дружину 30-ти років і 4 синів. Увечері 26 листопада старші сини Бабенка Олексій (16 років) і Лука (14 років) були в міському театрі, звідки зайшли до своєї бабусі та через пізній час залишилися в неї ночувати. Удома Микола Іванович зачинив хвіртку і парадні двері будинку і о 10-й годині вечора сім'я лягла спати: Микола Іванович у своїй кімнаті, дружиною Ганна, яка була на останньому місяці вагітності, у спальні, 10-річний син Федір у дитячій. До хазяйського будинку прилягала кухня, де ночувала прислуга – 17-річна селянська дівчина Мавра Куниченко. Лягаючи спати, вона зачинила на засув вхідні двері та й заснула на ліжку, що стояло біля вікна і яке виходило в сад. Незабаром вона прокинулася від стуку в двері та гавкання дворової собаки. Коли глянула у вікно, побачила силуети трьох чоловіків і сприйняла їх за хазяїна із синами. Собака перестала гавкати, у дворі все стихло, Мавра лягла, закуталася в ковдру з головою і заснула. Прокинулася о 6-й годині ранку, коли світало, потрясла зачинені зовнішні двері, цвях, що блокував клямку випав, і вона вийшла у двір, де побачила вбитого собаку. Передчуваючи щось недобре, Мавра повідомила про це своєму родичу ковалеві, який жив поблизу. Зчинилася тривога, у цей час явилися сини Бабенка – Олексій та Лука. Тоді наважилися зайти в будинок, вхідні двері якого були відчинені. У кімнаті, де спав 10-річний Федір, побачили жахливу картину: на ліжку в неприродній позі лежала мертва дитина зі зв'язаними руками, голова майже відрізана, на тілі безліч різаних і колотих ран, що свідчило про знущання з дитини. Посеред вітальні, у яку, мабуть, зі своєї кімнати вийшов Микола Іванович, коли почув шум у домі, у калюжі крові лежав він сам мертвий із розбитою головою і зв'язаними руками та ногами, на спині сліди від ударів нагайкою, яка валялася поряд, що теж свідчило про катування. У третій кімнаті на ліжку лежала мертва дружина Бабенка. Руки та ноги в неї теж були зв'язані, рот заткнутий ганчіркою, на грудях колоті рани. Злочинці не знали, що Микола Іванович великих грошей вдома не тримав і розраховували добре пожитися. Усі шафи та скрині відкриті, а речі розкидані, що свідчило про поспішний обшук. Ні грошей, ні цінностей в будинку не знайшли, їх забрали злочинці. Труп забитих Бабенків відправили в анатомічний покій міської лікарні. Родичі Бабенків і навіть сторонні люди, яких зібралось чимало, були шоковані звірячим убивством сім'ї (четвертий син перебував на лікуванні в міській лікарні), і багато хто, навіть чоловіки, плакали.

Поліція в будинку знайшла кілька облитих гасом і напівобгорілих речей. Мабуть, розбійники хотіли влаштувати пожежу, щоб приховати сліди злочину, проте це їм не вдалося.

Поховання сім'ї Бабенків було велелюдним. Серед тисячного натовпу перебували й хуторяни, які вважали Бабенка своїм благодійником, були присутні й колеги-маклери, які дуже поважали Миколу Івановича, і навіть євреї-комерсанти, у яких він зажив неабиякої симпатії. У похоронній процесії подружжя Бабенків несли по боках, а посередині – трону замученого сина. Багато хто плакав, навіть робітники Шлагбаумного ринку,

⁴¹ Николаевская Газета. 1906. 22 августа, 25 ноября.

«загартовані в тяжких трудах люди, суворі на вигляд, коли винесли труну старшого Бабенка, заплакали навзрид»⁴².

А 2 грудня 1906 р. у Миколаєві був убитий візник Паленко, його екіпаж і коня вкрали. Як потім з'ясували, злочинці прямували до Херсона. В одному селі під Херсоном вони зупинилися на відпочинок і годували коня. Селяни з цікавістю почали розглядати добротний екіпаж і хорошого коня, а згодом звернули увагу на кров у екіпажі. Приїжджі помітили це і втекли, кинувши екіпаж. Селяни зрозуміли, що це були якісь злочинці й погналися за ними, проте безуспішно. Екіпаж доставили в поліцію Херсона й описали підозрілих. Незабаром херсонські поліцейські затримали всіх трьох втікачів і повідомили про них миколаївським колегам. Виникла підозра про причетність їх до вбивства сім'ї Бабенків. Поліцейський з Миколаєва взяв у херсонських колег спідню білизну, зняту з одного із затриманих і занадто велику для нього. Вона, як з'ясували в Миколаєві, виявилася з гардеробу Бабенка. Згодом у Херсон із Миколаєва прибули й були затримані ще дві підозрілі особи – чоловік і жінка, у якої знайшли речі покійної дружини Бабенка. Усіх 5 затриманих доправили в Миколаїв.

Загалом у Миколаєві діяли кілька зграй бандитів. Поліція під час розслідування вбивств Бабенків і Паленка в грудні 1906 р. затримала велику групу (12 чол., серед них і кілька жінок) злочинців, які в будинку на вулиці 7-й Слобідській і в «Севастопольських номерах» на вулиці Католицькій зберігали багато награбованого, зокрема в сім'ях Біликів і Бабенків, а також зброю і злочинські інструменти. Ця банда скоїла низку тяжких злочинів у місті. Багатьма розбійними нападами керував досвідчений злочинець Павло Степанов (родом із Грузії, тому мав кличку «Павка Грузин»). Він уміло маскувався, перетворюючись то в солдата, то в матроса, то в чиновника різних відомств, то видавав себе за георгіївського кавалера. І цього разу Степанов-Грузин уник затримання в Миколаєві, проте продовжив розбійні напади в Одесі, а потім його випадково виявив слідчий серед арештантів Одеської міської в'язниці, де він перебував під іншим ім'ям⁴³.

Затриманими в Херсоні за підозрою у вбивстві в Миколаєві візника Паленка (Пивенка, Павленка – за іншими джерелами) були Степанов, Аршабенко і Андреев, яких також запідозрили в участі в убивстві сім'ї Бабенків. Херсонський окружний суд на засіданні 29 травня 1908 р. в Миколаєві Павлу Степанову (вже два рази засуджувався до смертної кари, яка замінялася 20-річною каторгою і з якої він утівав) через відсутність у слідства прямих доказів його участі у вбивстві Бабенків, проте обґрунтованість такої підозри та сукупність минулих вироків призначив покарання: безстрокову каторгу з переведенням на 10 років у розряд випробувальних. Аршабенка і Андреева, які вже теж мали певні вироки, позбавили всіх прав і засудили до заслання на каторжні роботи на 8 років кожного⁴⁴.

У лютому 1911 р. «Николаевская Газета» передрукувала з «Вестника Полиции» нарис пристава 2-ї Адміралтейської частини В. Т. Ільїна «Страшный человек» про розшук і арешт Павки Грузина. Його розповідь дещо відрізняється від попередніх газетних кримінальних репортажів про злочинну діяльність Павки Грузина та його банди, а закінчив Ільїн свій нарис про Грузина так: «коли він перебував уже у виправному відділенні, я не раз заходив до нього з питаннями то про одну, то про іншу справу й там, в одиночній камері, він здавався мені огидно страшним і здатним по-звірячому перегризти горло

⁴² Николаевская Газета. 28, 29, 30 ноября.

⁴³ Николаевская Газета. 6, 12 декабря

⁴⁴ Судебная хроника. Окружной суд. Дело об убийстве семьи Бабенко. Николаевская Газета. 1908. 30 мая.

будь-кому... Розповідали, що після одного допиту його слідчого, він схопив свій бляшаний чайник, носком його пробив собі бік, зібрав у склянку власну кров і пив її, примовляючи: «дивись, яка я людина!». Павку засудили до смертної кари, проте після засудження він погодився стати катом і потім помер»⁴⁵.

27 вересня 1906 р. озброєна група злочинців убила околочного наглядача Медведева біля його дому на вулиці 9-й Поперечній. Ці злочинці в місті здійснили низку інших розбійних нападів і пограбувань. Потім цю групу поліція затримала. У її складі перебував 19-річний Павло Коротков, який зізнався в убивстві поліцейського. У лютому 1907 р. цю групу судив військово-окружний суд. Павлу Короткову винесли вирок – смертна кара, іншим членам групи – каторжні роботи або в'язниця на різні строки.

Випадок, подібний до пограбування касира Чорноморського заводу Хмелевського, тільки невдалий для злочинців, трапився в 1908 р. 20 грудня діловод технічного залізничного училища Т. І. Підборський, як щомісяця в цей день, отримав у казначействі 1 052 руб для видачі зарплати персоналу училища. Коли Підборський на екіпажі під'їхав до училища, із-за рогу гуртожитку вибігли 4 чоловіки, один схопив за вуздечку коня і зупинив його, а решта озброєних нападників оточили Підборського, скрутили йому руки назад, закрили рота, щоб не кричав і почали його обшукувати. Під піджаком знайшли портфель із грошима, схопили його і розбіглися в різні боки. Проте Підборський не розгубився, а одразу на екіпажі кинувся за одним із нападників, який побіг у напрямку вокзалу, і почав звати на допомогу. Хтось із перехожих спробував затримати грабіжника, але той направив на перехожого револьвер і спустив курок. Пострілу не було, сталася осічка. Підборський підхопив двох солдатів, які випадково трапилися йому, і всі вони невдовзі знайшли одного з нападників, який хотів, було, стріляти, проте кинув револьвер. Доставлений у поліцейську частину грабіжник назвав співучасників і розповів, що пограбування вони запланували давно, а один із них навіть улаштувався працювати в училищі, щоб довідатися про час і спосіб отримання грошей для зарплати. Поки здійснювався допит затриманого, черговий Одеської поліцейської частини відправився шукати по гарячих слідах решту грабіжників. Невдовзі в дворі старого міського колодязю біля вокзалу поліцейський у якомусь кутку знайшов напівзамерзлого грабіжника з викраденими грошима. Так, без жертв відбулося зухвале пограбування, яке одразу закінчилося затриманням озброєних грабіжників і поверненням украдених грошей⁴⁶.

Після буремних 1905–1907 рр. ситуація в Миколаєві дещо заспокоїлася, проте злочинність трималася на високому рівні й навіть із часом підвищувалася. Якщо досі кожний злочин у місті був непересічною подією, то тепер такі злочини траплялися майже щодня та ще й по декілька. Тому не будемо зупинятися на описуванні цих численних подій. Про загальну ситуацію зі злочинністю в Миколаєві міська «Трудовая Газета» в 1912 р. писала: «кількість злочинців завжди слугує показником культурного росту міста. У цьому сенсі Миколаїв посідає не останнє місце в історії сучасної злочинності.

Зі статистичних матеріалів, якими ми володіємо нині, видно, що в 1911 році в миколаївських в'язницях перебував 16 891 злочинець. Більший процент затриманих припадав на міську (Бухтеєвську) в'язницю – 8 439 ув'язнених, за ним – арештний будинок – 4 968 ув'язнених, виправний арештний будинок – 2 691 чол. і каторжна в'язниця – 793 злочинці.

⁴⁵ Страшный человек *Николаевская Газета*. 1911. 10, 12 февраля.

⁴⁶ Арест опасных грабителей. *Николаевская Газета*. 1908. 21 декабря.

Значна частина злочинців, які побували в стінах міської в'язниці, були арештовані за зловживання і шахрайства. Каторжна в'язниця була «притулком» для грабіжників і вбивць; проте, окрім них, в одиночках перебували і перебувають досі політичні злочинці. Що ж до виправного відділення, то тут переважно утримуються за крадіжки та інші «легкі» злочини. Найбільш «доступним» ув'язненням вважають арештне приміщення»⁴⁷.

Із найбільше визначних подій цього періоду варто згадати справу Г. А. Властелиці з компанією та пограбування О. І. Аркас.

Урядова ревізія у квітні 1912 р. виявила багатомільйонну розтрату коштів у міському кредитному товаристві. Члени правління товариства на чолі з відомим у місті громадським і фінансовим діячем Г. А. Властелицею були арештовані. Від цієї «панамы» потерпіла велика кількість як багатих, так і бідних миколаївців та іногородніх клієнтів. Розслідування справи тривало кілька років. Властелиця був ув'язнений на 4 роки, до в'язниці потрапили і його спільники, проте в лютому 1917 р. усі вони дочасно вийшли на волю.

22 жовтня 1913 р. під вечір зі свого маєтку в селі Богданівка в екіпажі поверталася в міський будинок Ольга Іванівна Аркас із сином, маючи при собі в сумочці діамантові коштовності на суму близько 60 тис. руб. Біля Варварівки їх зупинив озброєний грабіжник, висадив з екіпажу і поїхав у ньому, там лишалися коштовності, які зникли. Слідство встановило, що пограбування організував кухар сім'ї Аркасів, який викликав спільників з Одеси. Усіх підозрюваних арештували, проте коштовностей не знайшли, окрім випадково знайденої сережки з діамантом.

Розквіту злочинності особливо сприяла загальна соціально-економічна криза, що розвинулася в роки Першої світової війни.

Після так званої Лютневої революції 1917 р. у березні з усіх миколаївських в'язниць звільнили в'язнів – як політичних, так і кримінальних. І тоді в Миколаєві почалася справжня кримінальна вакханалія. Озброєні напади злочинців, інколи навіть під виглядом міліціонерів (поліцію замінила міліція), пограбування і насилля відбувались одне за одним.

У наступні роки часта зміна влади в місті супроводжувалася бандитськими діями, інколи навіть представників нової влади або злочинців, які видавали себе за нову владу. «Трудовая Газета» 10 січня 1919 р. писала: «напади та пограбування тривають. Страждають не тільки заможні, а й трудящі, у яких відбирають останнє. Можна подумати, що в нас дві влади: одна денна, усім відома, й інша, нічна – влада нападників». Часом містяни, якщо вдавалося зловити злочинців, навіть улаштовували їм самосуд, швидкий та жорстокий.

Нові влади кілька разів реорганізовували міліцію, яка через погане фінансове і матеріальне забезпечення працювала малоефективно, а інколи й зловживала своїми правами на рівні злочинців. У кінці січня 1919 р. комісар міста С. П. Юрицин навіть скликав нараду представників торгово-промислових закладів, банків і спілки будинковласників, яким було запропоновано внести в міську касу 150 тис. рублів для виплати жалування міліціонерам за грудень минулого року⁴⁸.

Містяни інколи доходили до такого зубожіння, що наважувалися на колективні акції пограбування. Наприклад, «Трудовая Газета» 29 січня 1919 р. писала: «учора розграбована хлібна крамниця Ходжаша, погромники, яких затримала міліція, заявили, що вони рознесуть всі крамниці, оскільки населення гине від голоду».

⁴⁷ В пиколаевских тюрьмах. *Трудовая Газета*. 1912. 3 поября.

⁴⁸ Обложение в пользу милиции. *Трудовая Газете*. 1919. 28 яшваря.

1919 р. в Миколаєві вчинили короткий, проте найбільше жорстокий та кривавий погром євреїв. Коли вчергове встановлена в місті радянська влада з підходом військ отамана Григор'єв 24 травня втекла з міста в одеському напрямку, воно опинилося в руках анархістів – місцевих і прийдшлих. Анархісти одразу вчинили єврейський погром. До них приєдналися місцеві злочинні елементи й просто охочі до чужого добра. Найбільше постраждала вулиця Чернігівська, жителів якої становили переважно євреї. Погром тривав увесь вечір і наступну ніч. Єврейська самооборона в кількох місцях чинила збройний опір, проте сили її значно поступалися нападникам. Єврейські будинки, квартири, торгові й ремісничі заклади грабували, майно нищили та палили, самих євреїв били і навіть убивали. Жертви були з обох сторін. Повідомлялося про загибель до 100 чол. Погром набув такого загрозливого поширення, що вже наступного дня нова влада вимушена була припинити побоїще. Протягом 3 днів після погрому на єврейському кладовищі поховали 30 його жертв. Пораниених було значно більше. Сучасний миколаївський краєзнавець В. В. Щукін дослідив метричні книги 1919 р. і встановив, що згідно із записами в них від погрому 24–25 травня загинули 45 євреїв (насправді загинуло 33 євреї, адже в його списку із 45 осіб 12 осіб повторюються) віком 17–65 років, серед них 2 жінки, дітей немає⁴⁹. Були загиблі й серед погромників.

Радянська влада, яка з допомогою одеського загону через кілька днів повернулася в Миколаїв, на словах осудила погром, навіть здійснила облаву з обшуком і вилученням награваного єврейського майна, проте винних карала головним чином за участь у захопленні влади в місті, а не за участь у погромі.

Отже нездатність царської влади в Миколаєві поліпшити добробут, освіту і культуру переважної більшості бідного населення, імперська шовіністична політика в усіх сферах життя багатонаціонального міста, недостатні заходи з адекватного утримання правоохоронних органів, орієнтація їх на репресивні заходи сприяли постійному поширенню злочинності в місті, яка особливого розвитку набувала в періоди соціально-економічних і політичних криз та збройних протистоянь 1917–1920 рр.



⁴⁹ Щукін В. В. Єврейський погром в Николаеве в 1919 году. *Історичні мідрасі Північного Причорномор'я*. Випуск VII. Том II. С. 237–248.

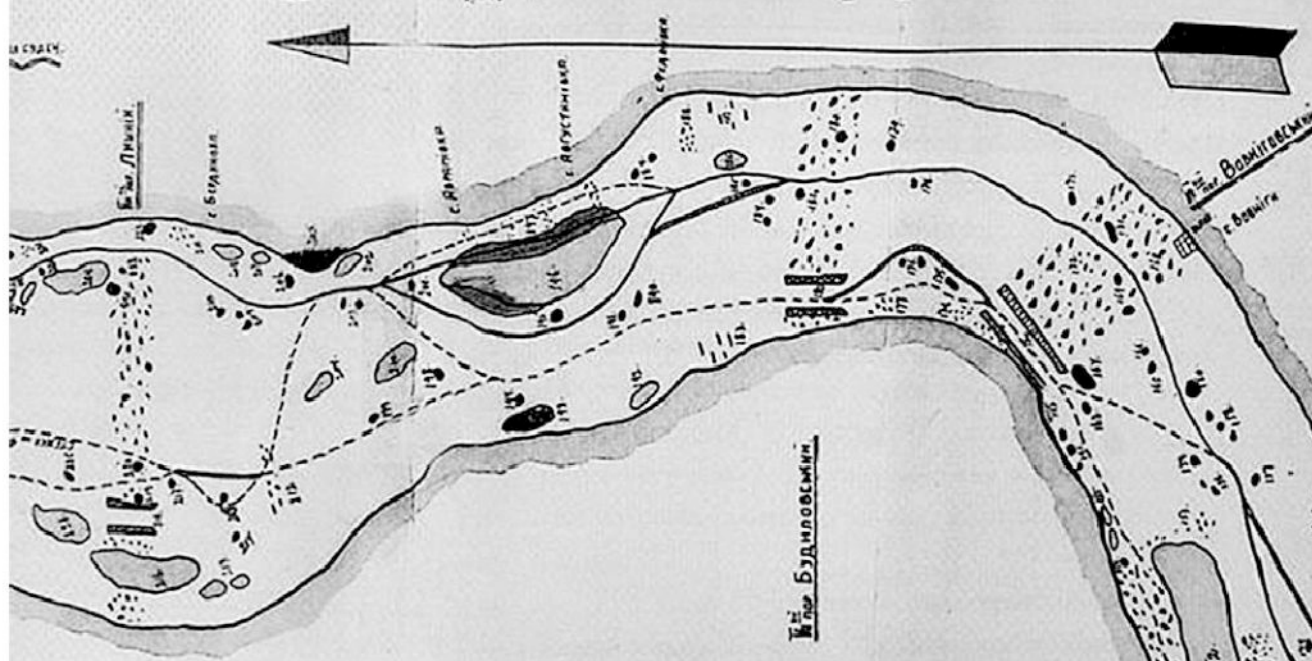
Николаевъ. Портъ-Элеваторъ.
Nikolaïew. L'élévateur de quai.



Екатеринославъ — Днѣпръ.
Ненасытецкіе пороги у Екатеринославской скалы



Шляхи дніпровими порогами.



Миколаїв і канал Чорне море – Балтика¹

Джерела питної води та водні шляхи людство використовувало з прадавніх часів. На берегах великих річок виникали та розвивалися перші цивілізації. Протягом усієї історії ріки були невід'ємною і суттєвою частиною народного господарства багатьох країн.

Люди старшого віку ще мабуть пам'ятають грандіозний радянський комплексний план перекриття Дніпровсько-Бузького лиману греблею між Очаковом і Кінбурнською косою і будівництва каналу Дунай–Дніпро. Цим планом передбачалося відгородити від моря й опріснити всі приморські лимани Північнозахідного Причорномор'я, з яких потім зрошувати південні регіони України та Молдови, дати дефіцитну дотепер питну воду населеним пунктам Півдня. Прогресивні вчені та громадські діячі вбачали в реалізації цього плану велику екологічну небезпеку, адже лимани перетворилися б в гнилі та непридатні для використання водойми. Але комуністична влада прагнула за всяку ціну вражати світ «будовами соціалізму», неможливими через негативні наслідки в цивілізованих країнах. Утілення цього плану почали з Очакова в 1982 р. Але невдовзі радянський соціалізм почав давати тріщини і врешті впав, поховавши, на щастя, і це «будівництво століття».

Згаданий грандіозний план був далеко не першим із тих, що стосувалися нашого краю. Дніпро здавна являв собою велику транспортну артерію, яка, впадаючи в районі Очакова в Чорне море, виводила в нього, тобто у великий географічний та цивілізаційний світ багато північних народів і відігравала значну роль в їхній історії. Згадаймо шлях «із вар'ягів у греки», походи князівських дружин у Візантію і на Балкани, запорозьких козаків на турків і в Крим, лісосплави на Південь із центральних губерній Росії та Білорусі. Ще в Польській державі у XVIII ст. зрозуміли важливість сполучення з допомогою водного шляху Балтійського моря з Чорним. Для цього з'єднали притоки Дніпра і Німану каналом Огінського, будівництво якого велось у 1767–1783 рр. Також у 1775–1784 рр. з'єднали суходільним судноплавним Королівським каналом Віслу з Дніпром через Західний Буг і Прип'ять та їхні притоки. Утворені шляхи після поділу Польщі реконструювала і продовжила експлуатувати Російська імперія. У 1886–1890 рр. за допомогою буксирів і бурлаків протягли Віслянсько-Дніпровським водним шляхом навіть 5 невеликих міноносців, збудованих у німецькому прибалтійському Ельбінгу для Севастополя. Але ці шляхи були старої конструкції та виявилися настільки проблемними в різних аспектах, що виникла потреба шукати можливостей освоєння інших водних напрямків.

У Європі в XIX ст. уже функціонувала ціла мережа великих транснаціональних і міжнародних водних шляхів і все більшого поширення набувало будівництво нових. У Німеччині канал короля Людвіга з'єднував Рейн із Дунаєм, канал кайзера Вільгельма – Балтійське з Північним морем, діяв канал Ельба–Любек; у Франції канали: Луара–Сена, Бургундський, Східний, Південний; у Великій Британії: Каледонський, Лідс–Ліверпуль, Манчестерський та ще десятки каналів успішно діяли в цих та інших країнах.

Російська імперія теж долучилася до сполучення водних магістралей за допомогою каналів. Відомо про спорудження у 1799–1810 рр. Маріїнської водної системи, яка завдяки декільком реконструкціям діє донині та відома як Волго–Балтійський водний шлях.

¹ Скорочений варіант цього парису був опублікований в Очаківському красзпавчому літературно-художньому і публіцистичному альмапазі «Южний город». 2020. VI (Sextum).

Ідея сполучення Балтики з Чорним морем за допомогою Західної Двіни та Дніпра в Російській імперії виникла ще під час правління Катерини II. Згодом у 1787–1805 рр. на цьому стародавньому слов'янському торговому шляху «із вар'ягів у греки» із великими труднощами влаштували примітивну Березинську водну систему завдовжки 162 кілометри. Вона з'єднувала Березину, притоку Дніпра з Уллю, притокою Західної Двіни. Цією системою сплавливали ліс із Білорусі в Ригу. Судноплавство було можливе тільки малими суднами та й то на початковому етапі експлуатації системи. Поступово цей водний шлях зовсім занепав, проте показав можливість і нагальність функціонування. Аж до 80-х років XIX століття його кілька разів намагалися реконструювати, бажаних результатів досягти не вдавалось і стало зрозуміло, що на маршруті Дніпро – Західна Двіна потрібно влаштувати повноцінний судноплавний канал. Найскладнішими ділянками такого необхідного шляху були суходіл між притоками названих річок і пороги Дніпра. Розв'язання цих проблем тривалий час здавалося надто складним. Якщо прокладання штучного водного шляху на суходолі вже мало хоч якийсь досвід, то розв'язання проблеми дніпровських порогів ставило майже нездійсненні завдання. Дніпро протягом 90 км від Лоцманської Кам'янки (біля сучасного міста Дніпра) до Олександрівська (тепер Запоріжжя) мав пороги та забори. Пороги – це скелі та каміння поперек усього русла ріки, а забори – це ті ж скелі, тільки подібні до окремих островів. Головну небезпеку для плавання становили пороги. Їх на Дніпрі було дев'ять, найбільше небезпечний – Ненаситнецький, прохід через який місцеві жителі називали «пекельним». Проте дніпровські пороги з великим ризиком перетинали човни, плоти і, навіть, барки. Для цього потрібні були досконале вміння і удача.

Роботи з поліпшення судноплавства Дніпром мали потребу і без улаштування міжморських водних шляхів, адже бурхливий розвиток залізниць із 60-х років того ж XIX століття призвів до інтенсивного вирубування лісів, наслідком якого стало значне обміління всіх річок. На Дніпрі утворилися мілини в гирлі, біля Каховки та Нікополя. Задовільні умови для судноплавства на цих ділянках ріки лишалися тільки в періоди повеней і сильних дощів. Виникла потреба в звужуванні в певних місцях русла ріки та в днопоглиблювальних роботах. З іншого боку, незважаючи на інтенсивний розвиток залізничної мережі, тарифи на перевезення товарів залізницею залишалися високими, тоді як перевезення товарів водними шляхами були значно дешевшими і утримання цих шляхів було економічно значно вигіднішим.

Фінансові та технічні проблеми облаштування водних шляхів були значними, проте прогрес науки та техніки з 80-х років XIX століття почав усяляти надію щодо подолання і таких проблем, тому питання з'єднання морів водними шляхами почали розробляти та висвітлювати. На Півдні ідею сполучення морів особливо активно обговорювали в Херсоні, що був безпосередньо в ній зацікавлений. Не перебував осторонь цього питання і Миколаїв, адже місто в другій половині XIX ст. через свій комерційний порт здійснювало значну торгівлю хлібом. Проте цей порт через щорічне замерзання Південнобузького лиману протягом тривалого періоду з жовтня до квітня не міг приймати іноземні кораблі, й тоді хлібні вантажі, що природно тяжіли до Миколаєва, вимушено суходолом і часто збитково направляли в Кенігсберг на Балтиці. І взагалі Південь багато різних товарів, як вітчизняних, так і імпорتنих відправляв до Петербурга і Прибалтики, проте не внутрішніми шляхами, оскільки перевезення залізницею було надто дороге, а кружним морським шляхом навколо Європи. Канал Чорне море – Балтика набагато полегшив би цю проблему.

Ідею влаштування каналу із Чорного в Балтійське море почали обговорювати ще в 80-і роки XIX століття. З'являлися різні варіанти прокладання цього маршруту. У 90-х роках згадуваного століття вже складали справжні проекти цього каналу. Так, у вересні 1895 р. миколаївська газета «Южанин» повідомляла, що «минулого року в Міністерстві шляхів сполучення виникла думка про сполучення Чорного та Балтійського морів безперервним водним шляхом. Тоді ця думка прийнята остаточно і набула певної форми: у департаменті водних сполучень і шосейних доріг розробляється проект з'єднання Дніпра із Західною Двіною через прориття цілої мережі каналів, що з'єднують притоки цих річок»². Проте, мабуть виникли різні варіанти проектування на певних відрізках водного шляху, тому в червні 1896 р. в Голу Пристань прибула група інженерів шляхів сполучення на чолі з полковником Румелем. Вони мали завдання Міністерства провести попереднє вивчення можливості влаштування каналу сухоходом із Дніпра в Голій Пристані до морського порту в Скадовську довжиною 60 верст, шириною 24 сажні та глибиною 15 футів. Чим закінчилася ця місія, не відомо, проте утворення такого каналу того часу було явно надскладним завданням³.

Тоді ж виникла ідея з'єднання так званим «Південноросійським» каналом Азовського і Чорного морів, що теж цікавило миколаївців. Було два варіанти цього каналу: 1) із Генічеської протоки через Сиваш, Перекопський перешийок у Каркінітську затоку Чорного моря; 2) через континентальну територію Таврійської губернії в Дніпровський лиман. Схилялися до першого варіанту, як менше витратного. Канал із Азовського до Чорного морів дав би змогу направити значно скороченим шляхом (порівняно зі шляхом навколо Кримського півострова) в порти Північнозахідного Причорномор'я хліб із басейнів Дону і Волги та прилеглих до них районів і вугілля з Донбасу, адже вугілля на Південь доставляли аж із Англії, через що воно було дуже дороге. Цей канал міг би дати Півдню багато й інших переваг. До речі, на Перекопському перешийку були, і про це мало хто знає, залишки давнього каналу, збудованого ще в татарсько-турецькі часи. Тоді він слугував і як транспортна комунікація, і як оборонна споруда, а тепер його залишки могли полегшити роботи з улаштування нового каналу. Вважали, що витрати на спорудження каналу будуть значно меншими, ніж витрати на продовження на Південь Катеринославської залізниці. Проте ідея будівництва залізничної мережі на Півдні перемогла ідею Азовсько-Чорноморського каналу, хоч вона час від часу оживала з економічних та військових міркувань, але так і не була втілена в життя.

Ідея з'єднання Чорного моря з Балтикою зацікавила й іноземців. Ще на початку 90-х років XIX століття російський уряд попросив представника дружньої країни, де вже мали значний досвід влаштування каналів на водних шляхах, колишнього французького міністра іноземних справ Е. Флуранса організувати роботи зі створення проекту каналу з Балтики в Чорне море. До 1894 р. запрошені від Флуранса інженери здійснили пошукові роботи на майбутньому маршруті водного шляху. У 1897 р. Флуранс подав російському уряду свій проект такого каналу через ріки Західну Двіну, Дніпро, їхні притоки у верхів'ях, суходіл між ними завдовжки загалом 1 607 кілометрів і завглибшки не менше 28 футів. Цей проект передбачав улаштування на водному шляху шлюзів і водойм, очищення і поглиблення русел річок, будівництво обвідного вдовж дніпровських порогів каналу⁴.

² Хропика. *Южанин*. 1895. 20 серпня.

³ *Новости Юга. Одесские Новости*. 1896. 18 жовтня.

⁴ *Соединение Балтийского моря с Черным. Одесские Новости*. 1899. 8 серпня.

Проектъ канала Рига - Херсонъ.

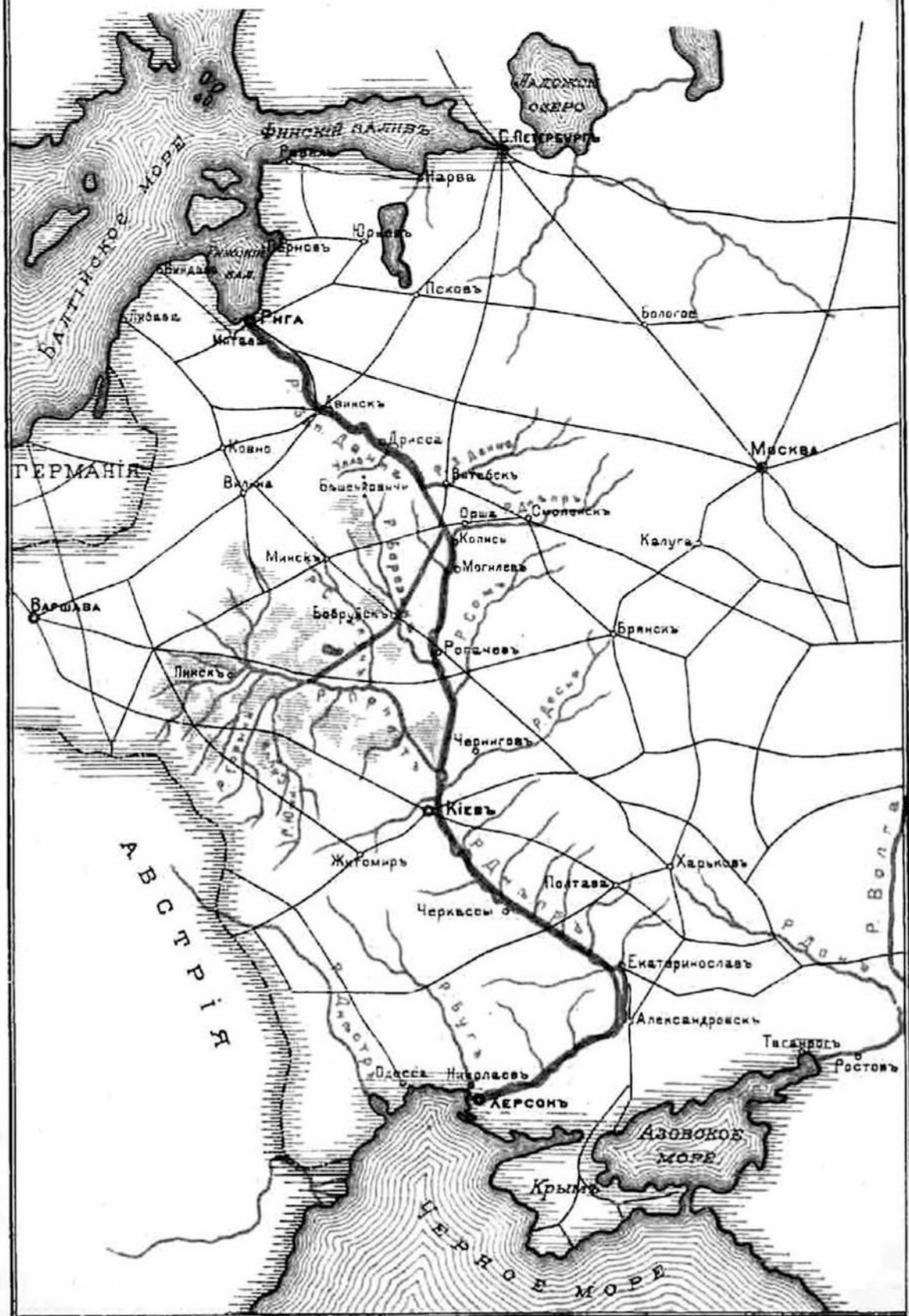


Схема водного шляху Рига-Херсон

Миколаївський міський голова інженер за фахом В. А. Даценко вважав такий проєкт реальним і корисним для Півдня і зокрема для Миколаєва. В Одесі до цього проєкту поставилися стримано. А старший виконувач робіт Одеського порту С. П. Чехович сумнівався в реальності його здійснення, особливо з фінансового забезпечення⁵. Цей проєкт передбачав витрати на його втілення в сумі 400 млн. руб. Для цього Флуранс планував утворити акціонерне товариство, у якого уряд мав би купити значну кількість акцій. Начальник діловодства з водних шляхів Міністерства шляхів сполучення В. Г. Яроцький розповів кореспондентам газет, що під час розгляду в Міністерстві проєкту Флуранса його визнали «повністю утопічним, розрахунки його неправильними і це подання проєкту закінчилося цілковитим і остаточним фіаско».

У цей час у Міністерстві був інший проєкт каналу, який виконали інженери Тіманов і Ліпин. Цей проєкт передбачав з'єднання Західної Двіни з притокою Дніпра Березиною, а між ними прориття каналу сухоходом протягом 125 миль. Решта річок водного шляху, особливо у верхів'ях, потребувала розширення і розчищення русла. У цьому проєкті провідне місце займала ліквідація головної перешкоди на водному шляху – розчищення дніпровських порогів для судноплавства. Цю проблему мав намір розв'язати ще Потьомкін. І можливо тоді вона була, як це не дивно, реальною для здійснення, адже Потьомкіну «ця річ здавалася не важкою, та й дійсно, яка технічна задача могла вважатися нездійсненною тоді, коли йому тільки варто було махнути рукою, і десятки тисяч дармових робочих рук бралися за здійснення задуманих намірів». Проте Потьомкіну не вистачило власного життєвого часу для здійснення такого бажання. У 60-х роках ХІХ століття на порогах виконали тільки часткові роботи з поглиблення в них проходів від 1 метра до 1 метра 25 сантиметрів, що дало змогу проводити порогами малі судна. Ідею остаточного розв'язання проблеми дніпровських порогів підхопили в 90-х роках описуваного століття, але реалізувати її тепер виявилось ще неможливо через нестачу коштів, яких потрібно було кілька десятків мільйонів рублів тільки на цю частину проєкту. Тому весь проєкт міжморського водного шляху в Міністерстві «поклали під сукно»⁶.

Тоді ж, у 1897 р., проєкт з'єднання судноплавним шляхом Чорного і Балтійського морів з'явився і в Австро-Угорській імперії. Він передбачав канал завдовжки 68 км, завширшки 20 м і завглибшки 3 м сухоходом Галичини, який сполучав би верхів'я Дністра із Сяном і Віслою. Цей канал був би значно коротше, ніж канал Дніпро – Західна Двіна і з'єднував би Одесу з німецьким Данцігом⁷. Проте будівництво такого каналу потребувало міжнародного співробітництва (Австро-Угорської, Російської та Німецької імперій), чого не сталося.

А в березні 1898 р. газета «Южанин», покликаючись на повідомлення столичної преси, писала: «наступної весни передбачається приступити до робіт зі з'єднання Балтійського з Чорним морем, витрата на облаштування якого обчислена в 200 000 000 рублів. Проєктований канал, який з'єднає ці моря, матиме вигляд перекинutoї трапеції. Якщо глибина матиме 4½ саж., ширина каналу на поверхні води буде доведена до 35, а ширина дна до 18 саж. [...] Увесь канал буде освітлений електрикою для того, щоб рух ним був можливий як удень, так і вночі»⁸. Але такий надто оптимістичний проєкт виявився не реальним для Російської імперії того часу і довелося зосередитися на його частинах. Із ве-

⁵ Грандиозный проєкт. *Одесские Новости*. 1897. 24 январа.

⁶ Соединение двух морей. *Одесские Новости*. 1897. 16 декабря.

⁷ Соединение Чорного моря с Балтийским. *Одесские Новости*. 1897. 1 июля.

⁸ Хропика. *Южанин*. 1898. 31 марта.

ликими труднощами віднаходили кошти в державній казні (по кілька мільйонів рублів) на поглиблення судноплавних каналів у гирлі Дніпра, Південнобузькому і Дніпровському лиманах до моря біля Очакова, на відповідне облаштування і розширення комерційних портів у Миколаєві та Херсоні. Проте в 1901 р. міністр шляхів сполучення доповідав царю, що досягнення техніки вже давали змогу впорядкувати судноплавство Дніпром на ділянці порогів, але «постійне відволікання коштів на більше нагальні потреби, а також нестача наполегливості» щодо цього не сприяли здійсненню такої роботи.

А поки різні зацікавлені сторони почали розробляти проекти розв'язання проблеми дніпровських порогів, зокрема вживали заходів з утворення «Акціонерного товариства для експлуатації дніпровських порогів», де два російських військових інженерів та британський підданий мали намір залучити австрійські та англійські капітали. Це товариство планувало влаштувати судноплавні шлюзи; греблі з гідроелектростанціями; добувати електроенергію (до 25 млн кінських сил на рік); спорудити «випарювальні» озера загальною площею 130–150 кв. верст, «випаровування вологи з яких таке плідне і бажане саме в цьому вельми посушливому місці нашого півдня». Вироблену електрику планували направити на освітлення міст, улаштування в них мережі електричних трамваїв, електрифікацію залізниць і промислових підприємств, на електроліз повітря, коли рідкий кисень направляли би на створення високих температур у металургійних домнах, а рідкий азот – на виготовлення дешевих і цінних добрив для сільського господарства. Передбачалося, що в діяльності такого товариства брала би участь і держава, що робило її вигідною для обох сторін.

І тут виникла гаряча і тривала дискусія – що вигідніше, товариство з іноземним капіталом, вітчизняна компанія з національним приватним капіталом чи повністю державна компанія з коштами казни. Така дискусія на кілька років затримала розгляд як проектів із розв'язання проблеми дніпровських порогів, так і загалом проектів водного шляху Чорне море – Балтика⁹.

А коли це питання передали для обговорення в провінцію, то Катеринославська міська дума і Херсонське губернське земство поставилися байдуже до джерел фінансування проекту і робіт, аби вони тільки були, а висловилися за те, щоб нові структури з експлуатації порогів урахували інтереси місцевої влади та місцевого населення.

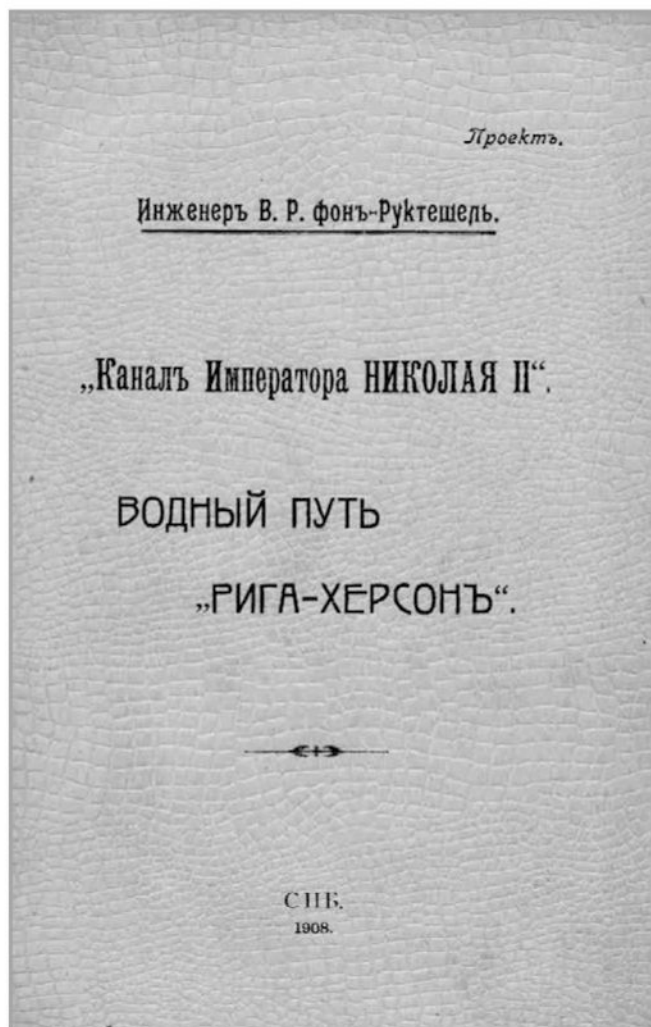
Цікаво, що в 1900 р. київський інженер Я. Демченко висунув оригінальний проект заводнення арало-каспійської низовини. Він пропонував відхилити попередні проекти перекидання вод Чорного моря і його приток (виявляється, такі фантастичні проекти теж висували), де наростала своя проблема дефіциту питної води та зрошення степів, а звернути увагу на сибірські річки. Ідея Демченка полягала в тому, щоб направити води Обі та Іртиша в Аральське море («ніж марно текти мерзлими тундрами»), що висихає. Так можна наповнити його до достатнього древнього рівня, зросити прилеглі пустелі, а надлишок води могутніх сибірських річок древнім руслом висохлої протоки під назвою Узбоя направити в Каспійське море, яке теж страждало від дефіциту надходження води¹⁰. Такий комплексний план перекидання вод сибірських річок у Середню Азію в останні десятиріччя СРСР теж пропагували як чергову «грандіозну будову соціалізму».

Наступні за роками дискусій щодо виконавців розробки та втілення проектів розв'язання проблеми дніпровських порогів події в країні (Російсько-японська війна

⁹ Експлуатация днепровских порогов. *Одесские Новости*. 1900. 20 марта; Еще об эксплуатации днепровских порогов. (От пашего петербургского корреспондента). *Одесские Новости*. 1900. 16 апреля; К вопросу о днепровских порогах. *Одесские Новости*. 1900. 30 апреля; Эксплуатация днепровских порогов. *Одесские Новости*. 1900. 4 мая; Днепровские пороги. *Одесские Новости*. 1900. 5 мая.

¹⁰ Слишком грандиозный проект. *Одесские Новости*. 1900. 10 июля.

1904–1905 рр., революційні заворушення 1905–1907 рр.) відволікли на десяток років урядові сфери та громадськість від амбітних планів і тільки в травні 1909 р. «Николаевская Газета» знову повернулася до висвітлення ідеї грандіозних гідротехнічних споруджень і повідомила про черговий складений проект водного шляху Рига – Херсон інженера В. Р. фон Руктешеля, який він, мабуть, для зацікавлення вищої влади країни, назвав ще проектом «Канал Императора Николая II»¹¹.



Брошура інженера Руктешеля

У брошури, що опублікував Руктешель для популяризації свого проекту, він звертав увагу на незадіяність потенційно потужних басейнів Західної Двіни (Даугави) та Дніпра в світовій та внутрішній торгівлі. Зокрема йшлося про щорічне завезення з Англії в такі північно-західні центри, як Петербург, Рига, Ревель та інші кам'яного вугілля на 50 млн. руб, а якби пролягав водний шлях із півдня на північ, то дороге імпортне вугілля можна було би замінити набагато дешевшим і якісним вугіллям Донбасу і велика сума коштів залишилася б у країні. Та й загалом цей водний шлях через слабкий розвиток залізничних мереж і високі тарифи перевезень ними передбачав багато переваг.

Автор брошури підкреслював, що метою його публікації було «звернути увагу зацікавлених осіб та інстанцій на сучасний стан складників водного шляху «Балтійське море – Західна Двіна – Дніпро – Чорне море» з кінцевими пунктами Рига – Херсон, з'ясувати величезне світове завдання цього водного шляху, виділити ті вигоди, які матиме держава від раціонального використання цього водного басейну та запропонувати зі

свого боку засоби, що можуть слугувати якнайшвидшому виконанню цієї загальнонародної та вищого ступеня патріотичної справи».

Також у 1909 р. за дорученням Ризького біржового комітету інженер А. Пабст написав і опублікував невелику книгу «Водный путь Рига – Херсон и проекты большой сети водных путей в России».

Для здійснення проекту Рига – Херсон зацікавлені структури та особи мали намір утворити російське акціонерне товариство з іноземним облігаційним капіталом.

Отже ідея сполучення Балтійського і Чорного морів стала достатньо відомою в Росії та за кордоном і тепер нею зацікавилася французька фінансова група, представник якої для ознайомлення з технічними та фінансовими деталями прибув до Петербурга.

Але такий грандіозний проект потребував великого опрацювання. Миколаївська «Трудовая Газета» у 1913 р. опублікувала декілька статей на цю тему. У січні повідомлялося, що з питання з'єднання Чорного і Балтійського морів проводилися наради пред-

¹¹ Морские вести. Канал Императора Николая II. Водный путь «Рига - Херсон». Николаевская Газета. 1909. 29 мая.

ставників Міністерства шляхів сполучення з лісопромисловцями та судновласниками на їхніх з'їздах під час ярмарків у Мінську, Гомелі та Чернігові¹².

У лютому газета вже писала про поступовий хід підготовчих робіт. Так, Київський округ водних шляхів сполучення вів пошукові роботи вздовж Дніпра. На ділянці Київ – Катеринослав планували днопоглиблювальні роботи, для чого весною в Київ повинні були доставити землечерпальні каравани. Від Києва до Орші збиралися здійснювати роботи з укріплення берегів і поглиблення фарватеру, від Орші до Двіни пошукові роботи з планування прориття каналу здійснював Віленський округ шляхів сполучення. Для найпроблемнішої ділянки дніпровських порогів київський інженер Л. В. Юргевич розробив проект шлюзування, розрахований на 6 років, вартістю 34 млн. руб¹³.

У червні 1913 р. миколаївська газета констатувала протилежні погляди Міністерства шляхів сполучення і Міністерства фінансів на джерела фінансування робіт із ліквідації проблеми дніпровських порогів. Міністерство шляхів сполучення, маючи на увазі її важливе державне значення, пропонувало здійснювати роботи за рахунок казни так, «щоб одночасно підготувати тут можливість улаштування великих електричних споруд». Міністерство фінансів, мотивуючи свою позицію «необхідністю можливого бережливого ставлення до коштів казни», наполягало на тому, щоб передати справу в руки приватних підприємців. На здобуття такої концесії претендували: кавказький намісник граф І. І. Воронцов-Дашков; фінансова група, яка складалася з голови правління приватного комерційного банку А. А. Давидова, підприємця С. С. Путілова і двох французьких інженерів; члени Державної Ради А. С. Єрмолов і Н. С. Авдаков, які навіть взялися створювати «Товариство Чорноморсько-Балтійського каналу». Рада Міністрів підтримала позицію фінансового відомства¹⁴.

З'явився ще один загалом фантастичний проект. У вересні 1913 р. «Трудовая Газета» повідомила, що спеціальна експедиція інженерів розпочала роботи з визначення напрямку каналу Вісла – Дніпро на дистанції між Брестом і Варшавою (паралельно Західному Бугу через його обміління), щоби «з'єднати центральну середньо-російську водну систему Дніпро – Ока – Кама – Тобол – Єнісей з німецькою магістраллю Одер – Ельба – Рейн»¹⁵.

У грудні 1913 р. у «Николаевской Газете» місцевий ентузіаст Віктор Екслер опублікував дві статті, у яких пропонував Балтійсько-Чорноморський шлях на дніпровському відрізку змінити, вирівняти його, спрямувавши від Канева на Південний Буг. Він пропонував: «нижче Канева в Дніпро впадає Рось, від річки Рось на відстані приблизно 40 верст біля Звенигородки протікає річечка [Тікич], що впадає в річку Синюху – притоку Південного Бугу (впадає в Буг біля Ольвіополя вище Вознесенська). Ось цей шлях і є найкоротшим і зручним для з'єднання Чорного і Балтійського морів, скажу, навіть природний шлях, оскільки залишається тільки прорити порівняно невелику відстань, а саме волок (водорозділ) між Росю та притокою Синюхи». Про цей волок довжиною 40 верст Екслер повідомляв: «дуже широка і глибока впадина, що знаходиться на одному рівні з течією названих річок, переривається тільки в деяких місцях незначними підвищеннями. Паралельно цій впадині за кілька верст від неї на захід проходить кряж досить значної висоти, а на схід розташовані кілька кам'яних гряд. Розміщена мовби між двома стінами ця впадина має вигляд природного русла, самою природою призначеного слугувати сполучним ланцюгом двох великих водних артерій». Правда, при цьому потрібно

¹² Балтийско-Черноморская водная магистраль. *Трудовая Газета*. 1913. 16 январа.

¹³ Канал Рига – Херсон. *Трудовая Газета*. 1913. 16 февраль.

¹⁴ Вопрос о Днепровских порогах и министерства. *Трудовая Газета*. 1913. 20 июня.

¹⁵ Соединение Вислы с Днепром. *Трудовая Газета*. 1913. 18 сентября.

буде ще значно розширяти й поглиблювати русла річок на відрізку Рось – Південний Буг до Вознесенська, але перевага такого напрямку, на думку Екслера, в тому, що він у два рази коротший, ніж дніпровський у межах Канев – море і не потрібно буде здійснювати дуже вартісні роботи з підривання динамітом підводних скель і порогів із поглибленням русла на Дніпрі між Градизьком (Полтавська губернія) і Катеринославом (це планували здійснювати 4 роки з вартістю 2 млн. руб) і 6 років будувати шлюзи на порогах між Катеринославом і Олександрівськом протягом 70 верст (34 млн. руб). Такий водний шлях Екслер називав «Рига – Очаків через Миколаїв»¹⁶.

У січні 1914 р. з'явилася ще одна стаття миколаївця Віктора Екслера з обґрунтуванням переваг шляху Рига – Очаків, але реакція на нього владних структур, безпосередньо задіяних у проекті Чорне – Балтійське моря, нам невідома. Проте проект Екслера у березні 1914 р. розглядали в Миколаєві на погоджувальній комісії представників міського управління і місцевого біржового комітету. Комісія постановила «зібрати докладні дані та всі необхідні відомості про географічний та економічний стан місцевості, якою цим проектом передбачено проведення каналу»¹⁷. Невдовзі Миколаївський біржовий комітет під впливом активного публічного обговорення в країні різних проектів водних шляхів звернувся до Київського округу шляхів сполучення з клопотанням «про необхідність шлюзування та поліпшення умов судноплавності Південного Бугу вище Вознесенська до притоку Синюхи, щоб зробити його судноплавним по всій цій довжині», тобто від Ольвіополя до Очакова¹⁸.

А поки Міністерство шляхів сполучення зосередилося на проекті шлюзування дніпровських порогів, оскільки це питання і без міжморського водного шляху мало велике державне значення. «Николаевская Газета» у лютому 1914 р. інформувала своїх читачів про внесення Головним управлінням шосейних і водних шляхів у Державну Думу на розгляд проекту розв'язання питання порогів. Робота ця розділялася на три частини, виконання яких залежало від можливостей фінансування. Спершу планувалося влаштування шлюзів уздовж порогів. Якщо це питання буде схвалене законодавчим органом, то мали намір у 1914 р. виконати підготовчі роботи, а в 1915 р. – розпочати будівництво шлюзів. Другою частиною було «використання сили падіння води у промислових цілях» (гідроелектростанція). І нарешті третя частина передбачала «утилізацію самої води для зрошення Північного Криму». Планувалося за допомогою мережі каналів зрошувати великий степовий район Півдня (на понад 1 100 верст)¹⁹.

У квітні 1914 р. газета сповістила, що уряд ухвалив розпочати роботи зі шлюзування дніпровських порогів протягом 5 років на суму 37,2 млн. руб. Також вирішено від гідравлічної сили порогів здобувати електричну енергію, на що необхідно витратити ще 33,5 млн. руб. Передбачали, що ці роботи дадуть значну економічну вигоду: «приймаючи вартість 1 кінської сили лише 2 коп за годину (мінімальна вартість), валовий дохід визначиться в 10 248 000 руб, що становитиме 12 % на капітал лише від використання гідравлічної сили порогів, крім податків із суден та вантажів за прохід через канали; ці податки становитимуть теж значну суму»²⁰.

Тим часом «Николаевская Газета» 4 липня 1914 р. писала, що в урядових колах дістала визнання також ідея динамічного використання сили води Південного Бугу між Вознесен-

¹⁶ Проект канала Рига – Очаков. (Через Николаев). *Николаевская Газета*. 1913. 13 декабря; Еще о канале Рига – Очаков. (Через Николаев). *Николаевская Газета*. 1913. 21 декабря.

¹⁷ Местная жизнь. *Николаевская Газета*. 1914. 14 марта.

¹⁸ Шлюзование Буга. *Николаевская Газета*. 1914. 1 мая.

¹⁹ Водный путь Рига – Херсон. *Николаевская Газета*. 1914. 6 февраля.

²⁰ Шлюзование днепровских порогов. *Николаевская Газета*. 1914. 5 апреля.

ськом і Ольвіополем. Із царського дозволу, під контролем Міністерства шляхів сполучення і під керівництвом професора гідравліки Петербурзького політехнічного інституту Б. А. Бахметьєва інженер-технолог К. Г. Шубович за власні кошти дослідив порожисту частину Південного Бугу. Здобуті результати були оптимістичними. Подальші роботи передбачали здійснювати за рахунок бюджету Міністерства землеробства і державних маєтностей.

І хоч невдовзі почалася Перша світова війна, але роботи над проектом водного шляху Балтійське–Чорне моря тривали. У січні та лютому 1915 р. «Николаевская Газета» знову повідомляла, що Міністерство шляхів сполучення закінчило створення нового проекту цього шляху. Цей варіант проекту скорочував водний шлях із 2 200 верст до 1 900 верст, але здійснення його через економічну кризу, викликану війною, стало вже неможливе.

Аналізуючи багаторазові та тривалі спроби розроблення проектів міжморських водних шляхів, можемо думати, що однією з причин затягування їх прийняття і реалізації (окрім фінансових і технічних) є побоювання царської адміністрації в такий спосіб дати додатковий поштовх економічному розвитку України, Білорусі та Латвії, де з початку ХХ ст. почав наростати національно-визвольний рух.

Як відомо, супутні частини міжморського транспортного водного проекту вітчизняних та іноземних інженерів (прохід шлюзами дніпровських порогів, греблі з водосховищами, гідроелектростанції та зрошення степів Півдня України) були здійснені за радянських часів (хоч їхнє дорадянське походження від широкого загалу приховували). А до старої ідеї сполучення Балтійського з Чорним морем за допомогою водного шляху повернулися на початку ХХІ ст.

Польща, Білорусь і Україна розглядали можливості відновлення шляху Дніпро–Вісла, якому дали назву Е-40. У ньому зацікавлений Європейський Союз. Над цим питанням кілька років працювала міжнародна комісія.

Також у Латвії знову заговорили про водний шлях Рига–Херсон. У такому шляху зацікавлені країни Північної, Східної, Південної Європи та Південно-Східної Азії.

Російсько-українська війна зупинила всі ці плани. Проте війна, як свідчить історичний досвід, закінчиться поразкою агресора і зацікавлені країни повернуться до втілення планів міжнародних водних комунікацій.

Яким би маршрутом не пройшов шлях із Чорного моря в Балтійське, на ньому будуть Миколаїв і Очаків, що стануть важливими портами інтенсивної міжнародної комунікації хоча б тому, що в них здавна були й не втратили своєї актуальності такі важливі в усі часи структури, як митниця, карантин і лоцманська служба. Будівництво цих водних шляхів потребує величезних коштів, розв'язання складних екологічних проблем і багато часу, але воно, як показує досвід Західної Європи, пронизаної ефективною мережею водних шляхів, перспективне, тому реальне в майбутньому.



Проект водного шляху Е-40

Зміст

Передмова.....	3
Від автора.....	5
Миколаїв – місто наречених, або Жіночі долі в старому Миколаєві.....	10
Пів години з Венерою і решта життя з Меркурієм	65
Зоонози та захист тварин	128
Злочинний світ міста	158
Миколаїв і канал Чорне море – Балтика.....	193

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНЕ ВИДАННЯ

Єрмілов Валерій Семенович

НАРИСИ МИКОЛАЇВСЬКОЇ СТАРОВИНИ

Редактор Ландер М.А.
Дизайн та верстка – Усік Павло.

Підписано до друку 27.12.2024. Формат 60х90 ^{1/8}
Умов. друк. арк. 25,5. Папір офсет. Гарнітура Minion Pro.
Друк цифровий. Наклад 100 прим. Зам. №35.



Видавець: Ірина Гудим.
Свідчення про державну реєстрацію
№ МК З від 14.05.2002 р.
54030, м. Миколаїв, вул. Гора Бецаая, 20.
Тел. 097-301-86-92.

Надруковано: ФОП Швець В.М., м. Миколаїв
Свідчення суб'єкта видавничої справи
ДК № 5078 від 01.04.2016